

† МИТРОПОЛІТ ІЛАРІОН

**МИТРОПОЛІТ МУЧЕНИК
АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ**

ІСТОРИЧНА МОНОГРАФІЯ

ВІННІПЕГ, 1964

diasporiana.org.ua

† МИТРОПОЛІТ ІЛАРІОН:
АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ

ВОЛИНЯНА XII.

ІНСТИТУТ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ

ТОВАРИСТВО «ВОЛИНЬ»
Вінніпег - Канада

Митрополит Іларіон - *15.1.1892 - *29.1.

† МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

**МИТРОПОЛИТ МУЧЕНИК
АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ
ІСТОРИЧНА МОНОГРАФІЯ**

— — — X — — —

ВІННІПЕГ, 1964

Накладом Ініціативного Комітету при І. Д. В.

Printed by Trident Press Ltd., Winnipeg, Manitoba; Canada.

ВЕЛИКИЙ ОБОРОНЕЦЬ ПРАВ ЦЕРКВИ

Митрополит Мученик

АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ

1697—1772.

З портрета в Ревельській Церкві Св. Миколая.

В С Т У П.

Коли вночі з 21 на 22 вересня 1709-го року в м. Бендерах над Дунаєм помирає славний Гетьман України Іван Мазепа, в ту ніч лив страшний дощ, сині блискавиці перерізували все Небо, і озвірлій грім бив, немов із ста гармат. В Україні таку ніч звуть „Горобина Ніч”, — ніч темна, глупа, страхітлива, яка віщує тільки велике зло та скорі нещастья . . .

Мазепинці-емігранти перелякано тулилися в тісному будиночку в Бендерах, де жив Гетьман, і сумно говорили:

— Ой буде лиxo в Україні! . . . „Горобина Ніч” — це на лихоліття . . . Помер Великий Гетьман, і вже не буде кому боронити Україну . . .

Це помер останній реальний лицар України, що віддав за неї все життя своє . . .

А через п'ять тижнів, 27-го жовтня того ж 1709-го року упокоївся в Бозі і лицар духовний, довголітній проповідник Гетьмана Мазепи, його Духівник Димитрій Туптало, Митрополит Ростовський . . .

Темно стало в Україні, настало тяжке лихоліття, „Горобина Ніч” . . .

Митрополит Ростовський Димитрій Туптало страждав¹ за царя Петра I, який по Полтавській перемозі душив Україну зо всією своєю звіриною жор-

¹ † Іларіон: Димитрій Туптало, його життя й праця. Історично-літературна монографія. Вінніпег, 1960 рік.

стокістю. А по Петрові прийшла Катерина ІІ, жорстока атеїстка німка, і покінчила Україну...

Т. Шевченко, — ні не Шевченко, а його устами вся Україна — з плачем розповідав:

... „Первому — Вторая”.
Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову — сиротину...

Вдову — бо правдивих гетьманів більше не було, бо не було кому належно заступитися за Україну...

А згадуючи звіринну лютість Катерини ІІ супроти України, Шевченко плакав:

Катерино, вража мати,
Щó ти наробыла?
Степ широкий, край веселий
Та й занапостила...

По смерті Гетьмана Івана Мазепи Україна, як окрема держава, як окрема нація — швидко покотилася в обійми Московії. У Москві, у Петербурзі була столиця, там були посади, гроші, були школи, чини, там був державний бліск. Москва перетворила безкласову напів світську Могилянську Колегію в Києві на класову Духовну Академію... Учитися в Україні не було де; і українська інтелігенція валом повалила на північ, — по гроші, по чини, по таку-сяку освіту, по посади.

Петро І ясно бачив перевагу Київської освіти над Московською, і коли тільки появлявся в Україні який видатний освітою муж, зараз таки тягнув його в Московію. Це були головно особи духовного стану, ченці, — і Петро з ними не церемонився: року 1702-го відкрив на Сибіру Тобольську Митрополію і засилав туди Митрополитами наших великих духовних мужів, носіїв культури та освіти.

— Годі підтримувати мазепинство в Україні! Пожалуйте в Сибір, — нехай там сибірський холод трохи охолодить вас!...

І українці, хто охоче, а хто примусово, потягли на північ у Московію „просвіщати старшого брата”... І навчили!

Державна московська влада, головно вища, починаючи від Петра I, відкрито й свідомо стала жорстоко переслідувати Православну Віру та Церкву як Російську, так і Українську. Державну владу обсіли німці протестанти, і всіма силами валили Православіє.²

**

Православна Церква падала, і не було кому заступитися за неї... Святитель Димитрій Туптало, Митрополит Ростовський, упокоївся ще року 1709-го, хто ж заступиться далі?

Але знайшовся таки оборонець, що на всю Україну, на всю Росію на повний голос крикнув і заступився за Православну Церкву.

Це був Митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич, волиняк родом, один із наступників Св. Димитрія Туптала на Ростовській Кatedрі.

Здавалося, Церква падає, і ніхто за неї не заступиться. Це так тільки здавалося, бо Церква Божа вічна, і сили адovі не переможуть її.

„Доки Дух Благодаті перебуває з Церквою (а Він буде перебувати з правдивою Церквою до кінця світу), то який би не був дух часу, в Церкві не може не бути подвижників Духа Христового!” писав Архиєпископ Чернігівський Филарет Гумілевський.³

² Докладніше див. Гларіон: Іконоборство. Історично-догматична монографія, 1954 рік, ст. 186—217: Іконоборче протестанство в Росії.

³ „История Русской Церкви”, вид. 1888 року том V, ст. 214.

Ось таким подвижником Духа Христового і був Митрополит Арсеній Мацієвич.

Вища світська російська влада за весь XVIII вік дошкульно гнобила Православну Церкву і сильно принижувала її. Це була влада головно німецька протестанська, яка Православну Віру висміювала, а її обряди зневажала. За цього часу російська влада послідовно, крок за кроком, нищила Христову свободу в Церкві, і саму Церкву послідовно підпорядковувала владі світській, бо з Петра I головою її став російський цар. І Православна Церква в Росії стала департаментом Ісповідань Міністерства Внутрішніх Справ.

До кореня була знищена сама Віра серед російської інтелігенції, і вона, російська інтелігенція, стала як не атеїстичною, то зовсім байдужою до Церкви. Мало цього, в Росії зродилося до Духовенства глибоке непошанування, висміювання, як до класи. В літературі пішло висміювання Священика, яке в Росії не переривалося ніколи.

За цариці Катерини II, німкені протестантки, правдивіше — атеїстки, Духовенство було вдарене матеріально, і навіки узалежнене від милости своїх парафіян. Від Церкви відібрали її маєтки, а Духовенство пустили з торбою. Цим Катерина свідомо смертно вдарила по авторитету Духовенства — і зробила його жебрущим.

Джерела російського комунізму заложені в церковній політиці царів і цариць XVIII віку, — це вони приготовили в Росії родючий ґрунт для сприйняття комунізму.

І великим духовним лицарем, Ісповідником - Мучеником явився в Православній Церкві того часу Митрополит українець Арсеній Мацієвич, — він повів відважну боротьбу проти того церковного комунізму, що його тоді насаджували в Росії правлячі

верхи. Митрополит Арсеній Мацієвич усе життя своє поклав на те, щоб світлі Ідеали Української Православної Церкви перенести до Церкви Московської. Не зміг цього зробити, бо темні сили в Росії були сильніші за нього...

І Митрополит згинув на своїй славній дорозі, живим замурований у в'язницю. Цариця Катерина знищила Митрополита Ісповідника — і репресувала, і регіт її чути в Росії і сьогодні в реготі комуністів...

Про все це читач довідається з цієї моєї монографії.

Праця Ієрархів-українців у Російській Церкві — велика й важлива праця, в українській літературі зовсім мало розроблена. А знати її ми повинні, і на прикладі Митрополита Арсенія я й хочу докладно її показати. А з нею показати її стан нашої Церкви за XVIII вік взагалі.

Крім цього, у цій праці я показую її великі ідеологічні різниці двох Церков — Російської та Української, бо ці різниці живі й тепер.

12. V. 1961.

ЧАСТИНА І: МОЛОДЕЧІ РОКИ.

1. Початкова наука.

З свого походження Арсен Мацієвич був українець -- волиняк. Він був сином бідного Священика в місті Володимири Волинському, народився року 1697-го, звався Олександр.

Викохався синок Олександр у щирочеснотній духовній священичій родині. Від давнини і до нових часів священичі родини жили високочеснотним життям, і звичайно защіплювали його всім членам родини. В Україні священичі родини були особливо міцні у Вірі, і свою міць вони передавали й своїм вірним. „Твердий русин”, це бто „твердий православний” міцно защепилося про кожного українця. Усі уніятські родини були звичайно схильні до Православія, або тихо православні, бож вони унію перейняли з польського насилия, а не з переконання... І тяжко носили трагедію у серці своєму, бо ясно розуміли, що унія — загибель української нації...

Батько Олександра звався Іваном Мацієвичем, був уніятським Священиком при старенській Спаській Церкві в Володимири Волинському. Родина була бідна, але шляхетська.¹

¹ В Музеї Київської Духовної Академії зберігається грамота Мацієвичів на шляхетство. Герб — лава й гармата. Дід Арсения, Василь, назначається ніби поляком. Див. М. Попов, ст. 4.

Про свою першу освіту сам М. Арсеній писав пізніше, що „для науки я був у тамошній Володимирській, а також у Варенжській і Львівській академіях, і в них дійшов до школи риторики, а року 1715-го з того міста Володимира, на своє бажання, сам перейшов з Польщі в Російську державу, у місто Київ. Явився я в Київській Академії до префекта її, і був у школі риторики”.²

У м. Володимири Волинському, при єпископській уніяцькій катедрі, була колегія, — у цій школі, певне, і навчався молодий Олександер Мацієвич спочатку. Року 1688-го і в Варенжі заснована була колегія, як середня школа, і до неї пізніше вступив наш Олександер, і тут він пройшов інфіму, граматику та синтагму, — три перші відділи тодішньої колегії.

З невідомої причини молодий Олександер далі перейшов до школи у Львові. Де саме навчався Олександер, не відомо, але того часу там православних шкіл уже не було. По всіх цих школах Ол. Мацієвич добре навчався латинської мови, яку знав досконало.³ У його бібліотеці все були латинські книжки.

2. Переїзд в Україну і наука в ній.

Але притягальним центром для всіх православних уніятів у Польщі був Київ. Року 1715-го наш юнак утік з Польщі і прибув у Київ, до префекта Могилянської Академії Ієромонаха Сильвестра Пиківського, і вступив на курс риторики. Звичайно, унію покинув і прийняв Православіє. Пробув тут один рік.

² „Осьмнадцетий въкъ” П. Брежнева 1868 р., ст. 361—365. Тут саме подана Автобіографія А. Мацієвича.

³ М. Попов, ст. 5—7.

Року 1716-го юнак Мацієвич часово позоставив Київську Духовну Академію, бо його тягнуло в монашество, хоч йому було тоді тільки 19 років. Він вибрав собі Спасів Преображенський монастир у Новгороді Сіверському, і вдався туди. Монастир цей славився тоді своєю великою освітою, і взагалі там склався, ще за Мазепиних часів, видатний церковний національний центр. Тут Олександр Мацієвич пробув два роки, тут Ієромонах Геннадій Стефанович постриг його в монашество, і він став Арсенієм.

Хто хотів віддатися правдивій науці, той тоді вступав у монашество, — це віковічна дорога освіти в старій Україні, яка була широкою ще й у віці XVIII. І цією дорогою й пішов молодий Олександр Мацієвич.

Таке раннє постриження в монахи було тоді звичайним, — нагадаймо, що Й Данило Туптало в 18 літ став ченцем Димитрієм. Іван Желізо став монахом Іовом у 10 літ.

Початковий послух ченця Арсенія був головно клиросний, — співати. Здається, він мав гарний голос. Крім цього Арсенія призначили до школи навчати латинської мови, якою він вільно говорив.

Незабаром по цьому чернець Арсеній був висвячений в Ієродиякони. Для цього він поїхав в Чернігів, де жив Чернігівський Єпископ Антоній Стаковський, і той поставив Арсенія в Диякони.

Ієродиякон Арсеній близько зійшовся з Єпископом Антонієм. Єпископ мав добру освіту і полюбив молодого освіченого монаха, і пам'ятав про нього.

Ієродиякон Арсеній два роки прожив у Спасському монастирі в Новгороді-Сіверському, і на все життя сильно його полюбив. Він тут став прόбувати свої сили в проповідництві, і подавав великі надії, як добрій проповідник.

Дворічне перебування в видатному українському культурному центрі безумовно багато дало молодому Арсенію, — він навчався тут національної української ідеології в поглядах на Церкву й Духовенство. У Новгороді-Сіверському і в Чернігові завжди було певне „москофільство”, викликане самою історією цього краю, але типу Архиєпископа Лазара Барановича († 1693 р.): Хочемо єднання з Росією, але автономного, бо Українська Церква культурніша за Російську, а Духовенство — основа держави, її душа.

Але Арсеній добре пам'ятав, що він не закінчив ще Київської Академії, і тому став проситися відпустити його в Київ „щоб слухати філософію і богословіє”, головні предмети для Духовенства. Його відпустили.

І Арсеній ще 8 літ (1718—1726) навчався в Київській Академії. Він сильно й свідомо полюбив науку, і досяг тут повної високої освіти. Перебування в столиці України дало багато Арсенієві, — він здобув повну богословську освіту, здобув і глибоку національну українську свідомість. Він часто проповідував, і сам слухав проповіді найкращих українських проповідників, що все купчилися в Києві. Це дало молодому Арсенію основи на все життя.

Разом з Арсенієм навчалося тоді багато студентів, що пізніше стали видатними Ієрархами. Напр.: з ним навчався по 1723 рік і здружився Амвросій Юшкевич, що був у роках 1736—1740 Вологодським Єпископом, а з 1740—1745 Архиєпископом Новгородським, і головою Св. Синоду, і що так багато допоміг Арсенію, коли той вийшов на північ Росії.

Року 1723-го Ієродиякон Арсеній був висвячений в Іереї. Про це він пише сам у своїй автобіографії: „Року 1723-го, на предложення Ректора Академії, тепер Преосвященного Йосифа, Єпископа Мо-

гилівського, він, Мацієвич, з Благословення бувшого тоді Преосвященного Варлаама (Вонатовича), Архиєпископа Київського, був висвячений в Ієромонахи в Київській Соборній Софіївській Церкві пробувавшим тоді в Києві Преосвященим Кирилом (Шумлянським), Єпископом Переяславським”.

Року 1726-го о. Арсеній закінчив повний курс Духовної Академії, і Київський Митрополит Варлаам (він тоді звався тільки Архиєпископ) на послух призначив молодого монаха проповідником („в послушаніє предикаторське”), і жив при Митрополіті. А роки 1728—1729 жив також у Києво-Печерській Лаврі при Архимандриті Варлаамі Сенютовичу, так само, як проповідник.

Року 1729-го Ієромонах Арсеній відпросився з Києва в Чернігів, бо туди тягло його, і тут оселився в Троїцькому Ільїнському монастирі. Єпископом там був тоді Іродіон Жураківський, який мав сильний вплив на ідеологію Арсенія. Єпископ Іродіон відкрито стояв на тому, що світський уряд не може й не повинен вмішуватися в церковні справи, і завжди активно боронив таке своє переконання. Отже, о. Арсеній міг ближче пізнати таку ідеологію ще в Чернігові,⁴ — і він її тримався все своє життя.

Цим власне й покінчилася початкова праця о. Арсенія в Україні. Щось докладніше про ней ми не знаємо.

Ця початкова молодечча доба праці о. Арсенія була дуже важлива для нього, — і в Духовній Академії, і в Новгороді Сіверському та в Чернігові, і в Києво-Печерській Лаврі, — скрізь молодий монах навчався високої української церковної ідеології, і защепив її собі на все життя. А в той час ця ідеологія глибоко вже виробилась, і сильно відрізнялась від церковної ідеології московської.

⁴ М. Попов, ст. 10.

Українське церковне життя на той час, по 1686-му році, коли Українська Церква мусіла піддатися під юрисдикцію Московського Патріарха, було справою гострою, часто заогнювалося, і йшло в парі з політичним станом України. Мазепинське повстання потрясло всю Україну, а особливо Духовенство!

Вихованці Київської Духовної Академії на той час усі були однієї церковної ідеології:

1. Київська Українська Церква охрестилася перша, і вже вона охрестила Церкву Московську, тому вона Мати для неї.

2. Основоположником Української Церкви був Апостол Андрей, тому вона Церква Первозванна.

3. Освітою своєю і своєю церковною культурою українське Духовенство значно перевищує Духовенство московське.

4. Українська Церква чисто Православна, тому має більше й свободи Христової.

5. Українська православна Церква світському урядові зовсім не підлягає, і він не може вмішуватися в церковні справи.

На цих ідеологічних церковних переконаннях виростало тоді все українське Духовенство, і побрали це все в своє життя й свою ідеологію.

Глибоко все це сприйняв і о. Ієромонах Арсеній Мацієвич, і все своє життя словом і ділом ісповідував цю високу й чисту українську церковну ідеологію. Ця ідеологія вважалася в Україні нормальною й основною, і ніхто ніколи проти неї не виступав. Бо вона складалася й склалася в Україні цілими віками, і була відбиткою її історії.

ЧАСТИНА II:

НА ПІВНОЧІ.

1. о. Арсеній Мацієвич на півночі Росії.

Цього часу Архиєпископом Тобольським в Сибіру був Антоній Стаковський, що перед тим працював у Чернігові (1713—1721). Він добре знав молодого о. Арсенія, бож поставив його в Ієродиякони. І Архиєпископ намовив молодого Ієромонаха о. Арсенія іхати до нього в Тобольськ, на службу місіонером і проповідником. Нема відомостей, що о. Арсеній поїхав на Сибір зовсім добровільно, — здається, сам духовний уряд змусив його туди іхати. А взагалі в Тобольську Сибірськую Єпархію рідко хто їздив добровільно, — звичайно виклики туди слав Св. Синод офіційно, і відмовитися від того не було зможи. Сама ж Тобольська Єпархія вже тоді мала гірку славу, — каторги...

Антоній Стаковський року 1721-го став Митрополитом Тобольським і Сибірським. Життя в Сибіру було неймовірно тяжке, і ті вчителі, яких він повикликував (позаманював) до себе, повтікали назад, а тому школа в Тобольську не могла бути доброю, хоч про неї М. Антоній сильно дбав. І так довго було: в Тобольській Єпархії, в Сибіру взагалі, учителями були українці, і навчали українською мовою, бо російської вони не знали, не знали її й учні.

Митрополит Тобольський року 1730-го викликав Арсенія до себе в Тобольськ. Власне це був наказ, бо

Митрополит Антоній викликав до себе працівників через Св. Синод. Ієромонах Арсеній „погодився”, і на початку серпня 1730-го року виїхав з Чернігова до Москви.

У Москві знаходився тоді Св. Синод, і о. Арсеній 4-го серпня прибув туди. Членом Синоду був тоді, крім трьох єпископів, і Архимандрит Платон Малиновський, вихователь о. Арсенія в Могилянській Колегії в Києві. Три місяці вибиралася о. Арсеній в Тобольськ, але легко виїхати не міг, бо йому мали видати утримання на дорогу, а з цим тягли. Трапився й належний супутник, — сибірський віце-губернатор А. Плещеєв. I 2-го грудня 1730-го року о. Арсеній виїхав у Тобольськ, — „на проповідь Слова Божого”, як вирядив його Синод. Виїхав напівхворий на тяжку працю, про що чутки ходили і він їх зінав.

2. Ієромонах Арсеній у Тобольську.

Митрополит Антоній Тобольський призначив о. Арсенія проповідником, як і запрошуував. Крім цього, о. Арсеній був призначений екзаменатором ставлеників, цебто кандидатів на Священиків. Крім цього, в Єпархії було багато розкольників, і о. Арсеній займався і ними. У Тобольських Відомостях написано про о. Арсенія, що він „Тобольського Катедрального Дома казначеї і Духівник”. Як бачимо, в Тобольську праці для о. Арсенія було аж надто багато, і все це було невпорядковане, все це треба було провадити до порядку та до якоїсь форми.

Праця в Сибіру, в Тобольській Єпархії була нова й дуже тяжка. Усі тубільці сибіряки легко в руки дисципліни не давались, і з ними тут установився жорстокий спосіб поступовання. Бійка, і взагалі „кулачна наука” й розправа вживалася часто і при всяких справах, чи з світськими, чи з духовними. Такого о. Арсенія в Україні ніколи ніде не бачив...

Мало цього, тут скрізь говорили, що в Сибіру без бійки нікого нічого не навчиш... Ієромонах Арсеній тяжко був усім цим здивований... А особливо кулачна розправа — з офіційного наказу — вживалася і з ставлениками в Священики, — це була звичайна тут метода навчання... Більше того, „кулачної науки” тут уперто вимагали і від самого о. Арсенія...

Як ішла тут праця Ієромонаха Арсенія, мало знаємо, — треба тільки догадуватися, що він був і на місійній праці, бо в Тобольській Єпархії було безліч неохрещених. І взагалі вся Сибірська Єпархія була зовсім не впорядкована: Християнство було тут молоде й дуже тонке, а місцеве поганське населення косим оком дивилося на нього, — і приймати його не хотіло...

І багато бувало прикрих непорозумінь.

Напр., часто бувало, що різні місцеві люди скаржилися на Духовенство, що їх хрестять силою. І Св. Синод часто наказував Сибірській Єпархії не робити цього, а часом посылав навіть окремі комісії для перевірки таких скарг, і тоді поставали загострені стосунки з місцевою людністю.¹ Але все це не помагало, — Сибірський губернатор поводився з місцевою людністю як у завойованому краї, і того самого вимагав і від усього Духовенства. Митрополит своєї влади тут не мав.

Сибірські різні урядові канцелярії, як центри світської влади, постійно грубо вмішувались у всі церковні справи, навіть часто самі судили Духовенство, самі його й призначали. І жорстоко катували кожного Духовного, хто попадався в їхні руки.

Це все сильно вплинуло на характер о. Арсенія, — нічого подібного він ніколи в Україні не бачив...

¹ Напр., див. Постановленія... том IV, №№. 1381, 1384 i 1689.

А Митрополит Антоній Стаковський був людиною слабовільною і попускав у всьому світській владі . . .

І о. Арсеній по трьох роках більше не витримав, — відпросився року 1733-го в Митрополита на деякий час до свого Чернігова, наперед постановивши не вертатися більше до Тобольська.

3. Ієромонах Арсеній у Соловецькому монастирі.

На Холмогорській Єпархії на півночі Росії сидів тоді товариш о. Арсенія по Київській Академії, — Архиєпископ Герман Копцевич, і о. Мацієвич подався до нього, і пробув у нього літо 1733-го року. А на зиму він виїхав у Соловецький монастир, і близько зійшовся зо всіма його монахами.

Перебування в Соловецькому монастирі багато дало до церковного досвіду о. Арсенія, — тут він до кладно познайомився з церковним життям у Росії, а надто — з його т. зв. старовірством чи з розколом, а це йому потрібне було на все його дальнє життя.

У Соловецькому монастирі тоді якраз був заточенець Йоасаф, Ігумен Мошенського чи Мошногорського монастиря на Київщині, Черкаського повіту. Він проповідував розкол, і повів за собою ввесь монастир. Власне, о. Йоасаф упав у протестанство, не визнавав навіть Христових Таїнств. Цілу зиму о. Арсеній диспутував з о. Йоасафом, але нічого не помогло, — той остався вперто при своєму переконанні, як це завжди буває з сектантами.

Весною 1734-го року о. Арсеній виїхав із Соловків знову у Холмогори.

4. Ієромонах Арсеній стає флотським Духівником.

Коли о. Арсеній удруге прибув до м. Холмогори, до Архиєпископа Германа Копцевича, то Влади-

ка відразу запропонував йому місце Священика в морську Камчатську Експедицію. Власне тоді, весною 1734-го року складалася ця експедиція для обсліду північних берегів. Ієромонах Арсеній погодився, і став флотським Священиком.²

Велику другу Камчатську Експедицію (вона звалися „Велика північна Експедиція“) набирал саме тоді славний подорожник В. Берінг, за вказівками Морського Міністерства (Адміралтейств - Колегія). Експедиція була дуже велика, складалася з п'яти відділів. Участь у ній брало багато науковців, у тому її члени Академії Наук.

Архиєпископ Архангельський Герман уговорив о. Арсенія вступити в цю Експедицію, бо потрібні були Священики для Богослужб та для виконання Треб. Ієромонаха приділено до першого відділу, який складався з двох кораблів, під проводом лейтенантів С. Муравйова та М. Павлова.

Перший відділ відплів з Архангельська 4-го липня 1734-го року, і поплив Карським морем, і добрався до 72° 35' п. ш., але далі не поїхав, бо брак провіянту та східній вітер змусили ввесь зголоднілий відділ вернутися в м. Печору, де він і перезимував.

Наступного 1735-го року в червні кораблі знову вийшли з Печори і подалися знову в Карське море, і дійшли до північного кінця півострова Янала. Але побоялися зимувати в льодах, і знову вернулися в м. Печору. За ці два роки Експедиція зробила багато,³ але чимало членів тяжко захворіли на гостру цингу, бо бракувало свіжої їжі. Сильно захворів на

² М. Попов докладно описує всю цю експедицію, ст. 14-40.

³ „Большая Советская энциклопедия“, том VII, ст. 208—209, Москва, 1951 рік.

цингу і о. Арсеній, і ця недуга довго в нього не минала і сильно його мучила все життя.⁴

Міністерство вважало Експедицію невдалою, і заарештувало всіх її провідників.

Ієромонах Арсеній попав у неприємну справу цієї Експедиції, бо два керівники її все сварилися, і тому Експедиція не вдалася, і попала під суд. До суду потягли й о. Арсенія як свідка, а, за звичаєм того часу, держали по в'язницях і його.

О. Арсеній був посаджений в Пустозерську в'язницю, і довго в ній промучився, поки його випущено на волю. Це все сильно вплинуло на здоров'я о. Арсенія на все його життя.

І тільки в січні 1737-го року за о. Арсенія заступився його шкільний товариш Амвросій Юшкевич (1690—1745), Єпископ Вологодський, — він вирятував о. Арсенія з тяганини по в'язницях, і поставив його на рівну дорогу праці на ниві Христовій.

Уся ця флотська справа сильно вдарила о. Арсенія, — він був під судом слідства чотири роки (1736—1740), частину того — під арештом. Звичайно, утратив багато здоров'я.

Але за цей час о. Арсеній глибше пізнав Росію і всю її адміністрацію, — її продажність, її жорстокість, її самоволю . . .

5. Духовна праця о. Арсенія в Петербурзі.

Шкільний товариш о. Арсенія Єпископ Вологодський Амвросій Юшкевич з р. 1734-го став членом Св. Синоду і мав у Церкві великі впливи. Тому 25-го січня 1737-го року Св. Синод звільнив о. Арсенія від

⁴ Нагадаємо тут, що й Тарас Шевченко за час свого застання (1847—1857) захворів тяжкою цингою чи скорбутом, — від недоїдання та від несвіжої їжі.

флотської служби. Правда, його флотська судова тяганина цим ще не покінчилася.

Цього часу, 14-го березня 1737 р. Св. Синод призначив о. Арсенія Мацієвича на добру посаду, — Священиком при російському посольстві в Лондоні, в Англію. Туди потрібний був добрий проповідник з високою освітою, — і призначили о. Мацієвича. Але його судова флотська справа тяглася й далі, і о. Арсеній виїхати до Лондону не зміг. Жив він у м. Вологоді в домі Владики Амвросія.

І нарешті аж 13-го вересня 1738-го року Св. Синод призначив о. Арсенія екзаменатором ставлеників у Священство в м. Петербурзі, а крім цього його призначили й законовчителем до Кадетського Сухопутного Корпусу. Крім цього, до о. Арсенія присилали й окремо різних Духовних осіб для перевірки їхньої науки, а то й вірувань.

Ставлеників о. Арсеній навчав Символа Віри, семи Таїнств та Десятисловія.

Треба тут зазначити, що тоді час був такий, що в науці конче вимагалося биття, а то й катування. Це було по всіх установах у Росії. Катування від учителів вимагав і сам Св. Синод. А хто з учителів цього не робив, той відповідав за послаблення.⁵

Ієромонах Арсеній був уже на службі в Тобольській Єпархії, де там так само вимагали від нього жорстокості в науці. Те саме було і в флоті, — там поголовно всіх били... Биття й катування о. Арсеній бачив на кожному кроці на службі в Росії, били й Духовенство. Звичайно, все це сильно попсуvalо і здоров'я, і характер Ієромонаха Арсенія. Він поважно нездужав на нервовість.

А то приводили, з доручення Св. Синоду, до о. Арсенія розкольників, на вговорення й науку, і

5 М. Попов, ст. 44—45.

пильно слідкували, чи він їм не попускає. І о. Арсеній мусів навчати і вговорювати розкольників, а це була Сизифова робота...

Року 1738-го капітан дворянин Олександер Возницин покинув Православну Віру й прийняв юдейство, і обрізався. Возницина довго вговорював і навчав о. Арсеній, але нічого не помогло. Св. Синод передав справу світському судові, а той — на основі Уложення 1649-го року — Возницина спалив...

Якраз цього часу в Росії паління сектантів ще відоме. Того ж 1738-го року спалені були в Тобольську дві жінки за богохульство, — усе це на основі Уложення 1649-го року, аж надто перестарілого.

Року 1739-го 28-го вересня Св. Синод призначив Ієромонаха Арсенія на нову посаду, — законовчителем гімназії, що була при Академії Наук. Було там 70 учнів різного ісповідання, в тому й неправославні. І відразу виявилася велика перепона, — не було потрібних Катихизисів, і взагалі не було з чого навчати. Тоді був такий час, що „уряд виявляв багато турбот, щоб видрукувати протестантський та католицький Катихизис, і то на рахунок Св. Синоду, але видання православного Катихизиса сильно затягнулося”⁶.

Через це о. Арсеній мав багато клопоту при навчанні учнів академічної гімназії. Але він пильно й сумлінно виконував свої обов'язки. Усі звернули на нього увагу, як на високоосвіченого проповідника.

Ця академічна гімназія була відкрита ще року 1726-го, і до неї вступало багато молоді для навчання, у тому й молоді з України. Спочатку аж цілих 13 років у цій гімназії не було навчання Релігії, і тільки тепер року 1739-го Св. Синод таки насили досяг свого і міг призначити сюди законовчителем Ієромона-

⁶ М. Попов, ст. 46.

ха Арсенія Мацієвича. І о. Арсеній багато тут потрудився і багато зробив. І багато навчився життєвого досвіду, і пізнав тяжке російське церковне життя.

6. Тяжкий час для Церкви.

Час життя й праці о. Арсенія Мацієвича був надзвичайно тяжкий для церковного служення, особливо ж у самій Росії, де Церква на довгий час попала в полон світської влади, яка свідомо понижувала, а то й руйнуvalа її.

Ось правдива характеристика тогочасного церковного стану.

„Час А нн и Іванівни (1730—1740) та Бірона був найтяжчим для Духовенства. Велика сила духовних осіб постраждали цілком неповинно, як жертви безпідставного підозріння з боку полохливого правительства, за найменшого підозріння їх посилено до страшної „Канцелярії розыскныхъ дѣль”. Що за капри терпіло Духовенство, можна уявити вже з того, що й Архиєпископа Феофилакта Лопатинського „били шелепами, снявъ рубаху”...

Цариця Єлизавета Петрівна (1741—1761) була найприхильніша до Духовенства, але з прихильності її користувались лише вищі Ієархи.

Коротке царювання Петра III (1761—1762) визначилось, щодо Духовенства, самими лише хлоп'ячими вигадками: він передрочував у Церкві Священиків, висовував язика Дияконові, коли той виходив із Вівтаря з Євангелією, видав наказа, щоб Духовенство голило бороду та ходило у короткій одежі на взір протестанських пасторів...

Катерина II (1762—1796), про яку авторитетний сучасник (Щербатов) писав, що вона „законъ христіанскій ни за что почитаетъ”, уважала Релігію за потрібну лише *pour les gens*, як мораль-

ний інструмент для управління простим народом. Зовсім не в жарт називала себе в листах до Вольтера „Головою Гречеської Церкви”, — і як Голова Церкви, вимагала повної слухняності од Ієархії та жорстоко карала вияви самостійної думки та чину з боку останньої”.⁷

Власне кажучи, це був найтемніший час у житті Православної Церкви в Росії та в Україні, і за такого часу й працював о. Арсеній Мацієвич, а трохи пізніше — Митрополит Арсеній.

Звичайно, серед правлячої верхівки, що свідомо й послідовно понижувала авторитет Церкви, були й виключення, — були таки особи, що Церкву боронили. Але їх було аж надто мало.

Був неймовірно тяжкий час, коли Ієромонах Арсеній жив у Петербурзі. Уряд Бірона сильно переслідував і світських, і Духовенство. Цариця Анна мовчала й потурала своєму коханкові. Якраз тоді судили багатьох Єпископів ніби за „політичні” справи, і їх тяжко мордували, не зважаючи на сан... Православна Церква в Росії була під чоботом протестантів...

Тоді позбавили сану Ростовського Архиєпископа Георгія Дашкова, що мріяв про відновлення Патріяршества, розстріжений був Архимандрит Платон Малиновський, — обох їх заслали в далекий Сибір, тоді ж мордували Архиєпископа Феофилакта Лопатинського, Варлаама Вонатовича, Іродіона Жураковського й ін. Взагалі за того часу дуже багато духовних осіб тягали по судах за різні „політичні” справи, цебто — за недогоду цариці чи її приятелям протестантам...

⁷ Проф. Ол. Лотоцький: Нарис історії автокефальних Церков, Варшава, 1938 рік, ст. 430.

А „політичними” справами вважалися тоді кожне необережно сказане слово або не в пору відслужений Молебень за здоров’є цариці...

Тайна Канцелярія (сучасна ЧК) працювала — катувала не перестаючи, Духовенство катувала відкрито й жорстоко, „аки злодіїв”: „били шелепами, батогами, кнутами, мордували всіма способами, — навіть садовили на палю”...⁸

Молоді свої роки о. Арсеній Мацієвич прожив на півночі Росії у найтяжчий час, коли церковна праця була мало можливою, і тому він так багато тоді вже, бувши в Росії, натерпівся.

Один сучасник, хоч і великий царський прихильник, Митрополит Димитрій Сеченов († 1767 р.) так розповідав у своїй проповіді на Благовіщення про час перед царицею Єлизаветою, коли Росією правили протестанти:

„Який настав тоді час? (за Анни Іванівни й Бірона, 1730—1740 р. р.). По всій Росії порозилано предтечів Антихристових, скрізь сіяли бур'янову науку. Християнські Догмати обернули на байки і ні в що... Заступниці нашого спасіння, Богородиці, не кликали, і заступства її не просили... Святих Угодників Божих не шанували... Іконам Святым не кланялися... З поминання померлих сміялися”...

Як бачимо, Митрополит Димитрій описує наші різниці з протестантами, і описує, як протестанти, вищі урядники в Росії, сміялися з нашої Православної Віри!

Далі він подає: „Скільки насміхалися й скільки зневаг чинили вороги Православія! Мужиками, грубіянами нас прозивали! Хто постив, тих звали ханжами, хто молився — звали пустосвятами! А хто кланявся Іконам, звали забобонниками”...

⁸ М. Попов, ст. 48.

„А скільки вони вчинили переслідувань на тих, хто боронив Православіє, цебто на Служителів Святих Тайн, на Духовенство! Архиєріїв, Священиків, монахів мучили, страчували, розстригали... Безпереривне відвезення і водою, і суходолом... Куди, нáшо? Це завозили монахів, Священиків, благочестивих у далекі сибірські міста, на Камчатку, в Охотське... А там вони так їх понастрашували, що навіть Пастирі, проповідники Слова Божого, мовчали, не сміли уст відкрити про Православіє”...

„Узялись вони і за високих осіб, головно за оборонців Православія, і багато знатних фамілій понижили, багато чеснотних поморили в засланнях та тюрмах, багатьом голови повідрубували, язики повідрізуvali”...⁹

Ось такі жахи чинили німці протестанти за час жорстокого Бірона! І в таких умовах працював молодий Єромонах Арсеній у 1730—1740 роках!...

Взагалі, починаючи від Петра I, що звелів „направити непорядки духовного чину”, Духовенство сильно й постійно переслідували та тиснули. Часто видавались накази про „розбори” нíби зайвого Духовенства та монашества. Матеріальним тискам кінця не було. Напр., тоді постала справа організувати конюшні („кінські заводи”) для військових потреб, і коні скрізь забирали, а самі ці конюшні мало утримувати Духовенство.¹⁰ Взагалі, уряд помалу звикав дивитися на церковні й монастирські маєтки, як на джерело, яке можна без кінця грабувати й ним особисто збагачуватися.

⁹ Це проповідь 1742 р. Див. „Православная Энциклопедия”, Спб. 1903 р. том IV, ст. 1052—1053.

¹⁰ М. Попов, ст. 49. Року 1738-го Архиєрейські Доми ма-ли доставити урядові 2500 коней (там само, ст. 50).

7. Граф Олексій Розумовський.

Олексій Григорович Розум (1709—1771), простий козак з хутора Лемеші, Козелецького повіту на Чернігівщині, рано попав у Петербург до придворного хору, коли його набирали в Україні. Олексій Розум мав надзвичайно хороший голос, а сам був так само надзвичайний красунь. Цесарівна Єлісавета Петрівна рано сильно закохалася в співакові. Ставши царицею, Єлісавета ще ближче зійшлася з Олексієм Розумом, а десь восени 1742-го року таємно й повінчалася з ним, і жила з ним аж до своєї смерті.

І цариця, і Олексій Розум мали спокійний характер, і всі їх любили. У своїх Записках цариця Катерина II записала про них: „Я не знаю іншої родини, яку б усі так любили”.

„Історія Русів”, що була написана десь наприкінці життя Митрополита Арсенія українським патріотом, так описує царицю Єлісавету: „Царювання імператриці Єлісавети з перших же днів осяяло Росію великими надіями на щастя від неї, а згодом ті надії сповнилися безприкладною добристю тієї государині. Вона була лагідна, побожна й людяна”.¹¹ Це була українська думка про царицю Єлісавету.

З року 1744-го Олексій Розум став графом Розумовським. Він стояв поза політикою, і ніколи в неї не вмішувався. Через усе це за двадцятьлітнього царювання Єлісавети (1741—1761) при царському дворі панував „український стиль”: було багато українських співаків, бандуристів, і на все це пішла мода. І трохи підтримувалась оборона історичної України.

¹¹ „Історія Русів”, Нью-Йорк, 1956 рік, ст. 327.

Олексій Розумовський товаришує з графом Бестужевим-Рюміним, і пізніше доручав йому багато різних справ.

Хоч граф Олексій Розумовський і стояв поза політикою, за що його всі любили, але він охоче заступався за інших, а особливо: 1. заступався за Україну й за українців, і 2. заступався за Духовенство, особливо вище.

В історії Церкви свого часу Олексій Розумовський має видатне тихе значення, — це він посадив на архиєрейських катедрах багато українців, це він іх боронив і заступався за них, і взагалі він боронив усю Українську Церкву.

Митрополит Арсеній був близько знайомий з гр. Олексієм Розумовським, і той не раз заступався за нього, коли в того виникали які непорозуміння з урядом. А їх було в нього багато!

ЧАСТИНА III:

МИТРОПОЛИТ ТОБОЛЬСЬКИЙ.

1. Хіротонія Арсенія в Митрополита Тобольського.

По довгих блуканнях Ієромонах Арсеній нарешті знайшов собі велику підпору в своєму житті, — він близько зійшовся з Архиєпископом Амвросієм Юшкевичем, українцем, який сам був впливовий, і міцною рукою піддержал Ієромонаха Арсенія. Це шкільний товариш Арсенія.

Амвросій Юшкевич (1690—1745) рано видвигнувся на церковному полі, як сильний проповідник, і став Єпископом Вологодським, а незабаром (з 1740 р.) Архиєпископом Новгородським і Великолуцьким. Це був свідомий українець, який, ставши Головою Св. Синоду, багато допомагав українському Духовенству в Росії.

Він був свого часу замішаний у справи Анни Леопольдівни, але зумів з того вийти сухим, бо був близький з Олексієм Розумовським. Цариця Лісавета так само багато допомагала Архиєпископові Амвросію.

І ось цей Амвросій звернув свою увагу на свого освіченого земляка й шкільного товариша, — на Ієромонаха Арсенія Мацієвича, і допоміг йому зайняти митрополичу катедру.¹

¹ Постановленія..., том II. № 537.

Року 1740-го 20-го травня Амвросій Юшкевич був призначений Архиєпископом Новгородським, а разом із тим і головуючим членом Св. Синоду. Це дало Владиці Амвросію велику силу в усіх церковних справах. Обер-прокурора в Синоді тоді не було, і Архиєпископ Амвросій сам докладав цариці всі справи, а це його зблизило з нею й двором, і надало йому ще більшої сили. Він свою силу часто вживав для помочі українському Духовенству.

Архиєпископ Амвросій мав у Петербурзі своє новгородське подвір'я, і в ньому й жив. З ним чотири роки жив і Ієромонах Арсеній, як його шкільний друг. I Владика Амвросій ще тоді помалу став наближувати о. Арсенія до різних церковних справ.

Року 1740-го, на осінь і зиму, Ієромонах Арсеній виїздив з Архиєпископом Амвросієм в Новгородську Єпархію для її інспекції, і при цьому, звичайно, багото навчався, набуваючи собі адміністративного церковного знання та досвіду.

Сибірська Єпархія 27-го березня 1740-го року осиротіла, — упокоївся її Митрополит Антоній Стакховський, з яким співпрацював о. Арсеній. Синод, на предложення свого головуючого Архиєпископа Амвросія, 29-го травня 1740-го року призначив Єпископа Чернігівського Никодима Скребницького Архиєпископом Тобольським і всього Сибіру. Новий Сибірський Владика приїхав до Москви, і виклопотався собі сану Митрополита з білим клобуком. По цьому Митрополит Никодим виїхав у Сибір, але з дороги вернувся назад і заявив про свою недугу. Він вернувся в Петербург, і зрікся їхати в Сибір. Тоді Синод став звати його тільки Єпископом ...

Це дуже знаменна справа, як взагалі неохоче їздили в Сибір українські Владики, бо їх туди насильно посылали ...

Сибірська Єпархія позоставалася вдовою. Року 1741-го 19-го січня іменем дитини імператора Івана VI Антόновича Св. Синодові предложено дати достойних кандидатів на Сибірську Єпархію, і 26-го лютого Синод подав двох кандидатів: Настоятеля Єлецького Чернігівського монастиря Тимофія Максимовича й Ієромонаха Арсенія Мацієвича.

Про Арсенія Синод писав, що він „задовільний в проповіді Слова Божого, був не раз у корабельних кампаніях, свою посаду провадив безпорочно”. Архиєпископ Амвросій від себе піддержал Арсенія, і 10-го березня 1746-го року цариця Анна Леопольдівна наказала: „На те вільне місце з представлених кандидатів поставити Ієромонаха Арсенія”.²

I 13-го березня 1741-го року відбулося наречення Арсенія в Єпископи-Митрополити. A 15-го березня, в Храмі Казанської Божої Матері відбулася хіротонія Арсенія, — його висвячували Архиєпископи Амвросій Новгородський і Стефан Псковський.

Перед хіротонією Арсеній, підписуючи присягу, зробив у неї свою вставку. A саме, до слів: „обіцяю... у всьому йти і завжди коритися Синодові, його правильній владі” Арсеній дописав: „яка від Христа і Апостолів походить через Хіротонію”.³

Це дуже важлива принципова приписка, — нею Арсеній ясно показав і підкреслив, що він буде слухатися хіротонізованих, цебто самих Архиєреїв, не осіб світських... Це ясне свідоцтво, яка була ідеологія в Арсенія вже того часу. У Синоді звернули увагу на цю важливу дописку, але промовчали, — згадали про неї пізніше, через 20 літ, коли треба було бити M. Арсенія.

² М. Попов, ст. 55.

³ М. Попов, ст. 56.

Арсенієві призначили сан Митрополита Тобольського і всього Сибіру, — усе це зроблено іменем малолітнього імператора Івана VI Антόновича.

І свою присягу новий Митрополит склав принцеві Іванові, за якого правила Анна Леопольдівна.⁴

Час, коли Митрополит Арсеній виїздив у Сибір до Тобольська, 1741-ий рік, політично був дуже тяжкий і жорстокий. На престолі формально був дитина Іван Антόнович VI, але регенткою була Анна Леопольдівна. А Росією по-диктаторському керував її невінчаний чоловік, жорстокий протестант Бірон. Цесарівна Єлісавета Петрівна, що мала всі права на Російський престол, ще з 1728-го року все чекала свого арешту і висилки в який монастир, а то й постриження в черниці.

Арсеній сильно шанував цесарівну Єлісавету, хоч це шанування, при тодішніх умовах, було небезпечне. І коли М. Арсеній виїздив у Сибір, то він склав прощального візита Єлісаветі. Збереглося передання, що Арсеній, прощаючись з цесарівною Єлісаветою, низько їй уклонився і сказав: „Пом'яни мене, владичице, коли прийдеш у царство своє!” ...

Року 1741-го ніхто не думав, що Єлісавета може стати царицею. Звістка про ці слова Арсенія поширилась і була дуже небезпечна для нього ...

Пізніше, коли царицею стала Єлісавета Петрівна, то ці Арсенієві слова „стали вважати чудесними і натхненими Звише”. Це так подає рукопис 1817 р. Б. Л. Модзалевського, і він же додає: „Через ці слова Арсенія переведено було в Ростов зараз же, як тільки Єлісавета зайняла престола. Цариця — передають — так шанувала Арсенія, що мала намір не-відмінно поставити його Патріярхом усієї Росії.

Це була думка, яка панувала в Росії того часу.

⁴ Постановлення ... том II, № 755.

2. Праця в Тобольській Митрополії.

Архимандрита Арсенія висвячено в Єпископа й поставлено Митрополитом 15-го березня 1741-го року, і зараз таки по цьому М. Арсеній став готуватися в далеку й тяжку дорогу, — в Тобольськ. Супроводити Митрополита мали два конвойних унтер-офіцери та три служники.⁵

І Митрополит поїхав, час від часу спиняючись по більших містах. 15-го грудня він уже був у м. Верхотур'я. Далі Митрополит занедужав, і в м. Верхньоудинську мусів пробути аж три місяці, — його морська недуга виявилася злісним скорбутом. Так само він мусів спинитися і в м. Тюмені. І тільки 18-го грудня 1741-го року М. Арсеній нарешті прибув у м. Тобольськ, столицю своєї Митрополії.

У Тобольськ Митрополит прибув „з жахливими ознаками морської недуги: з відкритими ранами на руках і ногах, з поріділим волоссям, блідий та втомлений” (Попов, ст. 59).

Уже на початках свого Тобольського митрополитування Арсеній мав неприємну сутичку з Колегією Економії. У Сибір Митрополит їхав через Нижній, і 22-го липня до нього прийшов відставний прапорщик Афанасій Корсунський, і подав Митрополитові наказа від Колегії Економії, — прийняти його на утримання в який монастир. Корсунський запітався, в котрий монастир йому їхати і яке удержання він матиме...

Того часу, коли всією Росією керував запеклий протестант Бірон, монастири сильно переслідувались. І взагалі Бірон мав думку їх позакривати. Усі монастири були тоді набиті відставними військовими та каліками, — міністерство розсыпало їх по монасти-

⁵ М. Попов, ст. 57.

рях на годування. І монахи повинні були тиснутися й віддавати своє місце й свій хліб військовим ...

Ці військові вели себе в монастирях нахабно, піячили, билися, свавільничали ... Монахам життя не було, але монастирі мусіли мовчати і все віддавати цим відставним. Бо протестант Бірон керував, як диктатор, Росією!

Усю цю справу тихого нищення монастирів Митрополит Арсеній добре зізнав, і тому він відмовив прaporщику Корсунському, заявивши, що він його не прийме. Це була перша сутичка М. Арсенія з урядовою тяжкою Колегією Економії, а разом з тим і з Тайною Канцелярією з її всемогутнім катом Ушаковим ...

Неймовірно тяжка була Тобольська Єпархія: вона лежала від Уралу до р. Лени, і від Ледового океану до Китайської границі, і займала 300.000 квадратових миль. На цій землі було вже 160 Церков. Належно обслужити цю землю Митрополит ніколи не міг, бо не мав на те потрібних сил.

Сибірська Єпархія своїм жорстоким кліматом лякала всіх, хто мав туди їхати. Призначенні в Сибір Митрополити Димитрій Туптало та Никодим вернулися з дороги і зрікліся їхати. Митрополит Ігнатій Корсаков два роки пробув у Тобольську, — і збожеволів ... Не чекав нічого доброго і наш Митрополит Арсеній.

Духовенство в Сибіру було темне, без освіти, постійно піячило. Та й було його зовсім мало ... (М. Попов, ст. 60-61).

Населення Сибіру, поза місцевою туземною людністю, що російської мови не знала, складалося з людей, що були вислані в Сибір за кару, і таких було дуже багато.

Світська адміністративна влада в Сибіру панувала над усіма, у тому й над Церквою. Напр. Сибір-

ський губернатор та „Канцелярія Головного управління сибірських казъонних (державних) заводів” міцно взяли Церкву й Духовенство в своє свавільне управління. Безвільний попередній Митрополит Антоній Стаковський і не пробував вирватися з-під тяжких рук світської сибірської влади.

Митрополит Арсеній служив уже в Тобольську, і належно знов усю Єпархію. Звичайно, нічого доброго він тут не чекав: засильна була влада адміністративна, а Духовенства було зовсім мало, та й те — безсиле та темне.

Прибувши в м. Тобольськ, Митрополит Арсеній знайшов там багато різних непорозумінь з світською владою і церковних непорядків. Була вже „Домова його Преосвященства Канцелярія”, яка багато дала матеріялу про ці непорядки. У м. Тобольську працювало „Головне Управління Сибірських і Казанських Заводів”, і воно часто вміщувалося в церковні справи і робило непорядки. Митрополит Арсеній 9-го березня 1742-го року вніс до Синоду широку скаргу на всі ці непорядки. Синод у міру можности виправляв їх.⁶

У Тобольську застав новий Митрополит і школу, але в ній було дуже мало учнів, про що він також сповістив Св. Синод у січні 1742-го року.⁷

Митрополит Арсеній зараз таки зарядив щоб Духовенство не зносилося зо світською владою, а тільки з ним. Це тому, що тоді губернатор і інша влада Сибіру реально керувала і Церквою. Усі відразу відчули, що настав інший час, — новий Митрополит спинить неправні вмішування світської влади до церковних справ. І Митрополит справді повів уперту бо-

⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений..., том I, № 97, ст. 122—129. Спб. 1899 рік.

⁷ Постановленія..., том I, № 112.

ротьбу з адміністративною владою, що вмішувалась самовільно.

Місіонерство було головною справою в Тобольській Єпархії, але воно стояло дуже низько, і велося часто з насиллям. Від місцевого населення було повно скарг на адміністративну владу, яка вмішувалася в місіонерство, вмішувалася грубо й свавільно.

Коли Митрополит Арсеній прибув у Тобольськ, він побачив, що школа там уже напіврозвалена. Його попередник, Митрополит Антоній Стаковський, провадив при Архиєрейському Домі греко-латинську школу, за київським зразком. Учнів зібралося аж 90. Св. Синод рішуче зрікся давати на школу якібудь кошти. Цариця Анна Іванівна у своєму маніфесті наказала, щоб „учні і годувалися, і навчалися безплатно, і книжки мали єпископські”, — і на цьому Св. Синод і стояв.

Школа за М. Стаківського помалу стала розпадатися, бо жодних коштів на її провадження не було. Не було зовсім і учителів та книжок.

Коли М. Арсеній приїхав у Тобольськ, він скоро переконався, що для темного Сибіру зовсім не потрібна латинська школа. Сам Митрополит добре знав латинську мову, вільно говорив нею, але пошо вона малограмотному сибірському Духовенству? І М. Арсеній став противником латинської школи, — життя вимагає звичайної російської школи. Про це він писав і Св. Синодові, але той, складений головно з українців, рішуче поставив: мусить бути школа латинська... Це для сибіряків, що й російської мови не знали!...

Багато різних справ розпочав Митрополит Арсеній у Тобольську, і скрізь бачив, як незаконно діє адміністративна влада. Власне через неї годі що робити і для Церкви. Скрізь панували безправ'я, на-

силля, грабунки, злодійство, підкупство, хабарі . . .
І що міг зробити тут Митрополит?

А проте М. Арсеній сильно налякав усю сибірську адміністрацію, — Митрополит хоче керувати Церквою сам! Не забудьмо, що керування Духовенством приносило світській владі добре приутки, і від них вона не хотіла відмовлятися.

Якраз у день приїзду М. Арсенія в Тобольськ 18-го грудня 1841-го року з Петербургу прийшло офіційне повідомлення, що 24-го листопада на російський престол вступила цариця Єлісавета. Це сильно підбадьорило Арсенія і надало йому сили і працювати, і боронити Церкву від сибірських диктаторів, — адміністративних свавольців.

М. Арсеній вислав цариці щирого привітального листа, і пригадав про себе.

Цариця Єлісавета зайняла престол 24-го листопада 1741-го року. Упали страшні диктатори, руїнники та грабителі Православної Церкви, що керували Росією, Бірон та Остерман. Зараз же був висланий наказ, щоб верталося додому заслане Духовенство, а його було повно скрізь на півночі, а головно в Сибіру. І власне тепер ці засланці верталися через Тобольськ додому. Прибув і б. Архимандрит Платон Малиновський, позбавлений сану, і Митрополит Арсеній сам допустив його до Священнослуження (Попов, ст. 63).

Митрополит ревно працював, і ні про що інше, крім праці, не думав. Аж тут 28-го січня 1742-го року прийшло спішне царицине зарядження, — щоб Митрополит негайно прибув у Петербург, а всі уряди мають йому допомагати в дорозі . . .

І 1-го лютого Митрополит, що належно ще не сів у Тобольську, спішно виїхав у столицю, куди прибув через $1\frac{1}{2}$ місяці, 29-го березня. А до Тобольська він уже більше не вернувся.

До цього додам, що й по М. Арсенії в величезній Тобольській Митрополії стан не змінився, — в Сибіру Церквою й далі керувала світська адміністративна влада. І Митрополити зазнавали великих неприємностей, а то й тяжких кар. Ось ще приклади з пізнішого часу.

Митрополит Павло Конюскевич десять літ (1758—1768) прослужив у Тобольській Митрополії, і тому багато натерпівся тут дошкульного лиха. Він пішов дорогою Арсенія Мацієвича і повів сильну боротьбу з адміністративною владою. Губернатор і інші легко назбирави потрібних доказів, що Митрополит „жорстокий”, і вкінці таки „перемогли”: Св. Синод зняв сана з Митрополита Павла, але цариця Катерина правду знала і цього присуду не затвердила...⁸

Ще приклад. Року 1831-го Іркутським Архиєпископом був призначений українець Іриней Несторович. Це був сильний Ієарх, який правдиво шанував ідеологію Митрополита Арсенія Мацієвича. Сибірська адміністративна влада дошкульно переслідувала Духовенство, а Архиєпископ Іриней став діяльно його боронити. Та все таки переміг губернатор: Архиєпископа оголосили навіженим...⁹

⁸ Е. Поселянинъ: Подвижники XVIII вѣка, 1905 р., ст. 172—181.

⁹ Н. Барсова, див. „Энцикл. Словарь” Брокгауза, 1894 р., т. 25, ст. 319.

ЧАСТИНА IV:

МИТРОПОЛИТ РОСТОВСЬКИЙ.

1. Митрополит Арсеній стає Митрополитом Ростовським.

Архиєпископ Новгородський Амвросій Юшкевич був близький до цариці Анни Іванівни і потім до Анни Леопольдівни. Але їхній режім упав 24-го листопада 1741 року, проте Архиєпископ Амвросій скоро зійшовся і з наступною Єлісаветою. Певне він був з нею в добрих стосунках ще й до 1741-го року. Він був призначений коронатором цариці Єлісавети, і він коронував її самим церковним церемоніалом. Це він уніс у число Архиєреїв, що будуть на коронації, і Митрополита Тобольського Арсенія.

Коронація цариці Єлісавети була призначена на 25-го квітня 1742-го року, і до того сильно всі готувалися. Архиєпископ Арсеній, як голова Св. Синоду, вистарався урядове зарядження, щоб вернути всіх духовних засланців. І їх вернули, — і ніхто не сподівався, що їх було так багато, що вони всі так сильно постраждали!... Бо Бірон і Остерман 11 літ (1730—1741) завзято й жорстоко нищили і Православіє, і Православну Церкву, і породили сотні мучеників та ісповідників... Біронщина — це жорстокий час для православних на Сході...

Архиєпископ Новгородський і головуючий Св. Синоду Амвросій Юшкевич високо оцінив Митрополита Арсенія. Він переконався, що Арсеній — глибо-

кий богослов і всяку церковну справу зможе належно вияснити й вирішити.

Але Митрополит Арсеній був поважно хворий, його запущена морська недуга („цинга“) сильно давалася в знаки. Вертатися йому в Сибір — це свідомо вбивати себе.

I 18-го травня 1742-го року А. Амвросій подав цариці Єлісаветі листа, щоб Митрополита Арсенія перенести з Тобольської на Ростовську Єпархію, і призначити його членом Синоду. Якраз тоді в грудні 1741-го року Архиєпископ Ростовський Яким упокоївся, і Ростовська Єпархія була вдовою.

Цариця Єлісавета глибоко шанувала Владику Арсенія, і на все погодилася, і 28-го травня М. Арсеній був переведений на велику й сильну Ростовську Єпархію і став членом Св. Синоду.

Здавалося, покінчилися всі тяжкі блукання по холодній півночі, і настав час для спокійної праці. Ale це так тільки здавалося, а насправді так не було.

28-го травня 1742-го року цариця Єлісавета дала устний наказ: „Перевести Арсенія, Митрополита Тобольського, в Ростовську Єпархію, і бути йому Св. Синоду членом“. Синод зробив про це свою постанову 31-го травня того ж 1742-го року.¹

I Митрополит Арсеній до м. Тобольська вже й не вернувся. У всьому цьому допомогли йому Архиєпископ Амвросій Юшкевич та граф Олексій Розумовський.

Повторювалася доля Митрополита Димитрія Туптала: і той не міг витримати Сибіру і був переведений на Ростовську Катедру. Цією дорогою, як бачимо, ішов і Митрополит Арсеній. Ale мало він виграв, бо Ростовська Земля стояла на мочарах, і для слабкого здоров'я була сильно шкідлива.

¹ Постановленія, том I, ст. 131.

Митрополит Димитрій Туптало упокоївся в Ростові 27-го жовтня 1709-го року, а через 33 роки на його місце прийшов його земляк Митрополит Арсеній. Прийшов Митрополит, який його сильно шанував.

Митрополит Димитрій багато зробив для Ростовської Митрополії, слава про нього скрізь тут була живою. Традиція Митрополита українця була тут сильна, і нею й пішов новий Митрополит Арсеній Мацієвич. Дорога була вже втоптана, треба було тільки ширити її.

Багато працював у Ростові Митрополит Арсеній, і за 20 літ своєї праці (1742—1763) зробив дуже багато, — він власне організував Ростовсько-Ярославську Митрополію. Тут він написав і свої праці проти розколу, проти протестантів. І тут же він написав і 12 томів своїх проповідей, що дійшли й до нашого часу, але не видруковані.

2. Мала християнізація на півночі Росії.

Християнство на Сході перше з'явилося в Україні, у Києві, а вже звідси воно дуже й дуже помалу сунуло на північ, у Московію. На півночі було багато різних не слов'янських племен, яких слов'яни ступнєво освоювали, але вони міцно стояли при своїй поганській вірі, і Християнства вперто не приймали. Це впливало і на вірування слов'янських племен.

Ростовська земля, де працював Митрополит Арсеній, аж надто багато мала чужого населення Мері, яке з слов'янами ще не злилося остаточно.² Ясно, що християнізація йшла тут дуже поволі і глибоко не сягала.

² М. Іларіон: Святий Димитрій Туптало, 1960 р., ст. 99 - 104.

А що було найтяжче, це те, що стан самого російського Духовенства був аж надто низький, мало придатний до тяжкої місіонерської праці.

На Москві було багато перешкод, що завжди ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було зовсім мало, та й на науку там завжди поглядали скоса, а то бувало, що вважали її за дияволів плід.

Відомий Архиєпископ Новгородський Генадій Гонозов (1484—1505) так скаржився на темноту Духовенства в Москві: „От — пише він — приведуть мені мужика на висвяту: я дам йому читати Апостола, а він і ступити не вміє. Я дам йому Псалтиря, а він і тут насилу бреде. Я його прожену, а на мене за це скаржаться: „Земля — кажуть — така, не можемо дістати людини, щоб грамоти знала”... I б'ють мені чолом: „Пожалій, господине, звели навчити”. Я накажу йому проказувати Ектенії, а він і до слова пристати не зugarний... Ти йому одне, а він тобі друге... Накажу вчити його азбуки, а він посидить трохи, та й тікає геть”...³

Письменники, розповідаючи про освіту на Русі в XVI і XVII віках, часто твердять, що на 1000 москвинів насилу один умів читати й писати.⁴ Це насліддя сильно вдарило і початок XVIII століття.

Російський письменник І. Наживин так свідчить про грамотність старої Московії взагалі: „Не тільки багато бояр, але часом і великі князі не вміли писати. А коли треба було їм підписатися, то ставили свою печатку. А інші, намазавши руку чорнилом, робили відбиток долоні на папері: „Руку приложив”!⁵

Як свідчать чужинці, християнізація народу скрізь у Росії була дуже мала, — простий народ і

³ Н. Костомаровъ: Русская история въ жизнеописаніяхъ, Спб. 1888 р., вид. 3, ст. 329.

⁴ Рущинський, ст. 176.

⁵ И. Наживин: Кремль, 1932, ст. 12.

молитов не знав, навіть „Отче наш”. На запит про молитви звичайно відповідають: „Це знають тільки пани!”⁶

Чужинці, що побували в Росії, одноголосно твердять, що там за XVI—XVII віки не було живої устної проповіді, — звичайно Священик чи Диякон читав з книжки науку Св. Отців. Навіть Патріарх Никон не давав живої проповіді, а тільки читав з книжки сам, або читав за нього Диякон.⁷

А це все спинювало глибшу християнізацію народу. Сама Віра замінялася обрядністю, і ця обрядність панувала.

Чужинці свідчать: „Грубість характеру, п'янство та темнота — оце характерні риси московського Духовенства XVI і XVII віків”.

Про аж надто велике п'янство свідчать багато - хто з подорожніх, напр.: Олеарій, учений подорожній († 1671 р.), що був у Росії в роках 1633—1636, про це пише, що в великі Свята над вечір завжди можна було бачити в Москві п'яних Священиків, що валялися в болоті. Коли їх будили, вони казали: „Сьогодні Свято, тому я п'яний!” ...⁸

Той же Олеарій свідчить, що в Московії насили десятий монах знає „Отче наш”.⁹ Звичайно, це переважно, але загально було мало освіченого монашества.

Отаких і подібних прикладів можна було б подавати довгими десятками, і всі вони однозгідно свідчать: темна була Московія! ,

Видатний письменник Д. С. Мережковський пише: „Цар Петро I скасував Патріарше-

⁶ А. Рущинський, ст. 169.

⁷ А. Рущинський, ст. 54.

⁸ А. Рущинський, ст. 119.

⁹ А. Рущинський, ст. 173.

ство, і, за прикладом протестанських князів, оголосив самого себе Верховним Єпископом, цебто Патріархом Російської Церкви. Коли він вернувся з подорожі по чужих краях, він зараз же став диспутувати зо своїм Духовенством, і переконався, що в справах Віри воно мало що розуміє. І він став закладати для них школи, щоб вони добре навчались, бо до цього вони насилу вміли читати".¹⁰

А все це показує нам, як тяжко було українським єпархам працювати в Московії. Вони звикли до зовсім іншої культури добре християнізованої України, самі мали високу освіту, а в Росії на кожному кроці бачили темноту, велики сліди поганства та постійне чавлення російської влади — вищої і нижчої — на Церкву і на Духовенство взагалі.

Бачили і знали, що церковна ідеологія українська й московська — сильно різняться між собою!

3. Правний стан українського Духовенства.

Історія Української Православної Церкви ясно показує, що українське Духовенство виховувалося в пошані, а тому вміло дбати про свої права і знало їх. Наше Духовенство було завжди свідоме, що воно в державі веде велику основну працю, за яку йому належиться і честь, і права.

Важливо тут підкреслити, що ще згідно з привілеями Люблінської Унії 1569-го року та Литовського Статуту українське Духовенство було прірвняне у своїх правах до світського шляхетського стану.¹¹ В історії Духовенства це мало велике значення й підносило його авторитет.

¹⁰ Д. С. Мережковський: Петръ и Алексѣй, Спб. 1905 р., ст., 143. Це виписка з німецької книжки, яку подає Д. Мережковський.

¹¹ Діанин, ст. 6 і 10. Нове видання. Мінськ, 1960 р.: „Статут Великого Княжества Литовського 1529 года”.

Катерина II ламала всі історично набуті права Духовенства в себе в Росії, почала ламати його і в Україні. Гірше було те, що часом це робила й українська старшина. Так, року 1765-го введений був в Україні податок на монастирських людей, — по карбованцю з кожної хати.¹²

Цариця Катерина помалу підбиралася до прав і українського Духовенства, — вони сильно муляли їй очі, і вона їх касувала, але ступнево, помалу. Усе Духовенство ревниво боронило свої права, голосно кричало про це, творився неспокій, і Москва мусіла з цим рахуватися. Українське Духовенство таки не допустило до повного скасування своїх прав, як класи церковної, і всіма способами боронило авторитет і свій, і всієї своєї Церкви.

Здавна уклалося вияснення класів людности в Україні і в світі, і Духовенство виводилось від Ноєвого сина Сима. У XVII ст. про це проповідував славний наш проповідник Іоанікій Галятовський; напр. у своєму „Ключі Розуміння” 1663-го року, Львів, на л. 213 він писав: „Тroyакий єсть стан людський: єден посполитий, другий панський, третій духовний. Презначали тиі три стани три сини Ноеви: Сим, Хам і Афет. Сим предназначал стан духовний, Афет предназначал стан панський, Хам предназначал стан посполитий, бо Хам служил двом братом своїм, Симові і Афетові. Так люди посполиті служать паном і Духовенству”.

Ця теорія заснована на Книзі Буття 9. 18—27. Ale в Україні вона йшла головно від католицького польського Духовенства, і була в нас чужою, бо українське Духовенство завжди єдналося зо своїм народом.

Кожен Духовний в Україні виховувався в атмосфері повного авторитету і пошани до Духовенства,

¹² Діанин, ст. 45.

а вже до Церкви найперше. Це була істота кожного українського Священнослужителя, і власне цієї ідеології багато з них не тратили, перебравшись і в Московію.

Про права Духовенства докладніше розповідаю далі, в розділі: „Пункти Київського Духовенства”.

4. Безправ'я московського Духовенства.

Зовсім не те бачимо в Московії, — там стан Духовенства можна окреслити тільки одним словом: безправ'я!

Багато чужинців, що побували в Московії, ясно свідчать, що в ній священий сан дуже мало поважався, і Духовенство, як стан, не мало жодних привілеїв, які надавав би йому державний закон. Священики, а особливо Диякони, це були безправні раби: офіційно існувала кара на тілі Духовенства, їх били й карали, хто хотів, — і держава, і поміщики.

За царя Олексія Михайловича сильно вдарено Духовенство новими законами, „Уложеніем” 1649-го року.¹³ Проти „Уложенія” рішуче пішов Патріярх Никон, а йому допомагало все сильніше Духовенство. Але цар був упертий, і добилися мало: року 1667-го — за постановою Собору Єпископів, Архиєреї, Священики і монахи таки були звільнені від світських судів, — їх міг судити тільки суд духовний. Був закритий і ненависний т. зв. „Манастирський Приказ”, що почав помалу тиснути та грабувати маєтки церковні. А цар Петро I всі попередні уступки Церкві покасував, а „Манастирський Приказ” знову відкрив 1701-го року, і той став сильно

¹³ „Уложеніє” — основні державні закони Московії. Нове видання його М. 1957 р. 504 ст., див. „Памятники русского права”, вип. VI.

тиснути Церкву та монастирі, накладаючи контролю на церковні землі.¹⁴

Авторитету Духовенство не мало. „На основі „Уложенія” 1649-го року за образу Священика накладалась кара всього 5 рублів, цебто стільки ж, як за образу черемиса чи якогось там мордвина, або за вбивство собаки. Тому тодішні бешкетники хвалилися: „Бий Попа як собаку, та й кинь п’ять рублів!”¹⁵

Справді, за образу Духовенства „Уложеніє” 1649-го року накладало різні карі, залежно від сану ображеного. Скажемо, пункт 89-ий цього „Уложенія” наказував платити ображеним „повітовим і безприходним Попам — по п’ять рублів”.¹⁶ Цебто, державні московські закони авторитету Духовенства, особливо нижчого, не боронили.

В Росії, вразі якого переступу, Священика арештовували, доставляли в Консисторію — і тут його часто били й катували, надягали на нього кайдани-колодки на руки й на ноги, і довго тримали в консисторській тюрмі (перше яма, згодом тісне помешкання). Нерідко Духовних карали публічно батогами, як розбійників.¹⁷

Російське Духовенство було залікане та затуркане, постійно принижуване, безавторитетне. Такі царі, як Петро I, Петро III, Цариця Катерина II багато й обдумано працювали, щоб принизити своє Духовенство, і зробити з нього послушного раба. Пам’ятаймо, що кара на тілі для Священиків в Росії відмінена тільки 1801-го року.

¹⁴ Проф. Н. М. Никольский: Исторія Русской Церкви, вид. 2, 1931 рік, ст. 120.

¹⁵ И. Ф. Наживинъ: Козаки, 1928 р., ст. 232. Рущинський, ст. 146.

¹⁶ Памятники русского права, выпуск VI. ст. 89, М. 1957.

¹⁷ П. Знаменский: Отношение..., ст. 148—149.

А вже Святіший Синод остаточно і вдарив, і поневолив Церкву й Духовенство, бо був тільки покірливим знаряддям у руках царів та їх дорадників.

П. В. Верховський, глибокий дослідник історії Св. Синоду, писав: „Панування турків на православному Сході з 1453-го року не поневолило так Віру Щирої Церкви, як їх поневолив в Росії синодальний режим”.¹⁸

І Росія, і заграниця добре знали, що цар Петро I заснуванням свого Синоду сильно вдарив Церкву. Відомий французький дослідник нового часу писав: „В Росії після Никона Церква більше не існує!”¹⁹

5. Митрополит Арсеній за час цариці Єлизавети.

Ієромонах Арсеній був хіротонізований в Митрополита Тобольського 26-го березня 1741-го року за час цариці Анни Леопольдівни. Але він мав уже з самого початку неприємність, — він зрікся присягнути всемогутньому Бірону, як регентові.²⁰ Безумовно, з цього була б велика неприємність, але з 25-го листопада цього року зацарювала цариця Єлизавета, а Бірон упав.

Року 1741-го 25-го листопада на царський престол вступила дочка Петра I, Єлизавета, і пізніше зарядила, щоб усі „патенти”, одержані в два попередні царювання, були повернені уряду для виправлення. Це торкалося і Митрополита Арсенія, бо він був хіротонізований за правління Анни Брауншвейг-Люнебурської. Синод написав Митрополиту Арсенію прислати свою Грамоту Висвячення.

¹⁸ „Учреждение Духовной Коллегии и Духовный Регламентъ. Томи I-II, Ростов на Дону, 1916 рік.

¹⁹ Pierre Pascal: Avvacum. Paris, 1938. Див. „Современные Записки”, Париж, 1939 р., том 69, ст. 410.

²⁰ С. Соловьев, XXV, 1445.

Митрополит налякався, і відписав, що він віддав свою Грамоту на збереження келейникам, а ті загубили її...

Року 1744-го 16-го лютого Св. Синод знову написав Арсенієві, що вернути Грамоту — це воля цариці, і він це мусів сам зробити „по вірності своїй її імператорській Величності”, і виправдати себе перед нею. А щодо Грамоти, то „вони повинні постійно зберігатися в самого Архиєрея, а по смерті бережутися в Ризницях”.²¹

Це була справа неприємна, і Митрополит мусів таки знайти свою Грамоту і представити її Св. Синодові. І той 26-го жовтня 1744-го року звелів: „З наказу її імператорської Величности попалити присяги, які складалися принцеві Іванові, Грамоту, видану Митрополиту Арсенію, спалити. Але перше виписати з неї до справи для відома час хіротонії і інші відомості, які мусять бути в синодальній канцелярії”.²²

Цариця Єлісавета поважала Митрополита Ростовського, і завжди виявляла йому свою пошану, як і він їй. За цієї цариці Митрополит Арсеній працював і почувався більш-менш спокійно. Власне, вся праця Митрополита Арсенія відбулася головно за цариці Єлісавети, яка 20 літ царювала (25. XI. 1741 — 24. XII. 1761) і особливо не переслідувала М. Арсенія.

Св. Синод наказом цариці і своїм з 25-го січня 1744-го року був переведений з Петербурга в Москву, а в Петербурзі позоставлена тільки Синодальна Контора.²³

Як видно з офіційного листування, Св. Синод зве нашого Митрополита так: „Синодальний член

²¹ Постановленія..., том II, № 534.

²² Постановленія..., том II, № 755.

²³ Постановленія..., том II, № 518.

Преосвященний Арсеній, Митрополит Ростовський”,
Так підписується і сам Митрополит.

Року 1743-го 18-го травня в Св. Синоді переглядалися присяги новохіротонізованих Архиєреїв, і запримітили, що Митрополит Арсеній зробив до присяги власною рукою вставку неясного змісту. А саме, до речення: „І в усьому буду слідувати й завжди коритися Святішому Правлячому Синодові, як правильній владі” з'явилася поза друкованим текстом на полі рукою його Преосвященства приписано так: „Від Христа і від Апостолів походить через Хіротонію”.

Св. Синод наїжився, і написав Ростовському Митрополитові подати повне вияснення, „нащо і за чиїм дозволом те зроблено, чи за своїм бажанням і з яким розумінням” те вставлено в друкований промірник і т. ін.²⁴

Року 1753-го Митрополит Арсеній, за звичаєм свого часу, підніс цариці Єлизаветі дві свої друковані книжки: 1. „Обличеніе на книгу роскольническую” і 2. „Возраженіе на пашквіль лютеранскій”. Цариця позосталася цим дуже задоволена і взамін послала авторові венгерського вина, з наказом лікувати ним свій докучливий скорбут (цингу).

Митрополит відписав і сердечно подякував за дарунка, і сповістив, що він уживає вино з салволятилем за порадою лікаря.²⁵

Але різні непорозуміння й прикроці виникали не раз у праці Митрополита Арсенія.

Так, цариця Єлизавета через Св. Синод наказала переписати і зревідувати матеріальний стан Священно- і церковно-служителів. Для цього були при-

²⁴ Постановленія..., том I, ст. 350. Див. вище ст. 34.

²⁵ С. Соловьевъ, том XXV, ст. 1445.

значені, звичаєм часу, відставні військові. При цьому перепису чинилося багато прикрощів та кривд Церкві, і про ці кривди Митрополит Арсеній поскаржився Св. Синодові.²⁶

6. Справа відновлення Патріярхату.

Патріарх Адріян упокоївся в Бозі 15-го жовтня 1700-го року. Цар Петро I виховувався в протестанських ідеях, і сильно перейнявся однією з них — ідеєю одновластя, і то — світського. Тому цар Петро I постановив не допускати Церкви до влади, а забрати її в свої руки. І він постановив більше ніколи не відновляти Патріярхату. Правда, у цій думці довго хитався.

Спочатку, коли справа не була остаточно вияснена, Петро I замість Патріярха призначив його заступника, Митрополита Стефана Яворського (1700—1722), а з року 1721-го зовсм скасував Патріяршество, і встановив замість нього управління „колегіяльне”, — Святіший Синод. Канонічно — це ніби безперервно діючий Собор Російської Церкви, а фактично — це справді колегіяльний Синод, але всіх членів призначає сам цар, призначає й голову його. Мало цього, — усі важливіші постанови Св. Синоду набувають силу тільки тоді, коли їх затверджує цар. Іншими словами, цар ставав Головою Церкви, і без нього нічого почати було невільно. Це було чисте протестанство!

Духовенство було проти цієї церковної революції, але виступити відкрито ніхто не смів, а хто виступав — той був знищений. Цар Петро I був жорстокий диктатор-тиран, який закатував навіть рідного сина свого. І Св. Синод постав року 1721-го царським насилиям та нечуваним застрашуванням.

²⁶ Постановленія . . . , том II, № 602.

Ідея двох влад, ідея, що панувала від початку Христової Церкви в Греції і до 1700-го року і в Росії, була тепер остаточно вбита, і запанувала зовсім чужа Православній Церкві протестанска думка — Церква підпорядковується світській владі, цар — за прикладом протестанських держав — є Головою Церкви.

Мало цього, Духовенство помалу все більше й більше зневажалося, авторитет його все більше й більше падав. Інтелігенція скрізь піддержувала царя, в Росії в уряді з'явилось безліч німців-протестантів, і всі разом валили Православіє і Православну Церкву.²⁷

По Єпархіях скрізь були засновані Духовні Консисторії. Вони напочатку були дорадчими органами Архиєрееві, але незабаром — через свого секретаря — стали органами догляду за Архиєреями.

Цар Петро I не довіряв Св. Синодові, і поставив у ньому „государеве око” — Обер - Прокурора Св. Синоду, який мав завданням пильно доглядати за діяльністю Синоду. І сталося так, що з бігом часу Обер - Прокурори забрали церковну владу в свої руки, і стали над Синодом, як поліційна влада. І вони призначали і своїх секретарів у кожну Консисторію.

Усі царі й цариці всі 218 літ (1700—1918) були рішуче проти відновлення Патріяршества, й завзято його піборювали. І за ввесь цей довгий час ніколи не було в Росії ані одного царя, який би висловився за необхідність Патріярхату. І навіть цар Микола ІІ, коли Архиєпископ Антоній Храповицький сильно став ширити думку за відновлення Патріяршества,

²⁷ М. Іларіон : Іконоборство, 1954 рік, ст. 186—217: Іконоборче протестанство в Росії.

року 1902-го осудив його і заслав Архиєпископа на глуху й далеку провінцію — на Волинь.²⁸

Патріярх Никон свого часу (1652—1658—1666) ясно поставив високе значення Церкви в державі, але був за це осуждений 1666-го року і скинений з Патріяршества. З того власне часу значення Церкви в Росії було відсунене на друге місце.

Краще Духовенство добре розуміло шкідливість і неканонічність Св. Синоду, але мусіло мовчати. Українське Духовенство XVIII в. займало в Росії вищі посади, та все таки чулося в Росії чужим, а російське Духовенство було вкрай залякане . . .

**

I все таки українські Ієархи час від часу підносили свій голос за відновлення Патріяршества, — заговорив про це і Митрополит Ростовський Арсеній. I власне це характеризує його, як Ієарха й людину.

Час був відповідний: Два Владики — Амвросій Юшкевич і Арсеній Мацієвич дружилися, обидва були приятелями цариціного чоловіка гр. Олексія Розумовського, до обох них цариця Єлісавета була прихильна.

Цариця Єлісавета, як ми вже вище писали, справді шанувала М. Арсенія. Рукопис Б. Л. Модзalevського подає, що цариця мала намір невідмінно поставити М. Арсенія Патріархом усієї Росії.

I ось 15 квітня 1742-го року ці два Ієархи, обидва члени Синоду, подали цариці записку — про відновлення в Росії Патріяршества. Записку складав Митрополит Арсеній, але підписали обое, — дав свого підписа і Архиєпископ Амвросій Юшкевич.

Записка основана на канонічних приписах та церковній Традиції, — на чолі Церкви мусить сто-

28 Єпископ Никонъ Рклицкій: Жизнеописаніе Блаженшого Антонія (Храповицького), 1957 р., том III, ст. 5-201: Труди Антонія для відновлення Патріяршества.

яти одна особа. Розкольники чи старовіри сильно агітують проти Православія власне тим, що Патріаршество знищено, а поставлена чисто протестанська установа — Синод. А це все розбиває чистоту Православія і тим не дає Церкві бути справді єдиною.

Відновлення Патріаршества — це була улюблена ідеологія Митрополита Арсенія, яку він ісповідував і ширив усе життя своє. Він ясно бачив і знав, що Патріаршество сильно підносило б авторитет Церкви, бо спинення Патріаршества било найперше цей авторитет.

Цариця Єлісавета хоч як була прихильна до Духовенства, проте не погодилася на відновлення Патріархату. Не погодилася, бо проти цього були й байдужі до Православія вищі урядники, які нагадали Єлісаветі, що відновленням Патріаршества воно знищить ідею свого великого батька Петра I. А для неї батько був усе!

У цей час трапилася ще й така важлива подія: Митрополит Арсеній, призначений членом Синоду, зрікся скласти присягу в тій формі, в якій тоді її складали: присягнути, що Головою Церкви й Синоду є цариця Єлісавета... Така форма присяги була неканонічна, і Митрополит Арсеній не присягнув, але цим дав сильну підставу своїм ворогам не відновлювати Патріаршества.

Такий чин Митрополита, — як він сильно характеризує його! Його відмова блискавкою рознеслася по всій Росії та по всій Україні, і вдарила по авторитету світської влади, але підняла Духовенство!...

7. Записка Митрополита Арсенія про відновлення Патріархату.

Митрополит Арсеній був людиною сильного розуму й гострого ока, — він добре бачив непорядки в Церкві, і добре розумів, чому вони постають. Тра-

пилося так, що він від належного впорядкованого церковного життя в Україні попав у російський Сибір, а по ньому ще й на північ Росії, де церковне життя було аж надто ненормальне. I Митрополит добре бачив причину цього всього: за останній час, а особливо від Петра I починаючи, Православна Церква в Росії сильно понижувалася й сильно переслідувалась світською вищою владою. Правлячий світський провід Росії на довгий час попав у протестантські німецькі руки, які відкрито руйнували Православ'є. Зверху в уряді сиділи люди, які ненавиділи Православну Церкву.

Реформи царя Петра I і його „Духовний Регламент” уважалися непомильними. Сама цариця Єлизавета шанувалася найбільше тому, що була доночкою Петровою, і вона намагалася сліпо йти за ідеологією свого руїнного батька, який був дуже схильний до протестантизму.

Митрополит Арсеній здавна обдумував непорядки й недуги Російської Церкви. Йому, як українцеві, вони сильніше кидалися в вічі, і він, ще бувши Ієромонахом, не раз обдумував про способи naprawи її. У місто Тобольськ Митрополит їхав р. 1741-го 8 місяців, вертався назад — 1½ місяці, і мав часу усе глибоко насамоті обдумати, а може й проекта Записки про все це написати.

Через 17 день по приїзді в Петербург, 15 квітня 1742-го року Митрополит Арсеній подав цариці Єлизаветі свою знамениту Записку: „О благочинії церковном”. Цю Записку першим підписав його приятель і однодумець Архиєпископ Новгородський Амвросій Юшкевич, але склав Записку сам М. Арсеній.

Записка велика й глибока змістом.²⁹ На почат-

²⁹ Записка на 25 листків, зберігається в Московському Головному Архіві Мін. Іностранных Діл. Видрукувана у М. Попова на ст. 7-25, додаток 4, на 19 сторінок.

ку М. Арсеній розповідає, як постала Церква Христова, і що Апостоли передали справи Церкви керівництву тільки самих Архиєреїв. Світські суд і світські уряди не повинні вмішуватися в церковні справи, а то Бог їх покарає ще гірше, як покарав був Датана й Авірона. Усі благочестиві цари боронили Церкву та її права, напр. імператор Юстиніян. І цар Петро виявляв „від грабителів і руїнників церковних маєтків оборону”. Давні цари все шанували думку Архиєреїв.

Коли настав час, постали п'ять Патріярхів, і Вселенські Собори це затвердили. А пізніше постав і шостий Патріярх, московський, — йому місце по Патріярхові Єрусалимському, — і на це всі Вселенські Патріярхи погодилися. Костянтинопольський Патріярх Єремія казав тоді в Росії цареві: „Патріяршество в Росії — це велике діло!” І справді: Старий Рим упав через Аполінаріеву ересь, другим Римом володіють турки, а Російське царство стало третім Римом, який „своїм благочестям усіх перевищив”, і цар руський — один під Небом правдиво християнський цар.

Ось ради всього цього тоді й постановлено, щоб у Москві був Патріярх на віки вічні. Через таку свою важливість і через участь у ньому всієї Вселенської Церкви, Патріяршество в Росії має таку ж силу, як постанови Вселенських Соборів, і його не можна було відміняти.

Цар Петро — для лішого керівництва Церквою й порядку в ній — запровадив Синод замість Патріяршества. Свою справу про Синод цар Петро так само посылав на затвердження четверопрестольним Патріярхам. Але Синод має дуже слабенькі підстави свого існування: Грамота про Синод має силу тільки тому, що її підписав цар Петро I.

Найголовніше, — Грамота про Синод не була соборною постановою, вона протирічить основі російського Патріяршества, що було закладене „на віки вічні”. Вселенські Собори ніколи не відміняли давніше постановленого, бож Дух Святий перечити Собі не може, а постановою про Синод знищена соборна постанова про російське Патріяршество, — Патріарх завжди скликав Собори для вирішення важливих справ.

По-друге, за Канонами справа законна тільки тоді, коли на неї добровільно погодиться більшість Архиєреїв. На запровадження в Росії Патріяршества „на вічні віки” погодилися всі 4 східні Патріархи зо своїм Єпископатом. А на запровадження Синоду погодився і підписав один тільки Костянтинопольський Патріарх. І справді, Олександрійського Патріарха не було тоді в живих, не підписався ніхто із заступників цієї Церкви. Патріарх Єрусалимський відмовився підписати ніби через недугу, і заборонив підписати замість себе кому іншому. Підписався тільки Патріарх Антіохійський, але „з великим крючком” (застереженням): „якщо ця справа не противна Канонам Апостольським і Соборним”. Ось тому постанова про Синод зовсім слабенька!

Цар Петро не любив Патріяршества, бо на це його схилили „злоковарні люди”, і він повірив лицемірним слугам. Автор „Духовного Регламенту” (Архиєпископ Феофан Прокопович) і цар Петро вважали, що Синод для церковного управління буде ліпший, як Патріяршество, ліпший тому, що цар зможе за всім доглядати.

Але в історії своїй це зовсім не так, — подає в своїй Записці М. Арсеній.

1. Автор „Регламенту” ставить наперед, що Синод буде як стародавній Синедріон. Цебто, підно-

ситься жидівська синагога, а вона ж — за Наукою Христа — нам не потрібна, в Новому Заповіті зайва.

2. Синод ніби буде керувати Церквою, як Афинський ареопаг. Але таке управління взяте тільки від протестантів, а в православних є різниця між Ієархією й мирянами. „І зо всього знати, що Автор (Ф. Прокопович), який трудився над „Духовним Регламентом”, був не іншого духа, а тільки протестантського, або ще гіршого”: він не посоромився зразком церковного управління поставити жидівську синагогу або поганське судилище. За Христа та Апостолів він не згадав: забув про них!

3. Складач „Духовного Регламенту” твердить, що постанови соборні справедливіші за постанови одноособові. Таж і Патріярх діяв тільки за Апостольськими Правилами і за згодою своїх Архиереїв!

4. Ніби Патріярх ставиться на катедру без згоди царя. Але ж такого ніколи не бувало!

5. Буцім то при одноособовому управлінні справи затягуються. Але ж і світський монарх одноособовий, — тут складач „Регламенту” виступає проти царської влади!

6. Автор „Духовного Регламенту” боїться замахів на царську владу від влади церковної, — нічим цього не довів. У турків є Патріярх, і вони його не бояться. Коли так, то треба покасувати фельдмаршалів і іншу вищу владу, як небезпечних для царя.

7. Говорить Автор „Регламенту” про папську пиху, — „а сам він який смиренний”! ...

„Коли б Автор „Регламенту” краще зновував Православіє, то ліпше б написав про Єпископів, і зновував би, що вони впливають на народ не своєю владою, а зразковістю для свого стада”.

І з погляду світського Синод нічим не оправдується. Він — чужинне явище, у ньому „дух проте-

стантський одригається”, а в протестантстві управління духовне від світського не відділюється. Автор „Регламенту” духовне управління так і назвав по-світському: духовна політика! Він зве синодальне управління найкращим, а на ділі воно виявляється загибелльним!

Щоб не викликати гніву Божого, треба звільнити Церкву від напастей і грабунків, які робить Колегія Економії.

А найперше треба „відновити так, як було, — Патріарший Престол на Москві за Святыми Правилами. Або — відновити Митрополита (всеросійського), як то було від початку прийняття Віри в Росії”.

Коли вже трудно змінити назву „Синод”, то невідмінно необхідно запровадити в ньому устрій, який відповідав би канонічним вимогам. Треба, щоб був у Синоді Президент і Віцепрезидент, як вимагає сам „Регламент”.³⁰ Обер-Прокурор Синодові не потрібний, бо секретарями повинні бути тільки особи духовні.

Колегія Економії (вона наглядала за церковними маєтками) не потрібна.

Синод перейняв на себе назву Патріарха „Святіший”, а коли так, то в ньому не можуть брати участі особи світські, або не Єпископи взагалі. А так... Бірон або Мініх з Остерманом посадив би в Синод пастора чи двох, і вони б мали титул „Святіший”!...

Запровадження Синоду — справа ніколи в нас не чута! Воно чужостороннє, — протестантське!

А коли б тепер у Церкві воскресло давнє управління, і вона жила без різних новин, і „коли б по-давньому поставити Патріарха чи Митрополита”, то

³⁰ Президентом був тільки Митрополит Стефан Яворський, а далі Президентом стали цар чи цариці.

й розкольники поєдналися б з нами, та й протестанти охотно переходили б на Православіє. А тепер усі сумніваються: чи той у нас Закон, що був давніше? Чи не захиталось Православіє в Російській Церкві?"

Оце короткий зміст Записки М. Арсенія про відновлення в Росії Патріяршества.³¹ Записка глибока й змістовна, широко оперта на Св. Писанні та на церковній історії. Записка написана сміло, а часом і різко, — в Арсенієвому стилі. В історії Православної Церкви ніхто так не боронив її ще ніколи! Ніхто так не виставляв потребу відновлення Патріяршества, як Арсеній! Цією Запискою 1742-го року „О благочинні церковном" М. Арсеній прославив себе в Російській Церкві навіки!

Цариця Єлісавета 15-го квітня 1742-го року (за 10 день перед своєю коронацією) прийняла цю Записку офіційно. Вона була особа богообійна, і схильялася до Арсенієвих думок, — ходили навіть поголоски, що вона хоче поставити самого Митрополита Арсенія Патріархом.

Цариця Єлісавета передала Записку до свого вищого уряду, а там зчинилася „колотнеча й негодування" . . . Світська влада, що була або байдужа до Віри, або й безбожна, піднесла крик: Арсеній ніби ображає пам'ять Петра Великого й ламає „Духовний Регламент"! . . . Стало підговорювати й Духовенство, щоб воно не піддержувало проєкта Митрополита Арсенія.

І проєкта провалили . . . А різку Арсенієву критику запам'ятали; щоб пізніше відплатити йому при зміні обставин, бо тепер цариця Єлісавета відкрито боронила Владику Арсенія.

³¹ О. М. Попов у своїй праці дає короткий зміст Арсенієвої Записки на ст. 88-92. Я скоротив його тут.

Ця Записка „О благочинії церковном” — це високоважливий твір українського Архиєрея про тодішній стан усієї Московської Церкви. Це українська думка на всі ті насильні реформи в Церкві, які робив невіруючий Цар Петро I з протестантствуючим помічником своїм Архієпископом українцем Феофаном Прокоповичем, та їхні наслідники. Ця Записка має величезне значення в історії Церкви!

Це був протест усієї благочестивої України проти московського безбожжя!

Ця Записка „Про церковне Благочиніє” (порядок) стала відома всім Архиєреям, і вона ширилася в Росії в численних рукописах ще довго й по упокоєнні Митрополита Арсенія. Власне ця Записка не давала справі відновлення в Росії Патріяршества заснути навіки, — справа ця завжди була живою, хоч про неї ніхто не відважувався голосно говорити.

Царський уряд відкинув справу відновлення Патріярхату, але Митрополит Арсеній ніколи не забував про неї. Зазначу тут, що він усе своє життя звертався до Св. Синоду, як до однієї особи, — як до самого Патріярхату...

Справа відновлення в Росії Патріяршества ввесь час була живою й дражливою, і ввесь час була пов’язана з неконечністю запровадження Св. Синоду. Справді, на запровадження Патріяршества в Росії, як ми бачили, погодилися всі чотири східні Патріярхи, і всі дали писану згоду на це.

Навпаки, Грамоту про запровадження Св. Синоду підписав 23-го вересня 1723-го року без застережень тільки один Костянтинопольський Патріярх Єремія та з застереженням Антіохійський Патріярх Афанасій. Патріярхи Олександрійський та Єрусалимський зовсім не підписали.

Року 1848-го в Москві видана була про все це цікава історична книжка: „Грамота Царская и Грамо-

ты Вселенскихъ Патріарховъ о учрежденіи Святѣйшаго Всеросійскаго Синода”.

Починається ця книжка „Грамотою Імператора Петра I к Патріарху Константинопольському Єремії” від 30-го вересня 1721-го року. Року 1723-го 23-го вересня Патріярх Єремія дав своє Благословення на Св. Синод. Того ж 23-го вересня 1723 р. дає Благословення і Афанасій, Патріярх Олександрійський, — але застереження в цій книзі 1848 р. викинули...

Того ж 23-го вересня 1723 р. в окремій Грамоті (л. л. 7 б — 8) Патріярх Єремія вияснює, що Патріярх Олександрійський „відійшов у Вічні Оселі”, а Єрусалимський Хрисанф „хворіє і лежить на одрі”...

Книга 1848 р. ясно показує, що два Патріархи зріклися поблагословити новий Св. Синод...

8. Митрополит Ростовський.

Як член Св. Синоду, Митрополит Арсеній мусів неодмінно позоставатися в Петербурзі, і брати участь у його засіданнях. Спочатку М. Арсеній участь у Св. Синоді брав, і праці того сильно пожвавішали. Бувало не раз, що — за відсутністю Арх. Амвросія — він і головував у Синоді.

Але незабаром виникла постійна жива в Синоді справа: де саме М. Арсеній має сидіти, бо в Синоді панувало стародавнє місництво. Ще 15-го липня 1726-го року урядово наказано було членам Синоду сидіти за ступенем своєї Єпархії. А Єпархії ішли так: найперша — Київська, а далі — Новгородська, Казанська, Астраханська, Тобольська, Ростовська, Псковська, Смоленська і Крутицька. Ростовська Єпархія стояла на 6-му місці, і Митрополит мав би сидіти нижче Архиєпископа.

Крім того, М. Арсеній відкрито підняв високо дражливу справу Московської Митрополії. Цю вели-

ку й давню Митрополію займав завжди сам Патріярх. Останній Патріярх Адріян упокоївся 1700-го року. Патріяршество цар Петро скасував, а з тим від того часу овдовіла і Московська Єпархія, — нею заволоділа світська т. зв. Колегія Економії, і рядила, як Митрополит... Виходило велике й розкладове непорозуміння і дошкульний сором та спокуса... Митрополита Московського не відновлювали!

Митрополит Арсеній своєю Запискою 15-го травня 1742-го року „О благочинні Церковном” сильно вказав на неканонічний стан стародавньої Єпархії Московської. І він же пропонував, коли не можна відновити Патріярхату, то треба відновити Митрополита Московського, як Всеросійського, цебто — по стародавньому.

Тепер таки відновили Єпархії Московську і Петербурзьку, як ніби нові, і Св. Синод 3-го вересня 1742-го р. запитався цариці, яке місце дати цим новим Єпархіям? Синод постановив, що першою мала б стати Єпархія Московська. Вищий світський провід сильно налякався, що це тихо йде Арсенієва думка, щоб відновити Митрополита Московського, як Всеросійського, і цариця наказала: Першою Єпархією і надалі бути Єпархії Київській, а другою — Новгородській. А нові Єпархії поставити: третьою — Московську, а Петербурзьку — четвертою...

Як бачимо, уряд боявся самої тіні Патріяршества!... Але все таки пошанована була Митрополія Київська, як найстарша на Сході!

Митрополита Арсенія не випускали з Петербургу, потім з Москви по призначенні його на Ростовську Катедру, — він мав невідмінно пробувати в столиці при Синоді. Два попередники Арсенія, Архієпископ Георгій Дащков і Яким керували своєю Ростовською Єпархією, сидячи в столиці. А це дуже зле впливало на стан Єпархії, — вона не мала про-

відника й була віддана в руки консисторських урядників.

Бачачи такий тяжкий стан, М. Арсеній став знайомитися зо своєю Ростовською Єпархією з Петербургу. Рвався він 8 місяців до своєї Єпархії, але офіційно вирватись від Синоду не міг.

Ростовська Єпархія була дуже велика й ніби багата, але через те, що два попередники Арсенія, Архиєпископи Георгій Дащков та Яким, не жили в ній, вона була зовсім запущена й ограбована.

При Архиєрейському Домі в Ростові розвелося велике число непотрібних „служачих”, аж 300 чоловіка. До цього ж Дому було приписано шість чоловічих монастирів та один жіночий з 52 черницями. При Домі був і шпиталь-богадільня на 30 чоловіка, було й семеро „митрополичих дворян”. Було багато ще й інших — зовсім зайвих служачих.

На удержання Архиєрейського Дому було 500 десятин землі, 300 квадратових верст лісів, та луки на 7160 кіп сіна.³² На цих землях сиділо 16796 селян зо своїми землями.

Здавалося б, що прожити було б з чого. Було б, якби все це було в порядку. Усе це вже чотири роки знаходилося у керуванні урядової Колегії Економії, яка забирала собі все, що можна було забрати. Крім цього, все на місці розкрадалося, що тільки можна було потягнути...

Сама Колегія Економії виплачувала на утримання Архиєрейського Дому 2014 рублів річно, — suma зовсім мала на удержання величезного штату Архиєрейського Дому.

Митрополит Арсеній 8 місяців мусів пробути в столиці, і протягом цього часу кілька разів скаржитися на тяжкий матеріальний стан Ростовської

³² М. Попов, ст. 99.

Єпархії і Св. Синодові, і Сенатові, і самій Колегії, і нарешті цариці. Усім писав, і писав своїм Арсенієвим стилем, і скрізь сильно ганьбив Колегію Економії. І вкінці подав цариці Єлизаветі простору Записку з проханням закрити цю обдиральну Колегію (міністерство)! . . .

Звичайно, зо всього цього нічого доброго не вийшло. Усі вищі урядники разом намовляли царицю, що добре так, як є, а тому Церкву й монастири на всякі урядові потреби до нитки обдирали, а світських поміщиків і пальцем не займали... А головних Митрополитів та Єпископів до своїх Єпархій рішуче не пускати, -- держати їх у столицях. Так легче розкрадати церковне майно...

Митрополит Арсеній нераз писав, що це велика кривда, що держава обіднює Церкву, але потурає поміщикам...

Та й у Св. Синоді Архиєреї сміялися з цих Арсенієвих скарг, бо їхні Єпархії були менші, а їх грабували ще більше...

Крім цього всі монастири були тоді наповнені відставними солдатами, військовими каліками та іншими такими, і уряд наказував, щоб монахи потіснилися й поділилися хлібом з військовими...

Перемогти державний хаос та загальні зазdroщі М. Арсеній, звичайно, не зміг, зате нажив собі серед вищих урядників багато сильних ворогів, які шкодили йому скрізь, де могли. Митрополит переконувався, що він не в силі перемогти напади вищого уряду на Православну Церкву, бо той вже десятками літ сильно скрізь розпаношився в своїх нападах на Церкву та її майно. А Св. Синод звичайно всьому потурав, бо був безсилий що зробити...

У грудні місяці 1742-го року настала перерва в засіданнях Св. Синоду, — він перебрався назад з Москви в Петербург, — і Митрополит Арсеній ви-

рішив виїхати в свою Єпархію, в Ростов. Перед від'їздом він завітав до цариці Єлизавети, розповів їй, чому мусить їхати в Ростов і попрощався з нею.

А присяги на членство в Св. Синоді так і не підписав . . . I не взяв офіційної відпустки на виїзд.

9. Приїзд до Ростова.

Ростовська Єпархія дуже давня, і здавна вона впливова й важлива. Перед Владикою Арсенієм на Ростовській Катедрі було 58 попередників, — Єпископів, з кінця XVI ст. — Архиєпископів та від 1689-го року — Митрополитів.³³ Повний титул Ростовських Владик був: „Єпископ Ростовський, Ярославський і Устюзький”.

По впокоєнні Єпископа Досифея, якого скатували - четвертували з наказу царя Петра I, була відмінена Митрополія Ростовська, — Петро 1711 року наказав: „У Ростові бути тільки Єпископу, а не Митрополиту”.³⁴ I так було 33 роки, — і тільки 28-го травня 1742 року в Ростові знову була відновлена Митрополія, і на неї був призначений Митрополит Арсеній Мацієвич.

Коли був заснований року 1721-го Св. Синод, то Ростовські Владики входили в нього членами, — і вони до Ростова рідко коли їздили, а звичайно мусіли сидіти в Петербурзі, а в Ростові їх заміняв (або й ні) їхній заступник. Через це Ростовська Єпархія була в великому безладі. Митрополит Арсеній порвав з цією примусовою традицією, і, без дозволу Св. Синода, порішив їхати на свою Єпархію.

Поперед себе Митрополит Арсеній послав у Ростов свого економа, Ієродиякона Амвросія, і той став

³³ „Ієархи Ростовско-Ярославской Епархии”, див. „Ярославская Епархияльная Вѣдомости” 1862 р., число 24, ст. 340-341.

³⁴ С. Соловьев, том IV, ст. 269.

готовити своєму Митрополитові велику вроčисту зустріч. І пишна зустріч відбулася 21-го грудня 1742-го року, а по цьому Владика Арсеній приступив до праці.

А праці скрізь було повно, бо вся Єпархія була в безладі!

10. Архиєрейський Дім у Ростові.

Центром усього духовного і церковного управління Ростовської Єпархії був т. зв. „Архиєрейський Дім” у Ростові. Про цей Дім ходили давні перекази, як про Дім пишний та багатий, що зовсім не відповідало дійсності вже за Митрополита Димитрія Туптала († 1709 р.).

Дім був звичайний і зовсім бідний, бо завжди стояв без належного догляду, — не ремонтований, мало пристосований до постійного життя. Пізніше, у своєму донесенні Св. Синодові 6-го березня 1763-го року Владика Арсеній писав: „У тому й горе наше, що всі вважають Архиєрейський Дім за дім царський, як то й було колись, а в нас — нічого того нема!” ...

Економічний стан не тільки Архиєрейського Дому, але і всієї Ростовської Єпархії був бідний, бо бездоглядний, скрізь порозвалюваний. Тепер Митрополит Арсеній узявся все це направляти.

Але ця справа була аж надто тяжка, бо причини зубожіння Ростовської Єпархії були глибші, — державний урядовий церковний напрям: грабунок усієї Церкви. Добрий дослідник цієї справи подає: „Арсеній бачив причину убогости своєї Єпархії не в управителях, а в стосунках уряду до Церкви”.³⁵ А це все сильно обтяжувало всю справу направи матеріального й духовного стану Єпархії.

³⁵ М. Попов, ст. 129.

11. Стан монастирів.

За того часу монастирі мали велику вагу в житті Церкви, особливо в такій Єпархії, як Ростовська, де християнізація заштеплювалася дуже поволі. Монастирі провадили християнізацію, утримували школи, лічниці, шпиталі й т. ін.

Матеріальний стан монастирів Ростовської Єпархії був тепер просто жалюгідний, і Митрополит Арсеній не міг не хвилюватися. Усі монастирі були аж надто переобтяжені державними податками натурою, і в них жило „не стільки монахів, скільки солдатів”, — уряд щільно набивав монастирі своїми ветеранами, каліками, божевільними, а в кінці став набивати їх і засудженцями (колодниками). Військових ветеранів та всяких калік по Петрових війнах було безліч, і уряд не міг дати їм ради, тому погнав їх усіх у монастирі.

Ростовська Єпархія мала 562 офіційні т. зв. „порції”, цебто річні приділи на одного монаха. Ці приділи уряд скоротив до неможливого: порції були від 5 рублів до 1-го рубля річно на одного монаха. І де ж можна було утриматися на таких більш як мізерних порціях? Монахи поділили між собою 306 порцій, а 256 своїх порцій змушені були просто відірвати від рота свого і віддати ветеранам солдатам...³⁶ Чим було ділитися? І монастирі голодували й руйнувалися...

Арсеній багато свого труду вкладав, щоб визволити монастирі від державного насильства, але вся його праця при тодішньому стані не могла дати добрих наслідків, — навпаки: вона його самого звалила...

В Ростовській Єпархії було 34 монастирі і пустині, а в них — 342 монахи. Але самостійних мана-

³⁶ М. Попов, ст. 130, 128.

стирів було тільки 15, а решта були т. зв. приписні, цебто були відділами більших монастирів.

У своїй більшості монахи були без освіти, бо в монастир приймали кожного, хто просився і міг працювати. Утримання монахів було таке бідне (1-8 рублів на рік на особу), що в монахи мало хто хотів іти. Уряд посылав по монастирях військових інвалідів і наказував постригати їх у монашество. Звичайно, такі „монахи“ тільки шкодили Церкві й валили монастирі... Взагалі, Петро I і його наслідники сильно поруйнували монастирі, і багато з них уже більше не піднялися...

12. Церковна адміністративна праця Митрополита Арсенія.

Ростовсько-Ярославська Митрополія була дуже велика, неспокійна, і звичайної буденної адміністративної праці Митрополит завжди мав тут без кінця. Арсеній уже застав у Ростові зорганізовану Консисторію, але вона працювала і невміло, і невідповідно. Митрополит віддавав на Консисторію увесь свій час, щоб належно пустити її в рух. Консисторія на своїм початку в Росії взагалі була карою Божою і для Архиєреїв, і для Духовенства, і для вірних. Такою була Консисторія й Ростовська, — трудно було її організувати належно в часи її народження.

В Ростовській Єпархії було 800 парафій, і трудно було до всіх дати Священиків. Школи тоді тільки починалися, освіченого Духовенства було зовсім мало.

Крім цього, Духовенство було аж надто бідне, жило з самої землі, яку обробляло своїми руками.

У своєму Донесенні Св. Синодові 6-го березня 1763-го р. М. Арсеній писав: „Парафіяльні Священики у більшості знаходяться у великій бідності. Вони

обтяжені податками не менше, як селяни, і обробляють землю, щоб прожити”.

Ростовська Митрополія була дуже велика, і всякої церковної праці було тут аж надто багато. Митрополит працював, не покладаючи рук, і за 20 літ (1742—1763) добре зорганізував свою Митрополію, яка була взагалі одною з найтяжчих для християнізації.

У м. Ростові М. Арсеній заклав головну Консисторію, при Архиєрейському Домі, чому вона часом звуться Домова Консисторія. А в чотирьох більших містах: Ярославлі, Угличу, Пошехонні і в Романові заклав Духовні Правління.

Попередник М. Арсенія звичайно сидів в м. Москві, а урядники Ростовського Архиєрейського Дому звикли всі справи вирішувати самим. Тепер все це треба було направляти, бо таке попереднє управління, як казав М. Арсеній: „було злодійське й безпутнє”.

Св. Синод своїм наказом від 22-го червня та 9-го липня 1744-го року наказав, що „донині по всіх Єпархіях в Домах Архиєрейських, де чиняться духовні діла, вони звалися різно, а надалі зватися їм тільки Консисторія”.³⁷ Досі вони звалися „в деяких Єпархіях Консисторіями, в інших домовими Канцеляріями”.³⁸ Цебто, справа з Консисторіями була нова, і вони потребували багато праці. Уряд сильно тиснув на них, щоб відірвати Консисторії від рук Єпископату і підпорядкувати собі.

Духовенство Ростовської Митрополії у більшості своїй було малоосвічене, бо духовні, ліпше організовані школи тільки починалися. Багато було Священиків, які своїх обов'язків глибше не знали,

³⁷ Постановленія..., том II, числа 667 і 685.

³⁸ Постановленія..., том II, № 667.

а тому в практичній пастирській діяльності часто робили великі недотягнення.

Духовенства було багато, і певний відсоток його був малочеснотний і жив не по-пастирському. Як то звичайне між людьми.

Усе це потребувало великого догляду за Духовенством. Ось тому рано з'явилися в Росії так звані „старости поповські” (або „заказні старости поповські”), і власне на них був покладений реальний догляд над Храмами та Духовенством. Докладного Статута праці „поповських старост” склав ще Патріярх Адріян († 1700 р.), але в житті він уходив і помалу, і невідповідно.

Старости поповські пізніше звалися „десятоначальниками” або „десятильниками”, а наприкінці XVIII ст. вони були переіменовані в „благочинних” (декани).³⁹

Кожен поповський староста мав під собою 10-15-20, а то й 30 приходів (парафій), і обов’язаний був доглядати, щоб і Церкви були в добром стані, і самі Священики провадили належне чеснотне життя. Але так не було. Духовенство було аж надто темне та вбоге, тому годі було чекати від нього належного пастирського життя. Час був такий, що п’янство в Росії було загальне й звичайне, і коли приходив Празник чи взагалі яке Свято, то п’яні по-котом лежали по всіх дорогах напівмертві, починаючи від поповських старост...

Ці старости поповські звичайно обдирали і Духовенство, і вірних, і доставляли Архиєреєві безмежні клопоти. І всі крали: вся Консисторія, всі члени Духовного Правління, всі старости поповські. Через це адміністративної праці та різного клопоту в Ми-

³⁹ Н. Заозерський, ст. 417.

трополита Арсенія було завжди надто багато, і справлятися з нею було трудно.

У великому й важливому місті Ярославі був відділ Ростовської Консисторії, який звався Духовним Правлінням. Він звичайно багато допомагав у справах своєї Ярославської округи.

Крім цього у Митрополита Арсенія була й „домова Канцелярія економічеського і казначейського правління“ (Н. Заозерський 423), — для всіх господарських справ. Звичайно, і вона вимагала аж надто багато догляду за собою, бо державні урядовці тягли з неї, скільки можна було.

Є передання, ніби Митрополит Арсеній сильно кохався в конях, яких у нього було дуже багато, і любив виконувати біля них найпростішу роботу.⁴⁰ Це хіба був відпочинок поза працею.

А взагалі Митрополит Арсеній господарство знов і любив його, але на це не було в нього потрібного часу. А взагалі треба сказати, що Архиєрейські Доми мали тоді великі господарства, але порядку в них не було, а це й давало державній владі притоку вмішуватися в них, цебто тягнути з них.

Консисторія і всі єпархіальні установи в Росії, звичайно, урядували російською мовою, а Архиєреї описаного часу часто були українцями, які російську мову знали мало. Це приносило Архиєреєві українцеві багато найрізніших клопотів, і він мусів підбирати собі працівників, особливо відповідальних, які добре знали б російську мову. І вже зовсім трудно було підібрати працівників відданих, і серед них часто бували й такі, що косо дивилися на Архиєрея „хочла“ чи „черкаса“, чи — „черкасішка“...

У писаній російській мові Митрополита Арсенія завжди багато українізмів, але значно менше, як у та-

⁴⁰ Сумароков, II. 233.

кій же мові, скажемо, Митрополита Димитрія Туптала. А в устній мові Арсенія було багато виразних українізмів, на що великої уваги тоді ще не звертали. Взагалі, Єпископи українці, що працювали в Росії, російську мову таки знали, писали й говорили нею, хоч з частими виразними українізмами, особливо в живій мові.

Митрополит Арсеній Мацієвич був українцем свідомим, і любив оточувати себе також українцями. „Дуже сильний український елемент був у Ростовсько-Ярославській Єпархії при Митрополиті Арсенії Мацієвичі, де українці були на становищах членів Консисторії, екзаменаторів, секретаря Владики, економів Архиєрейського Дому, скарбників, суддів Архиєрейського Приказу”.⁴¹ Але часто свої українці російської мови належно не знали, і тому не могли займати в Консисторії керівних становищ, — доводилось брати таки росіян.

Митрополит офіційно в своїх консисторіяльних актах підписувався так: „Святѣшаго Правительствующаго Синода членъ, Великій Господинъ Пресвященный Митрополитъ Ростовскій и Ярославскій”.⁴²

Кожен Акт, що офіційно виходив із Консисторії, виходив іменем цариці, і починався так: „Указъ Ея Императорскаго Величества, Самодержицы Все-російскія”. Так було наказано, так і починалося. Духовенство легко прийняло цю разячу й нецерковну форму, бо вона надавала його зарядженням більшої урядової сили. А по суті своїй це показувало, що Церквою рядить цариця... Це був наслідок знищення Патріархату.

⁴¹ Проф. І. Ф. Власовський, Очерки, том III, ст. 142-143.

⁴² Проф. Н. Заозерскій: О церковной власти, 1894 р., ст. 417.

Як і кожний Єпископ того часу, Митрополит Арсеній мав своїх дворян, які так і звалися: „Дому його Преосвященства дворянин”. Митрополит давав їм найрізніші зайняття та доручення. Напр. року 1744-го Митрополит Арсеній призначив такого свого дворянина Пересвітова „для догляду над монахами й Священнослужителями, які являються в непристойних їх званню та в підозрілих місцях” (Н. Заозерський 417), і він вишукував п'яних Священиків чи монахів, і приводив їх на суд до Консисторії. Клопоту з цим було завжди більше, як користі.

Багато було праці з новими Священиками. Ставленники прибували в Ростов із зовсім малою освітою, і був окремий екзаменатор, який їх трохи готував. Напр. Митрополит Арсеній 4-го листопада 1743-го року висвятив кандидата в Ієреї, і новий Священик „Священнослуженню і чиненню церковних Треб навчався братом його рідним, Попом Михаїлом, неділь з десять”. Навчався у тому ж селі, куди був призначений Священиком.⁴³ Така наука мало приносила користі.

Звичайно, від кандидата в Священики вимагалось, щоб це була „особа достойна, що вміє добре читати”.⁴⁴

Уся ця праця вимагала великих сил, щоб її провадити належно. Митрополит Арсеній усім керував, до всього приглядався, — на це він віддавав увесь свій час.

Великою є святою працею Митрополита Арсенія було ще й те, що року 1752-го він відкрив нетлінні Мощі свого попередника, Святителя Димитрія Туптала. Й не тільки відкрив, але й допровадив до Канонізації Святителя Димитрія. Чотири роки тяглася ця

⁴³ Н. Заозерський, ст. 418.

⁴⁴ Там само, ст. 423.

Канонізація й була справою дуже тяжкою, і тільки сильна енергія Митрополита Арсенія перемогла, щоб українець був канонізований.⁴⁵

13. Консисторський Суд.

Церковний Консисторський Суд у Росії ніколи не стояв на належній висоті. Справ було безконечно багато, а відповідних працівників дуже мало. І ми бачимо, що сам Митрополит Арсеній працює над судовими справами дуже багато, бо хоче поставити Суд на належний ступінь.

Консисторіальні Митрополичі акти за час М. Арсенія завжди довгі, стиль цвітистий і зовсім туманий, взагалі „високого консисторського стилю”. Коли це акти обвинувачення, то звичайно подаються винному довгі духовні наставлення, як ніби церковні проповіді.⁴⁶

Власне цю богословську чи канонічну резолюцію завжди писав сам Митрополит Арсеній, часом вона дуже довга й важлива, й завжди відповідельна, бож вона ставала основою церковного присуду.⁴⁷

Подам тепер для прикладу кілька судових справ.

Яке було російське Духовенство в Митрополії Арсенія, яскраво показує справа Священика Дементія Іларіонова. Минулого 4-го листопада 1743-го року Митрополит Арсеній висвятив його в Іереї, і він пізніше, 23-го березня 1744-го року прибув до Ростова за Ставленичою Грамотою. Митрополичий дворянин Пересвітов знайшов цього Священика „в кабакѣ (в

⁴⁵ М. Іларіон: Святий Димитрій Туптало, 1960 рік, ст. 156—164. Тут докладно описано всю цю справу.

⁴⁶ Пор. наприклад у Н. Зазерського, ст. 418—419.

⁴⁷ Коли б позбирати постанови Митрополита Арсенія по всіх духовних судових справах, вийшов би повний збірник богословія та церковного права. Жаль, що цього не зроблено.

шинку) мертвого п'яного, безпам'ятно лежащаго". Сталося це у Великий Піст у Страсну п'ятницю...

Слідство показало, що о. Дементій Іларіонов прибув до Ростова ще четвертого тижня Великого Посту, але в Ростові загулявся, „знатно в піянственних поступках обращался”, і можливо, що він „в том же кабакѣ нерѣдко ночует і повсегда обращается”.

За все це о. Дементій був позбавлений сану, про що було оповіщено наказом по всій Єпархії.⁴⁸

Був такий випадок. Сільський Священик Яким Никифоров написав одному церковнику фальшивого пашпорта, — і за це був позбавлений сану. Він позостався палячем печей в домі Його Преосвященства при Одігітріївській Церкві. Він був сильно бідний, і Архиєрей купив йому одежду, кожуха, сорочку, „а он то все пропил і от пьянства умер, с душою і тілом погиб”... А що він помер без Сповіді й Св. Причастя, то „був позбавлений християнського Похорону”...⁴⁹

Ось справа Священика Павла Аникити, — він року 1746-го охрестив дитину багача й купця Балашова, а кумами були: дружина герцога Бірона і її старший син, засланці в Ярославль, не православні! Це був канонічний переступ, бо в православних кумами можуть бути тільки православні. Священик оправдувався тим, що йому всесильний багач Балашов наказав, і він мусів виконати, — зо страху...

За звичаєм часу Священика тяжко покарали, постановили: „Наказать ево, Аникиту, цепками с прочитаніем 50 Псалма”. Цебто, розтягнути Священика на землі, і бити ціпком стілки часу, поки перечита-

⁴⁸ Усю цю справу подав проф. Н. Заозерський у своїй праці: „О церковной власти”, ст. 417—420.

⁴⁹ Н. Заозерський, ст. 419.

ється 50-ий Псалом... А сам Священик був звільнений зо служби і записаний в запасові („кресцої“) Священики.⁵⁰

А всьому Духовенству наказали, щоб „надалі іншовірних кумів до православних не допускали“.⁵¹

Ось іще життєва справа Священика Матвія Іванова, що судиться за три справі: 1. Прикажчика свого села записав за 1760-ий рік, що ніби він не був у Сповіді та Св. Причастя. 2. Не охрестив немовля (боявся, що воно помре в нього на руках), і те померло, і 3. Коли хрестив свою дочку, то закликав дві парі кумів.

Дослід показав, що прикажчика таки висповідав інший Священик, а о. Матвій його до Причастя не допустив. Про конечність Охрещення Священик знов, але Хрещення таки не виконав.

Крім цього Митрополит Арсеній свого часу зробив зарядження, „щоб при Хрещенні двох кумів не було, а тільки один кум. А він, піп Матвій допустив при Хрещенні цілу череду кумів, догоджуючи не Богові, а пристрастям людським, і наш Архипастирський наказ зневажаючи“.

На основі всього цього церковний суд постановив, а Митрополит його затвердив: „Одного Попа Матвія, якоубійцю і душегубителю, наказуємо: остригти йому голову й бороду, відібрати Ставленичу Грамоту. І хоч треба було б відіслати його в світську команду, проте ми, з уваги на його домашніх сиріт, позоставляємо його в Причті і наказуємо підшукати йому дячківське місце“.⁵²

І на кожен пункт переступу Митрополит подає цілий богословський трактат, як має бути, — трак-

⁵⁰ Н. Заозерський, ст. 420—424.

⁵¹ Там само.

⁵² Н. Заозерський, ст. 427—431.

тат докладний, навіть з посиланнями на канонічні джерела.

Ось ніби звичайна справа, — жінка 1756-го року подала скаргу в Консисторію, що чоловік постійно з неї знущається і смертельно її б'є, а тому вона просить вплинути, щоб чоловік її не бив або дати їй розвід. І пішла консисторська тяганина на цілий рік: докладно допитали чоловіка й жінку і всіх свідків. Відбувся церковний суд, який присудив посадити мужа на півроку обов'язкової праці в монастирі. А через цей час обидві стороні — безконечно поналякувані Консисторією — охоче примирилися й зійшлися...

У справі є цілий богословський трактат Митрополита Арсенія з приводу розводу. Сама справа займає в оригіналі 31 аркуш, а в друку 26 сторінок.⁵³

Справи Вінчання займали в XVIII ст. в Архиєрейів багато часу та сил. Давно були запроваджені осібні акти, так зв. „Вінечні пам'яті”, які мав здобути кожен, хто вінчався. Без цього акту жоден Священик не мав права повінчати молодих. „Вінечна пам'ять” приносила Консисторії силу всяких кло-потів та безконечної тяганини.

Проф. Н. Заозерський у своїй праці 1894 р. „О церковній владі” подає два зразки „Вінечної пам'яті” 1745 і 1747 років з Консисторії Митрополита Арсенія.

„Вінечна пам'ять” наказувала Священикові докладно вияснити всю справу молодих і їх стан, чи можна їх вінчати, а це, звичайно, вимагало безлічі праці і доводило до різних обманів, а ще більших хабарів. З кожного шлюбу платився в Консисторію певний податок. І тільки року 1765-го ці „Вінечні пам'яті” були скасовані, — на слізне прохання і Духовенства, і народу...

⁵³ Н. Заозерський, ст. 433—458.

Року 1744-го в Ростовській Єпархії Священик повінчав молодих, що були в родстві, але обманили Священика. Церковний Суд присудив „так повінчаним учинити при зборі народу на площі публічно батогом належну кару”.

Митрополит постанови Суду не виконав, а запістався Св. Синоду, „що з ними робити”. Синод відповів: „Чинити за Святыми Правилами та за наказом її Величності”. А „таких кривавих кар не призначати”. Коли ж такі кари належаться, то винних передавати світським установам, а ті зроблять своє...⁵⁴

Стурбована совість Митрополита змусила його звернутися до Св. Синоду, а той відписав по-поліційному...

Року 1741-го, коли Арсеній був Митрополитом Тобольським і Сибірським, то він заборонив у Священнослуженні Священика Антонія Єрмакова, — було підозріння, що Священик видав світській владі почуте на Сповіді. Священик оправдався, що він не винен, і вже року 1743-го з Ростова Митрополит Арсеній писав у Тобольськ до свого наступника, Митрополівта Антонія, що коли той Священик „поправився, то він не проти того, щоб вернути йому Священство”, але про те треба написати до Св. Синоду.

У цій справі Синод постановив ще раз добре перевірити всю справу, і коли він не винний, то дозволити йому Священнослуження, але взяти з нього таку підписку: „Якщо він почуте на Сповіді осмілиться кому виявити, то не тільки буде позбавлений Священства, але й — по жорстокому в світському суді мордуванні — засланий буде на вічне ув'язнення”.⁵⁵

⁵⁴ Постановленія... Том II, № 749.

⁵⁵ Постановленія... Том III, № 646. Тут цей наказ.

Це принципова справа, яка збиває зовсім, буцім того часу дозволялося видавати світським урядам почуте на Сповіді.

В адміністраційній праці Митрополита Арсенія дещо кидається нам, як ніби жорстоке. Воно не характеризує самого Митрополита, бо час був тоді саме такий, — жорстоко карали батогами й за невеликі переступи, батогами карали й саме Духовенство. Час був такий!

Крім цього, Ростовська Митрополія взагалі була низька своєю християнізацією, повно було переступу, повно старовірів, а серед них багато розкладового елементу.

Усе це вело до того, що суди, у тому й церковні, судили дуже суворо. Це був суд стародавній, не впорядкований, — таким він був тоді і в Європі.

Року 1744-го 20-го лютого в м. Ярославі в Соборі від недогляду трапився пожар, і згоріли Мощі Святих князів Василія і Костянтина. Мощі стародавні, — в соборі вони були ще з 1501-го року. Розслід справи показав, що Мощі згоріли через недогляд ключара, бо той був п'яний... А це все великі клопоти Митрополитові!

І таких випадків було багато!

За час Митрополита Арсенія ще тримався давній звичай, що Священик, о в д о в і в ш и, служити Богослужб не може, — хіба піде в монастир, де служити міг. Старі вдові Священики звичайно постригалися в монахи, а про решту вирішував свій Архієрей. Цікаво, що М. Арсеній часто позволяв удово му Духовенству служити. А взагалі вдові Священики приносили Владиці повно клопоту.

14. Розкол чи старовірство.

За час Митрополита Арсенія в його Єпархії було дуже багато розкольників, які при кожній наймен-

шій нагоді підкреслювали й висміювали невідповідне поведення Духовенства. Ось тому в ростовських консисторських наказах часто це підкреслюється Духовенству.

„Наш край — пише Консисторія 1744-го року — такий, що в ньому дно розкольниче”. Тому треба берегтися „спокус і на Віру Православну, і на Духовенство від багато-кого, а найбільше насмішок від розкольників”.⁵⁶

Ростовська Єпархія була повна розкольників, які розкладали її. А по монастирях було так само багато засланих туди розкольничих монахів та монашок, яких понасилали з півночі.

Це все глибоко непокоїло й клопотало М. Арсенія.

Багато було таких розкольників, яких уряд наказав держати вдень у кайданах, а вночі приковувати до стіни. Був наказ взагалі обернути яку кімнату при монастирі на в'язницю . . .

На це все Митрополит Арсеній не погоджувався, але уряд стояв на своєму і був сильніший за нього.

Уряд сувро чавив старовірів, а ті впадали в фанатизм і вважали себе мучениками за стару Віру.

М. Арсеній рішуче не хотів чавити старовірів, бо це було проти його совісти. І Св. Синод кілька разів виговорював М. Арсенію, що він потурає розкольникам.⁵⁷

М. Арсенійуважав, що побожне життя самого Духовенства та порядок церковний найбільше б спиняли розкол. Він часто проповідував проти старовірства.

М. Арсеній склав Катихизиса, і розіслав його Духовенству, і в ньому звернув більшу увагу власне

⁵⁶ Н. Заозерський, ст. 419.

⁵⁷ М. Попов, ст. 176.

на розкол. Це було дуже корисне для його Єпархії. Як знаємо, так робив і Святитель Димитрій Туптало.

Прославлення Святителя Димитрія Ростовського і чуда від його Мощів сильно вдарили по старовірах. — Господь прославляє Церкву, а це було проти науки розкольників, які твердили, що після Патріярха Никона не може бути Святих. Тому розкольники пробували навіть викрасти Мощі Св. Димитрія, але це не вдалося їм.⁵⁸

15. Освітня праця Митрополита Арсенія в Ростовській Єпархії.

Паства Ростовська була дуже тяжка, і М. Арсеній писав цариці Єлизаветі, що цю паству треба знову хрестити. Християнізація була тут зовсім слабенька. Взагалі, північ Росії була тоді мало християнізована.

Правильно писав про духовний стан Ростовської Єпархії ще Св. Димитрій Туптало: „Окаянний наш час! Не знаю, за кого братися перше: за сіячів чи за землю, за Ієреїв чи за людські серця?... Сіяч не сіє, а земля не приймає... Ієреї байдужі, а люди помилляються”... „Зо всіх боків зло: Ієреї нерозумні, а люди дурні”...⁵⁹

Такий стан Ростовської Єпархії вимагав шкіл, і духовних, і світських, але вони тоді тільки починалися.

Митрополит Арсеній ревно працював над заснуванням духовної школи в Ростові, і за нього вже була добра Духовна Семінарія, яка мала біля 500 студентів. Він цю Семінарію переніс в м. Ярославль, відповідніше центральне місто. Й завжди віддавав

⁵⁸ М. Іларіон: Св. Димитрій Туптало, ст. 115.

⁵⁹ Сочинення Св. Димитрія Ростовського. М. 1858 рік, т. II, ст. 576.

своїй Семінарії багато сил і коштів. Взагалі тоді більшість Єпископів, особливо українці, уже відкривали школи в Росії, і цим були там пionерами нового шкільництва. Це мало велике значення в історії освіти в Росії.

При Митрополичому Домі в Ростові були дві школі: школа латинська та школа слов'яно-російська. Учителем у цих школах був Ієромонах Києвобратського монастиря Іоанікій Григорович.

Ця школа не йшла добре, бо не мала належного утримання: церковні землі аж надто „контролювались” урядом, а монастирі змушенні були годувати „відставне та ранене солдатство”, якого тодішня Пруська війна дала аж надто багато.

Року 1745-го Митрополит Арсеній змушений був скоротити свою школу. Було в школі 39 учнів, серед них багато відсталих у науці. І Митрополит зарядив: тих учнів слов'яно-російської школи, що нічого не вміють, або вміють мало, відпустити додому, — нехай учаться на свій кошт. А тих учнів, що читають добре або середньо, тих позоставити, і навчати їх правильного читання та Катихизису, щоб приготувати їх чи до Священства, чи до причетничества, „хто чого буде достойний”.

Учитель Ієромонах Іоанікій перебрав учнів Семінарії, і позсталося: гідних навчатися латинської мови — 11 семінаристів, а таких, що добре читають по-слов'яно-російському, з 39 осіб, було тільки 5 семінаристів.

Митрополит мусів перебрати учнів своєї школи „через велику бідність Архиєрейського Дому”, про що офіційно засвідчили економ та казначей цього Дому.

Митрополит Арсеній писав Св. Синодові, що „не тільки Семінарію, але з часом і Академію можна б утримувати в його Єпархії, а саме — в Спасо-

Ярославському монастирі, „ежели бы тот монастырь от Колегії Экономіи и от солдатства был освобожден”.

Коли Св. Синод довідався, що Митрополит Арсеній скоротив свою Семінарію, то 11-го вересня 1745-го року написав йому цього не робити, а таки удержувати Семінарію, — хоча б на кошти власні келейні та Архиєрейського Дому. Звичайно, це була порада аж надто мало реальна . . .

А разом узята ця справа показує, з якими труднощами провадив Митрополит Арсеній свою школу. І не було ради, — коли матеріальний стан ніби трохи покращав, Семінарія була перенесена в м. Ярославль, і там добре розвинулась: учнів зібралося до 500 осіб. Звичайно, Семінарія утримувалась тільки на власні церковні кошти, а цих коштів було аж надто мало.

Митрополит Арсеній скоро переконався, що за-
клести добру школу він ніяк не зможе, бо коштів на
utrимання її нема, а в Ростові й приміщення на біль-
шу школу не було. Св. Синод вимагав від М. Арсе-
нія побільшити школу, а він відписував, що Коле-
гія Економії забрала від Ростовської Єпархії все, що
тільки можна забрати, і тому він не встані провади-
ти школу. Та й місця в Ростові не було, — в Ростові
при монастирі уряд своїм наказом помістив 88 же-
натих відставних солдат та 61 нежонатих. Де ж тут
було помістити ще й школу?

I M. Арсеній 21-го лютого 1747-го року відкрив школу в Ярославі, при Спасському монастирі. I школа працювала, хоч і дуже бідно.

M. Арсеній запровадив у цій школі, серед інших предметів, також навчання „Православного Ісповідання Віри” (складеного в Києві ще за Митрополита Петра Могили) та й свого Катихизиса.

Катихизис, якого склав М. Арсеній, вивчався в Ярославській школі і був поширенний серед Духовенства. Він видрукуваний не був, — уживався рукописний (М. Попов, ст. 217).

Ярославська школа пізніше перетворилася в Духовну Семінарію, її існуvalа aж до наших часів.

Навчали в школі учителі з Києва, які звичайно російську мову знали мало. Були випадки, що такі учителі навчали напів по-українському...

Митрополит Арсеній, коли міг, вписував собі працівників з України, або навіть із польської Волині, але вони часто завдавали йому багато клопоту.

Ректорами Ярославської Семінарії були звичайно українці, вони часто вели себе не відповідно, і були aж надто горді, а це доставляло М. Арсенію дошкульні клопоти. Таким Ректором був напр., Архимандрит Варфоломей Любарський, який 12 літ ректорував, але все неспокійно. Із Ярославля о. Любарського було призначено Єпископом у м. Вятку. Це був перший ректор Ярославської Семінарії.

Ще більше клопоту було з Архимандритом Іларіоном Завалевичем, який сіяв тільки нелад і в Семінарії, і в самому Спасському монастирі, при якому Семінарія була.

Дуже багато клопоту доставив М. Арсенієві Архимандрит Володимир Калліграф. Це був „вихрест з межибозьких жидів”. Він покінчив Київську Академію, але був такого тяжкого характеру, що Київський Митрополит Тимофій Щербацький не захотів держати його в своїй Митрополії, але відіслав його професором в Московську Академію.

Архимандрит Калліграф дружив тоді з нашим філософом Григорієм Сковородою, і вони вдвох подалися в Москву, а там спинилися в Троїцькій Лаврі, в о. Кирила Флоринського, мужа високочченого, Настоятеля Лаври.

У Москві Архимандрит Калліграф, добрий проповідник, сказав проповідь, — і всіх сильно здивував, — він на проповіді сказав, і доводив це прикладами, що ті не спасуться, „хто покладається на самих Святих, на Ікони їх та на Божу Матір”. Безумовно, у цій проповіді був сильний вплив Григорія Сковороди, бо це була його тодішня наука, яку збільшив о. Володимир.⁶⁰

Про цю проповідь стали всі говорити, і в кінці о. Володимир не був прийнятий професором Московської Академії, але Синод послав його Архимандритом до М. Арсенія, у Спассько-Ярославський монастир і Ректором тамошньої Семінарії.

І 25-го вересня 1759-го року о. Архимандрит прибув у Ростов, а потім оселився в Ярославському монастирі. Зараз же в Ростові й Ярославі з'явилися копії його московської підозрілої проповіді, і М. Арсеній написав до Св. Синоду, що Архимандрит Калліграф — „жид і кальвініст”, і просив його забрати...

Синод не поспішав, і М. Арсеній мав від цього Архимандрита повно різного клопоту, поки той сам не виїхав назад у Москву, де незабаром, у серпні 1760-го року, і помер.⁶¹

⁶⁰ У роках 1754—1759 Григорій Сковорода учителював, з перервами. Отже, десь р. 1759-го він приїхав у Москву з о. В. Калліграфом і жив у Троїцькій Лаврі. Це високо цікавий, зовсім незнаний випадок, протестантського впливу Гр. Сковороди на проповідника О. В. Калліграфа. Того часу Гр. Сковорода виявляв неоправдані протестантські нахили.

⁶¹ Про о. В. Калліграфа див. Н. І. Барсов: Малоизвѣстные проповѣдники XVII в., див. „Христ. Чтеніе” 1874 р., ч. I, ст. 269—286, 575—608.

ЧАСТИНА V: ІДЕОЛОГІЧНІ РОЗХОДЖЕННЯ.

1. Митрополит Арсеній зрікся присягнути.

Справа присяги членів Св. Синоду відразу стала справою політичною і мало приємною. Спочатку члени Св. Синоду складали їй підписували присягу таку саму, як і всі високі урядники світські. Така присяга була зрозуміла.

Але за цариці Анни Іванівни її німецький протестантський уряд сильно бив Православну Церкву, і скрізь почував, що його ненавидять. Тоді цей уряд став підозрювати православний Єпископат, що він не лояльний до уряду цариці, і вговорив царицю, щоб вона наказала впровадити для вищого Духовенства осібну форму присяги. І тоді додали до звичайної присяги таке: „Ісповідую з присягою, що Найвищим Суддею є сама всеросійська монархія”. Це була підступна справа цариного коханка Бірона, — цілком за протестантським зразком.

Такої присяги світські вищі особи не складали, і вона була і неканонічна, і образлива. Духовенство ще від початку було проти такої присяги, але мусило мовчати.¹ Та не змовчав Митрополит Арсеній, — він зрікся підписати присягу в такій протестантській формі...²

¹ М. Попов, ст. 97.

² Протест цей видрукуваний в „Чтенія ОДР” 1862 р., кн. III, ст. 145.

Мало цього, М. Арсеній склав на руки цариці Єлизавети свою окрему Записку проти змісту такої присяги. Митрополит писав, що такого змісту нема в світській присязі, то тим більше не може його бути в присязі Духовенства. А особливо для членів Св. Синоду, — бо для них не може бути іншого Верховного Судді, крім Ісуса Христа. „Чим же тепер різничається наше Ісповідання від католицького, в якому Найвищим Суддею признається римський Папа?” М. Арсеній додав, що про все це пишеться у книзі „Камінь Віри” Митрополита Степана Яворського.³

Цариця не дозволила виправити тексту присяги, але М. Арсеній такої неканонічної протестантської присяги таки не склав...

Для ідеології Митрополита Арсенія це все високо важливе, — він відрікся присягнути цариці, як член Св. Синоду. Вінуважав „неправильним підхлібством” називати царицю в присязі „Верховним Суддею”, бо це неправда, — Головою нашої Церкви і Верховним Суддею для Неї є тільки Сам Ісус Христос!

Митрополит доводив, що це зовсім нова вставка в присягу, якої ще за царя Петра I не було. Додаток цей був придуманий протестантствуючими тільки для самого православного Єпископату, — у присязі світських сановників її нема.

Митрополит Арсеній мав сміливість по-лицарському це голосно боронити, а присяги він так і не підписав. Усе це тепер йому промовчали, — відкладли до відповідного часу...

Цікаво, що ця форма присяги для членів Св. Синоду, хоч і не православна в своїй істоті, дійшла аж до падіння дому Романових у 1918 році.

³ Але протестантський уряд свого часу заборонив цей „Камінь Віри”. Див. М. Іларіон: Іконоборство, 1954 р., ст. 186—217.

2. Непорозуміння Митрополита з Колегією Економії. Виговір Митрополитові.

„Колегія Економії” була заснована ще р. 1701-го й мала завданням доглядати за церковними маєтками та стягати з них належні податки. Вона кілька разів закривалася і кілька разів міняла свої завдання. У всякому разі це була образлива й дуже непопулярна для Духовенства державна установа, що в своїй праці вживала поліційних методів і сильно докучала монастирям та Церкві, а особливо т. зв. Архиерейським Домам.

Ростовська Митрополія на папері мала ніби великі маєтки, але їх позабирає був ще цар Петро I за Митрополита Димитрія Ростовського і довів його до повного бідацтва, так що Димитрій мусів і свою школу закрити, бо не було чим утримувати її. Коли Святитель Димитрій упокоївся, то не було на що й поховати його.⁴

Митрополит Арсеній саму цю установу справедливо вважав образливою, тому й сильно відбивався від неї.

Президентом Колегії Економії був Мусин-Пушкін, якого Митрополит звав турком. „Горе нам, бідним Архиереям, — писав він, — бо ми терпимо таку муку не від поган, а від своїх ніби правовірних овець”...⁵

Ще року 1742-го Митрополит писав до Колегії Економії, що „Божа Церква вже з минулих часів терпить велику злобу та руйнування від багатьох хижих вовків, що руйнують і нищать церковні маєтки, на зразок ославленого гонителя й мучителя Церкви, безбожного й законопреступного царя Юліяна”.

⁴ М. Іларіон: Святий Димитрій Туптало, 1960 р., ст. 134—145.

⁵ Е. Поселянин, ст. 129.

Колегія прийняла це на свою адресу й образилась, і подала на Митрополита до Сенату скаргу, що Ростовський Митрополит пише „не за силою Генерального Регламенту і Указів, і з немалим наріканням речі уразливі... У листі чомусь пишеться про Юліана Законопреступника, тоді як Колегія Економії існує з 1701-го року і ретельно працює за Ви- сочайшими наказами”.⁶

Постійні війни Петра I породили велике число військових ветеранів та військових калік, яких держава не мала чим утримувати. Цар Петро I своїм наказом 5-го лютого 1724-го року наказав цих відставних військових розсылати по різних монастирях на повне годування. До цього ані Церква, ані монастири не були готові і не були спроможні. Такого ж наказа повторила і цариця Єлизавета по Пруській війні.

Колегія Економії прислала тоді в Ростовський Авраамів монастир одного відставного солдата на годування. Це робилося тоді дуже часто, — відставних та калік солдатів уряд розсылав по монастирях, — годуйте! Землі від монастирів ступнево відіймали, а солдатів годуйте!

Російський уряд провадив імперіялістичні та колоніяльні загарбницькі війни, а ветеранів цих війн пхав тисячами по монастирях...

Митрополит Арсеній образився, — чому перше не запиталися, „чи є в монастирях порожні місця, чи є чим годувати, а посилають у монастирі солдатів нахально. У цьому видно постійне бажання Колегії Економії винищити й викорінити все монашество, а Церкви поруйнувати”... Щоб відважитись „на такі нахабні і безсоромні напади на Святі Доми”, то треба зненавидіти Правду. „У кого ліпше взяти з

⁶ А. Карташев, том II, ст. 457.

⁷ А. Карташев, том II, ст. 457.

порцій і дати солдатові: чи в бідного монаха, чи в члена Колегії, якому і понад удержання немало везути із монастирів”...

Звичайно, це був аж надто гострий лист, хоч усе це була чиста правда.

Колегія Економії відповіла тим, що прислала Митрополитові нову партію інвалідів. Арсеній не прийняв її, а Колегія поскаржилася Сенатові, але й Сенатові Митрополит відповів так само гострим листом. І дійсно це було так, — як же міг Митрополит та монастирі прийняти на своє утримання ці велиki партії інвалідів, наперед не підготовившись до того?

А Уряд все таки й далі посылав у монастирі відставних військових, колодників, божевільних, навіть полонених турків,⁸ — на повне утримання. Будинки церковні й монастирські військові займали, де було можна. Справді, це був непосильний тягар для більшості тодішніх монастирів, що майже всі були тоді сильно обдергті урядом.

Року 1743-го Ростовський Митрополит Арсеній написав Св. Синодові донесення, а в ньому сильно скаржиться на цих військових відставних, яких йому силою насилують. Він пише, що в 15 ростовських монастирях уже знаходиться 134 військові особі, — це відставні „штаб, і обер, і унтер офіцери та солдати”. На їх утримання виходить більше, „нежелі всім монахам”...

Митрополит скаржиться, що ці відставні, хоч часом і приймають монашество, але звичайно жодного монашого послуху не несуть, багато з них пиячать, взагалі нічого не роблять, і вносять неспокій в монастирське життя. Виявилося, що серед цих відставних, що одержують від монастиря своє прогодування, чи-

⁸ М. Попов, ст. 49.

мало є таких, що мають власні маєтки та власні доми, і в них живуть, а прогодування беруть від монастиря...⁹

Звичайно, все це приносило незаможнім монастирям дошкульні клопоти та кривди. Митрополит Арсеній нервувався, а Св. Синод спокійно відписувався, бо сам покривав ці урядові кривди і допомагав урядові. Сенат ображався, і написав Св. Синодові, „щоб надалі Ростовський Митрополит не писав образливих слів, звернених до Сенату”.

У відповідь на це, як навмисне, для спокуси, сам Синод прислав Ростовському Митрополитові божевільного колодника, — годуй і доглядай! Арсеній не прийняв божевільного і докорив за таку присилку Св. Синодові. І справді, де діти божевільного? Хто за ним доглядатиме?

Про всі протести Митрополита несправедливо донесли цариці Єлизаветі, і в житті Владики Арсенія трапилася високо образлива й тяжка подія. Цариця піддалася намовам, і 12-го серпня 1743-го року через Єпископа Псковського Стефана усно наказала Св. Синодові зробити Митрополитові Ростовському „жорстокий виговір, з такою умовою, що коли він, Архиєрей, і далі осмілиться посылати такі нечесні і образливі донесення, то за такі свої противні урядовим наказам образи він буде й Клобука позбавлений”...

Звичайно, був якийсь мстивий і свідомий донос, спрямований проти Митрополита Арсенія. Це був донос начальника Таємної Канцелярії, відомого ката Ушакова...

Виконуючи царицин наказ, Синод зробив аж надто суворий і образливий виговір Митрополитові.¹⁰ Він послав наказа Арсенієві негайно явитися в

⁹ Про все це див. Постановленія..., том II, № 658.

¹⁰ Він повністю в Постановленія..., том I, № 434.

Синодальну Контору в Москві. А Конторі дано докладні вказівки, як оголосити Митрополитові виговора: зібрати всіх членів, кількох Архимандритів, а також соборян Успінського Собору. Виговора прочитає секретар. Митрополитові не дати стільця, але нехай стоїть. І Митрополит має розписатися, що виговора вислухав, а саме: „Цей виговір Митрополит Арсеній чув, і, для виконання наказу, цей виговір був йому зроблений”...¹¹

І на цьому не кінець, — 19-го жовтня 1743-го року Синод в іншій справі постановляє, „щоб Преосвящений Арсеній надалі образливих речей у своїх донесеннях жодним способом не вживав”...¹²

Це було вже явне переслідування і явна помста...

Мало цього, Св. Синод 15-го червня 1744-го року звернув увагу Митрополитові Арсенію, що він, у своїх листах до Колегії Економії, „пише образливі і неналежні речі, і тим ображає Колегію”.¹³ І постановлено, — ці образи обсудити на нових зборах Св. Синоду.¹⁴

Звичайно, все це сильно нервувало недужого Митрополита, бо монастири вносили йому щоденні докучливі скарги на бійки та п'янства військових інвалідів та відставних по монастирях. І винен був уряд, а не Митрополит.

Справу опіки над інвалідами, яку обов'язаний був робити сам уряд, він перекидав на Церкву та монастири, не підготовивши їх до того. Крім того, всі монастири були вже сильно пограбовані урядом, бо кожен тягнув з них, від Петра І починаючи. Росія без

¹¹ А. Карташев: Очерки, том II, ст. 457.

¹² Постановленія..., том I, № 469.

¹³ Там само, ст. 138.

¹⁴ Там само, ст. 141.

кінця провадила імперіалістичні та колоніяльні війни, а потрібні на це кошти здирали зо своєї Церкви...

Канони Вселенських Соборів (IV. 24 i VI. 49) рішуче забороняють обертати монастири на світські установи, а цариця Катерина (як і її попередники) відкрито нищили монастири. Це було протиканонічне поступовання, — так писав Митрополит Арсеній.

3. Непорозуміння зо Св. Сонодом. Виговори.

Треба рішуче ствердити, що стиль писання Митрополита Арсенія справді був нервовий, і ця нервовість його була істотна, а не якась злобна. Та й писав він скарги до Св. Синоду, членом якого він і сам рахувався й писався, — і кому ж було поскажитися, як не своїм сочленам Синоду? Це була скарга, а не навмисна образа. Не знав тільки Митрополит, що в Синоді відкритої підтримки він не знайде.

А Св. Синод аж надто легко ображався на це і вимагав, щоб до нього писали „в високому стилі”, а якраз писати так Митрополит не міг і не вмів.

І року 1745-го знову виникла неприємна справа. Митрополит Арсеній написав Св. Синодові доклада про свою Семінарію, і в цьому докладі писав „с нареканієм на Св. Синод о якобы невнимательном дѣл слушанії”. Св. Синод 11-го вересня 1745-го року нагадав Митрополитові, що йому варто пам’ятати про попередній виговорі, і пам’ятати й те, що то „високо-славний і вічнодостойний пам’яти Імператор Петро Великий заклав Святіший Правлячий Синод для Все-російської Церкви”, а тому з великим „ресурсом” долженствуєт к лицу оного представленія чинити”.¹⁵

Але беручи на увагу про радість загальну, що наслідник престолу Петро Федорович побрався з Єка-

¹⁵ Постановленія..., том III, ст. 406.

териною Олексієвною, то „вина нині Його Преосвященству оставляється”.

Але Св. Синод рішуче попередив Митрополита Арсенія: „Його Преосвященство надалі повинен у всіх своїх до Св. Синода донесеннях уживати мову з належною пошаною, жодних злобних і шкідливих слів не вживати. А коли надалі Його Преосвященство насмілиться знову ужити таких образ, то такими своїми поступками наживе собі того, що йому обіцяно в попередньому виговорі”...¹⁶

Такий лист від Св. Синоду вже не віщував Митрополитові нічого доброго, а бути обережним у своєму листуванні він не міг і не вмів.

Ще року 1743-го Св. Синод мусів пригадати Ростовському Митрополитові, що ще цар Петро I наказував: „Ні кому в донесеннях лайливих слів про осіб, про яких хто доносить, писати рішуче не дозволено”. Тому Св. Синод зробив виговора Владиці Арсенію і наказав: „Віднині Його Преосвященству таких і подібних лайливих слів у донесеннях і в усяких писаних кореспонденціях, крім дійсної справи, зовсім не вживати під загрозою штрафу”.¹⁷

I Митрополит Арсеній постійно мав отакі непорозуміння за стиль своїх писань, і вони його сильно нервували і били в праці.

Треба взяти на увагу, що тоді вимагався рабський стиль у писаннях до уряду, а такого стилю Владика Арсеній, як українець, не знав. Мало цього, тоді рішуче вимагалося, щоб зарядження влади жодним словом не критикувати, а тільки приймати та виконувати.

От до цього і не міг звикнути Митрополит українець.

¹⁶ Постановленія..., том II, ст. 407.

¹⁷ Постановленія..., том II, № 342.

Року 1760-го трапився ще один зудар Митрополита Арсенія зо Св. Синодом. Зудар дуже показний, який не провіщав добра на будуче.

Року 1758-го 24-го лютого Св. Синод, „маючи на увазі, що Словá Божої проповіді Митрополита Димитрія, Ростовського Чудотворця, які він виголосував за життя свого, як відомо, в народі і тепер знаходяться, а можливо, що вони знаходяться і в Ростовському Архиєрейському Домі”, послав Митрополитові Арсенію такого наказа:

„Преосвященному Арсенію, Митрополитові Ростовському, ці проповіді, скільки їх може знайтися, а особливо коли вони є власної руки Святителя, усі їх зібрати, скріпити (підписом ствердити) власно-ручно, і негайно переслати в Святіший Урядуючий Синод”.⁸¹

Одержанавши цього наказа, Владика Арсеній довго збирав проповіді Святителя Димитрія, і в січні 1760-го року відіслав їх обер-прокуророві Св. Синода кн. Василію Козловському. Синод сильно ображився, що проповіді послано не просто йому, і виникла дуже показна справа.

Обер-прокурор князь Козловський написав Синодові, що „Його Преосвященство Арсеній прислав проповіді зо своїм листом йому, щоб через старання обер-прокурора ці проповіді пішли до друку”, а обер-прокурор передав їх Св. Синодові.

Усім цим Св. Синод (а власне — Архиєпископ, ворог Димитрій Сеченов) був сильно ображений. І писав 28-го лютого 1760-го року М. Арсенієві:

„Проповіді не скріплені не тільки власноручно Його Преосвященством, а взагалі нічиєю рукою. А найголовніше, ті проповіді треба було прислати за наказом, за порядком: запечатати, і послати зо своїм

¹⁸ Постановленія..., 1912 р., том IV, ст. 323.

донесенням прямо в Святіший Синод. Але цього Його Преосвященство, ніби не довіряючи Святішому Синодові, не зробив”.

„Оцими своїми поступками Його Преосвященство виявив Святішому Правлячому Синодові не тільки свою непокору, але й найбільшу зневагу та непослух”.

„А в „Духовному Регламенті” про справи Єпископів, на листі 39 під числом 13 надруковано: „Нехай пам’ятає кожен Єпископ, якого ступеня він не був би, чи простий Єпископ, чи Архиєпископ, чи Митрополит, що він підлягає Духовному Колегіуму, як Верховній Владі, наказів його повинен слухати, належати його судові і задовольнятися його вказівками”.

„На основі цього і повинно б, його, Митрополита, віддати судові. Але Святіший Правлячий Синод, зо своєї ласки, беручи на увагу його старість та слабе здоров’я, вибачає йому. Але з тим, щоб надалі Його Преосвященство поводився дуже обережно і з належною пошаною до своєї Головної Команди,¹⁹ як у 55 роздлі Генерального Регламенту точно написано і іншими державними правами взаконено”.

„А при тому треба пам’ятати і зроблений йому — за наказом її імператорської Величності — минулого 1743-го року в Московській Святішого Синоду Конторі публічний виговір”.

„А інакше, при противному Його Преосвященства поступкові, Святіший Синод уживе повно те, що йому державними правами взаконено і що згаданим її імператорської Величності наказом звелено”.²⁰

¹⁹ Св. Синод сам зве себе „Головна Команда”...

²⁰ Ця справа подається в „Полное собрание Постановлений...”, 1912 р., том IV, ст. 214—215, № 1668.

Цю справу підписали: Архиєпископ Новгородський Димитрій Сеченов, Архиєпископ Петербурзький Сильвестр Кулебка й інші.

Сама ця справа в оригіналі має такий заголовок: „О учиненії выговора Митрополиту Ростовскому Арсенію за сношеніє съ Святѣйшимъ Синодомъ чрезъ Синодального оберъ прокурора”.

Трудно зрозуміти істоту цієї справи. Але можливо, що Владика Арсеній мав певні підстави вислати проповіді Святителя Димитрія Ростовського не Синодові, а через обер-прокурора, князя Василія Козловського. Св. Синод без кінця тягнув справу Канонізації Святителя Димитрія, і Владики Арсеній навчився не вірити йому. І видно, Архиєпископ Д. Сеченов (це все його підкопи!) не боявся свого обер-прокурора, бо був близький до цариці.

А зібрані проповіді Святителя Димитрія Ростовського лежали аж 26 років, — Св. Синод їх видав тільки 1786-го року!²¹

Сумніви й підозріння Владики Арсенія вже цим були оправдані!

4. Тогочасна церковна ідеологія російська й українська.

Петро I широко відкрив російські двері для видачної української Ієрархії, і вона справді позаймала в Росії всі вищі духовні посади. І серед багатьох Ієрархів українського походження один тільки Феофан Прокопович повно ісповідував Петрову церковну ідеологію й сильно її боронив. Усі ж інші — в тій чи іншій мірі були проти неї, чи тихо, чи часом і відкрито. Усі вони боронили Церкву, як Божу уста-

²¹ Див „Роспись российскимъ книгамъ А. Смирдина, Спб. 1828 р., ст. 46, ч. 598.

нову, і вносили до неї найкращу українську церковну ідеологію, вироблену віками.

За цариці Лисавети (1741—1761) ця справа примату українського Єпископату в Російській Церкві стала пекучою й дражливою. Прокинулась російська національна гордість, і російське Духовенство вкінці виступило проти українського „засилля” в Церкві, і подало цариці Лисаветі відповідне прохання. Справа була важлива, її підтримали вищі цариціні дорадники росіяни, і 17-го квітня 1754-го року вийшло історичне зарядження цариці Єлісавети.

Про цю високо важливу історичну справу я розповім тут на основі самого синодального акта від 30-го квітня 1754-го року.²²

Обер-прокурор Св. Синоду Львов 30-го квітня 1754-го року подав Св. Синодові своє писане предложення, в якому повідомляв, що 17-го квітня 1754-го року цариця Єлісавета устно через нього видати зволила такого наказа Св. Синодові для виконання: „Щоб Святіший Синод на ставлення на вільні вакансії в Архиєрії подавав її імператорській Величності з Архимандритів і великоросіян. Та і в Архимандрити щоб ствалися і з великоросіян”.

Цариця Єлісавета сказала обер-прокуророві, що такий наказ уже був посланий Св. Синодові. І звеліла тепер цього акта конче записати в синодальні акти для виконання.

Одержанши таке предложення, Св. Синод став шукати такого акта, — але його не знайшов...

І Св. Синод 30-го квітня 1754-го року мусів постановити:

²² Цього акта подають „Постановленія” 1912 р., том IV, ст. 71 (№ 1380), і звідси я його цитую. Він поданий і в „Полное Собрание Законов Российской Империи”, том XIV, ст. 58—59, № 10216.

1. „Оцей її імператорської Величности наказ у Святішому Правлячому Синоді записати, і невідмінно виконувати його,

2. щоб і по всіх Єпархіях Преосвящені Архиєреї на вільні архимандритські начальства ставили достойних, — в силу цього її імператорської Величности височайшого іменного наказа, — і із великоросіян невідмінно.

І про це послати накази синодальним членам, в Єпархіях — Преосвященим Архиєреям, а для відома і в Санкт-Петербурзьку Святішого Синода Контору”.

І все таки до синодальних наказів цей акт був записаний не повно, — тільки про Архимандритів, а про Архиєреїв — опущено. Безумовно, це зроблено навмисне, бо в Св. Синоді було не мало урядників — українців . . . Але в Збірнику державних Законів цей царицин наказ був уміщений повно й докладно.

У цьому царициному наказі звертає на себе увагу оте і, — воно показує, що до цього часу так не було, що серед Архиєреїв більшість була українців, і це ще від часу царя Петра І.

З 1754-го року російське Духовенство, осягнувши перемогу, сильно підняло голову, і стало виставляти свою церковну російську ідеологію: воно повинно слухатися свого світського уряду, і повинно пильнувати, щоб між владою світською і Духовною була повна гармонія. І визнавали, що влада світська сильніша за духовну, і висловлювали це публічно . . . І з цього часу вся ідеологія Патріярха Никона, за яку він життя поклав, зовсім забулася своїми ж собратами . . . Це була явна зрада Церкви!

Отже, в половині XVIII віку в Російській Церкві зударилися дві ідеології: вільноправна українська і покірна урядові російська. Перемогла ідеологія російська, і над Російською Церквою помалу запанував

атеїстичний світський уряд, підкорив під себе Церкву і такий стан позостався назавжди.

Провідником російського Духовенства став тоді сильний, волевий і добре освічений Митрополит Новгородський Димитрій Сеченов, а провідником українським був Митрополит Ростовський Арсеній.

Митрополита Димитрія вільна наука в більшості звичайно осуджує за таке пониження своєї Церкви.

Митрополит Новгородський Димитрій Сеченов — „це була особа в високій мірі загребуша, яка думала тільки про свої вигоди. За нагороду, за відзначення він готовий був зрадити всі потреби Церкви”. Так характеризує Митрополита Сеченова російський історик Церкви.²³

Митрополит Димитрій Сеченов (1709—1767) високо видвигнувся, бо справді був сильний проповідник. Але як людина був аж надто підлеглий цариці Єлизаветі та Катерині, і хвалив усе, що вони робили. Він відкрито ненавидів українське Духовенство, а найбільше — Митрополита Арсенія.

Російський історик Церкви проф. А. Карташев стверджує: „Трагічна доля Арсенія ілюструє глибоку різницю ідеології, яка підсвідомо залягла в психіці „руських южан”, що вирости в атмосфері латинства та польщини. Церковники великороси, хоч і яка важка була їм побутова революція секуляризації, зустріли її її винесли як важку необхідність перед рідною державою і народом. Півдняків, як і Арсенія, у їхній внутрішній драмі великоруська більшість не піддержала”⁴².

Історик Церкви А. Карташев часто виступає, як російський патріот, тому ѹому українці — це „рус-

²³ Е. Сумароков, II. 236.

²⁴ Очерки по истории Русской Церкви, 1959 рік, том II, ст. 546.

ських южане". Із усього видно, що історії Української Церкви проф. А. Карташев таки глибше не досліджував, а вже її церковної ідеології так ніби не бачить, тому так легко збуває її „латинством та польщизною". Не так це було!

Архиєреї росіяни й українці в питаннях про відіbrання урядом церковних маєтків відразу поділилися на дві противні групі. Українці добре розуміли, до чого вкінці доведе конфіската земель і перехід Церкви й монастирів на державне грошове утримання, „на штати" (на естати). Українці твердили, що земля — власність Церкви, і вони удержануться церковним майном, а від державної влади нічого не матути. Хто гроши дає, від того і залежиш: перехід Церкви на державне штатне утримання незабаром доведе Церкву до повного підкорення державі. А цього українські Ієархі й боялися!

Організованої російської групи не було, — її виявляв сам Новгородський Митрополит Димитрій Сеченов. Він цілком піддався державній владі і потягнув за собою й мовчазних росіян: краще перейти на штати, і не мати клопоту з землею! А головне: додогодити цариці Катерині, бо вона вперто так хоче!

Українці ставили справу ідеологічно, оглядаючись на будуче, росіяни — матеріально, з погляду вигоди, а головне — від застрашення, аби відбути сьогоднішній день.

І безумовно, підтримка Митрополита Димитрія була дуже важлива й дуже цінна для уряду. Коли б не його оця підтримка в Комісії забрання церковних земель, то цариця Катерина цієї справи не виграла б, і Церква не була б поруйнована. Він був зрадником своєї Церкви, і вся Росія так його й оцінювала ...

І власне ця подія, і ця зрада Митрополита Димитрія Російської Церкви остаточно встановили панування світської влади над нею.

І все це вдарило не саму Російську Церкву, але й Церкву Українську.

Року 1753-го трапилася в Українській Церкві знаменна подія, яка ясно показала напрямну лінію російського уряду, — покасувати всі стародавні привілеї Української Церкви.

Ще за царя Петра I року 1721го 10-го листопада виданий був наказ такого змісту: „При повищенні чину кожному на кожний чин присягати, як військовим, так і цивільним та духовним”. В Україні духовні цього зарядження не виконували, бо вважали, що воно до Української Церкви не стосується.

Хоч цариця Єлизавета і була прихильна до України й Української Церкви, але русифікаційна об'єднальна політика не спинялася й за неї, бо вона була оточена російськими патріотами. Так, року 1743-го була вироблена відповідна форма присяги, і Сенат послав Св. Синодові 150 друкованих примірників її, щоб Синод розіслав їх по всіх Єпархіях, у тому і по всіх українських. Що Св. Синод зробив, не відомо.

Але року 1753-го виявилося, що в Київській Єпархії Духовенство не присягає цариці. Тому Св. Синодові наказано належно виконати цю справу, і поширити її — на всю Україну.

І Св. Синод, за урядовим наказом, 28-го квітня 1753-го року наказав, щоб усі в Київській Єпархії, хто пожалуваний в якій чин, невідмінно склали генеральну присягу „без усякої проволоки”, і надалі щоб таки присягали.

„А чи справді такі особи не приводилися до присяги, і чому це сталося, має про це негайно прислати вияснення Митрополит Київський Тимофій” (Щербацький).

„А чи не діється таке саме — понад сподівання — і в інших малоросійських Єпархіях, а саме: в

Чернігівській і в Переяславській, а поблизу і в Білгородській, а до того і в ставропігіяльних: Києвопечерській Лаврі і в Києвомежигірському та в Новгородському Спасському Сіверському монастирях, чи нема й там такого звичаю, щоб не присягати, про що Святішому Урядуючому Синодові напевно невідомо. Ale надалі обережність каже, щоб у цих Єпархіях, Лаврі та монастирях особи, в які чини пожалувані і до праці поставлені, що займають посаду („і в лि�цахостояніє”), щоб усі були невідмінно приведені до присяги, коли хто не приведений, і надалі щоб були приводжувані”.

„І в ці Єпархії Преосвященним Архиєреям, і Преосвященному Архиєпископу Арсенію, ставропігіяльним — Києвопечерської Лаври та Києвомежигірського монастиря — Архимандритам з братією найсуворіше підтвердити наказами, і вимагати (коли в них дотепер того не роблено) від них того самого, як і від Преосвященного Митрополита Київського, — донесення про це все Св. Синодові”.²⁵

Це важлива принципова справа, — справа насильної урядової уніфікації двох Церков. Духовенство й різні працівники в церковних установах звичайно цареві московському досі не присягали, — тепер наказано присягати всім...

Звичайно, Українська Церква все це добре розуміла, але вже не було Гетьманів, щоб заступилися за неї... I Українська Церква падала в мачушині руки Москви...

Нагадую тут, що того часу, року 1762-го у м. Глухові з'явився цікавий твір: „Розговор (розмова) Великоросії з Малоросією”. Написав його перекладач Генеральної Військової Канцелярії Семен Ділович.

²⁵ Усю цю справу подаю за „Полное собрание Постановлений...”, 1912 р., том IV, ст. 12—13, № 1331.

„Розмова” написана віршами. Це сильний патріотичний твір, в якому виведені Росія й Україна. Росія хвалиться своєю міццю та величиною, а Україна логічно доводить, що вона, Україна, окрема держава, освічена й культурна більше за Росію.²⁶ Ідеї, які подає ця „Розмова”, поділяли тоді всі освічені українці.

„Розмова” розходилася в копіях по всій Україні, розходилася і серед Духовенства в Росії. Не виключене, що міг її читати і Митрополит Арсеній. У всякому разі ідеологію „Розмови” Владика Арсеній ісповідував усе своє життя.²⁷

Жорстокий засуд Митрополита Арсенія був і засудом та падінням усіх українських Ієархів в Росії, — бо Катерина своїм неоправданим засудом ударила всіх Архиереїв — українців. А разом із тим це був засуд і на всю Українську Церкву.

А року 1765-го цариця взагалі наказала: „Надалі з малоросійських Єпархій у Великоросію без наказу Синоду і без конечної потреби нікого з монахів не впускати, і до Єпархій Великоросійських не приймати”.

Уже з'явилось своє російське вище Духовенство, а без неспокійних українців, що навіть цариці голосно нагадують про Священні Канони, можна вже легко обійтися . . .

5. Прохання звільнити „на спокій”.

Ясно стало, що Митрополит Арсеній не може спокійно співпрацювати ані з Колегією Економії, ані з Св. Синодом, — вони йдуть у своїй праці зовсім

²⁶ М. Возняк: Історія української літератури, Львів, 1924 р., том III, ст. 417—418. Ол. Оглоблин: Люди старої України, Мюнхен, 1960 рік, ст. 16—18.

²⁷ „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи”, том 17, № 12332, ст. 49.

іншою дорогою. Церковна ідеологія їхня — різна.

Справа зайшла в неприємний кут: церковні маєтки, власне кажучи, уже повідбирали, а монастирі наповняли сотнями військових інвалідів, яких обов'язаний був удержувати сам уряд, але не мав чим. Що міг робити з такими інвалідами ограбований монастир? Св. Синод усе це добре знат, але кожен на віть рота відкрити боявся...

Уся Церква сильно страждала, але боялася кричати, — за всіх це робив один Ростовський Митрополит Арсеній ... Сміливий і послідовний!

Але Митрополит, по суворому й ганебному виговорі від влади, ясно побачив, що в Російській Церкві жодної волі нема й не буде, і що він тут загине, бо він не на місці ... А до того має ще й нещастя бути „малоросіянином”, „черкасишком”.

Митрополит страждав тяжкою формою скорбота, якого набув під час своєї служби в Камчатській морській експедиції (1734—1735). Цей скорбут (цинга) на все життя зіпсував здоров'я Владиці Арсенію, а в цю Експедицію він пішов не добровільно, але його послали, а потім іще цілі роки й по тюряма тягали за невдачу її. Такого скорбута (цингу) набув собі пізніше і Тарас Шевченко на засланні ...

Крім цього, Митрополит сильно болів очима.

З Св. Синодом зійтися Митрополит ніяк не міг, бо там засів Головуючий зовсім іншої ідеології: Митрополитував Св. Синод неканонічним і агітував за відновлення Патріярхату, а Св. Синодував себе найвищою церковною владою, доводячи свою канонічність головно тим, що його заснував „славний Петро Великий” ... І був дуже вражливий, коли до нього писали не „високим стилем”.

Митрополит Арсенійував Церкву не підлеглою світському урядові, а Св. Синод смиренно служив верховній владі, і їй тільки „всенижайше сино-

даліну думку доносив”,²⁸ позоставляючи вирішення самій владі. Зрештою, Митрополит зрікся підписати свою присягу, як член Синоду, в такій формі, як вона тоді була, і тому був звільнений від обов'язків їздити в Москву на синодальні збори, хоч звання члена Св. Синоду за ним позоставили.

I Митрополит згадав свої світлі молодечі роки, коли він служив проповідником (1716—1718 і пізніше) у Новгороді Сіверському на Чернігівщині, у Спасському монастирі, де й дав обіт вернутися на старість.

I Митрополит у листопаді 1745 р. офіційно подав Св. Синодові прохання звільнити його на спокій у Спасський монастир у Новгороді Сіверському.

Митрополит офіційно писав Св. Синодові, що він сильно хворий, і „за болізнями совершенно порученої Єпархієй править не можеть”. I тому просить Св. Синод звільнити його, і він виїде в Чернігівську Єпархію, в Спасів, Новгородка Сіверського монастир, бо він дав був такий монаший обіт. Крім того просить „пожалувати його за вирішенням”, і дати йому щось і на дорогу.

Св. Синод сильно зрадів, одержавши таке прохання: нарешті можна позбутися неспокійного Митрополита, — совість Св. Синода... Синод знов, що Митрополит віходить головно через непорозуміння з ним.

I задоволений Св. Синод постановив докласти всю справу цариці Єлизаветі, і „всенижайше синодальну думку донести”, що Ростовського Митрополита таки треба звільнити...

I постановили щедро нагородити Митрополита: щоб у Спасському монастирі в Новгороді Сіверському давати Митрополитові „столових і погребних при-

²⁸ Постановленія..., том II, ст. 440.

пасов порцію проти пяти монахів". А в келію, де він буде жити, давати дрова та свічки. І для послуги дати Митрополитові трьох монастирських служителів „с их жалованьем і пропитанієм". А коли Митрополит захоче куди поїхати з монастиря, то „давати коляску с парою лошадей" ... А поза цим на одежду і на інші потреби видавати по триста рублів на рік, „а звідки — її імператорська Величність пожалувати звелить" ...

А щодо переїзду з Ростова до Чернігова, то „видати з Ростовського Архиєрейського Дому 200 рублів". І про все це вирішення чекати цариціного наказу.²⁹

Цариця Єлісавета правдиво шанувала Митрополита Арсенія, розуміла його сміливість і окрему думку, і постановила: Преосвященного на покой не звільняє, постанови Св. Собору про це не затверджує ...

Те, що цариця не затвердила постанови Св. Собору про звільнення Митрополита, треба розуміти так, що власне вся справа не сталася через царицю, — у тяжкій цій справі був винний сам Синод. А цариця заступилася за гоненого Митрополита.

Св. Синод мусів зцілити зуби й чекати відповідінішого випадку, щоб позбутися свого ідейного ворога.

²⁹ Про всю цю справу див. Постановленія..., том II, № 924.

ЧАСТИНА VI:

КАТЕРИНА ПРОТИ МИТРОПОЛИТА.

1. Цариця Катерина II.

Цариця Катерина II (27-го червня 1762-го — 6-го листопада 1796), німка її протестантка з походження, сильно ненавиділа Православіє і Православну Церкву. Вона була вихована на ідеології розкладових французьких енциклопедистів, зокрема Вольтера, з яким близько дружилася, і тому до Віри була зовсім байдужа. Хоч за молодих літ мріяла дати Росії широку свободу, але скоро обернула це на чорний монархізм та імперіялізм. Вона відкрито навчала, що вірувати треба тільки назовні, і то „по долгу служби”. Вона ж навчала, що Православну Церкву таки треба назовні поважати, але не давати їй ані волі, ані прав.

Так цариця й поступала на ділі, а за нею те саме робили всі її вищі урядники. В Росії запанувала тоді повна байдужість до Віри, яку незабаром перейняла вся російська інтелігенція, а за нею це попливло і в Україну. Православна Церква мусіла звиватися, як в обіймах удава…

Коли Катерина II 28-го червня 1762-го року стала через насилля царицею, її сильно допоміг у цьому Митрополит Димитрій Сєченов, за що їй одержав від неї 1000 кріпаків, і пішов відразу вгору. Він запанував у Церкви.

Навпаки, Митрополит Ростовський Арсеній відкрито гудив усе це, Катерини не підтримував, і вона зненавиділа його, як свого особистого ворога, а до того ворога дуже небезпечного.

Цариця Катерина насильством та неправдою сиділа на російському престолі, сиділа, задушивши свого чоловіка Петра III. І спочатку багато наобіцяла була для всіх, у тому і для селянства, і для Духовенства, але нічого не виконала: землі відняла від Церкви, і пороздавала своїм коханкам, а не селянам. Тому й трапилося те, що за її царювання було аж 15 самозванців за 15 років, і всі видавали себе за задушеного Петра III, і всі підіймали з собою й незадоволених селян, які вимагали для себе волі й землі. А придушене й залякане Духовенство мовчало, — і замовчало вже назавжди...

У молодості цариця Катерина II була відкритою лібералкою, і справді думала полегчiti кріпацтво, а то й знищити його. Вона писала: „Робити людей невільниками противно Християнській Вірі і справедливості, бо всі вони народжуються вільними”.¹ Так вона писала, бувши великою княжною, а ставши царицею, забула про все це. Вона заздро кинулась тільки на Церкву й відібрала всі маєтки її, але світських панів та магнатів не зайніяла, — за неї панщина ще побільшилася, і її вона переносила і в Україну.

Сама Цариця Катерина була під великим духовим впливом французьких енциклопедистів, які все проповідували секуляризацію церковних маєтків, і тому стала переконаною секуляристкою, і вирішила відбирати маєтки від Церков та монастирів.

За царицею пішли і її вищі дорадники, і стали так само секуляристами. Дуже впливовий граф А. П. Бестужев - Рюмін спершу був проти конфіскати

¹ А. Трачевский : Русская история, 1895 р. том II, ст. 212.

церковних і монастирських земель, але скоро мусів змінити свої погляди й думати тільки так, як наказувала цариця з диктаторськими замашками.

Історик А. Трачевський, хоч і приховує свою неповагу до Цариці, проте подає і трохи правди. Він так описує стан Церкви за цариці Катерини: „При всіх своїх хитаннях у поглядах, позостався основний стан, який був при Петрі I... А при Анні і Петрі III не тільки панував західній дух, але й видавалися майже лютеранські накази”. Катерина йшла за Духовним Регламентом Петра I, і „Церква оставалась державною установою, — вона управлялася за Регламентом” (II. 313).

Ось власне цього й не хотів Митрополит Арсеній, — він прагнув для Церкви волі, авторитету й пошани. А цього всього світська влада — за наказом цариці — і не хотіла дати Церкві, бо боялась її...

„Духовенство й надалі було в презирстві не тільки у вищих, але і в нижчих класів”, подає А. Трачевський (II. 314). У цьому вся істота справи: урядові ходило про те, щоб убити всякий авторитет Церкви. І він цього досяг: інтелігенція не поважала Духовенства... А це все вело до того, до чого воно докотилося: до комунізму й до большевизму власне російського, — Петрового та Катерининого зразка, а за нового часу — зразка Сталіна й його близьких.

За цариці Катерини II остаточно виробився звичай ані словом не критикувати заряджень цариці, чи усних чи писаних. Почалося це ще за цариці Анни й Бірона, пішло і за Єлизавети, збільшилося за Катерини, — її секретарі та обер-прокурори Св. Синоду настирливо й рішуче вимагали, що зарядження цариці — незрушиме й святе, а якабудь критика його — то образа Величності. Св. Синод це прийняв, бо це ніби надавало йому державної сили. Але член Синоду Митрополит Арсеній цього не прийняв, —

і через це цариця Катерина знищила його навіть фізично ...

Ол. С. Пушкін, великий письменник російський (1799—1837), що ще добре чув оповідання сучасників про царицю Катерину, написав у своїх замітках про неї: „Історія з часом відкриє жорстокість Катерининого деспотизму під покровою лагідності та терпимості” ...² Ховати звіринну жорстокість „під покровою лагідності та терпимості”, — це основа російської політики як у справах світських, так і духовних.

2. Чому Катерина зненавиділа Митрополита Арсенія.

Катерина задумала була ще за Єлизавети добитися для себе трону всіма якимибудь способами, і для цього таємно підбирала собі відповідних людей. Митрополит Ростовський Арсеній для цього зовсім не надавався.³ Більше того, він, здається, взагалі був проти Катерини і говорив, що вона не має жодного права на російський престол. Катерина про це довідалася і стала рішуче проти Митрополита Арсенія, як небезпечного особистого ворога.

Вона добре знала всю церковну ідеологію Митрополита Арсенія, і розуміла, що ця ідеологія валить всі її задуми. Знала вона, що Арсенієву ідеологію поділяє і ввесь український Єпископат, а тихо — Й Церква Російська, — і смертельно зненавиділа його.

Здається, що Катерина пробувала таємно переговорити з Митрополитом Арсенієм, але той буцімто наговорив їй таких неприємних речей, що вона затулила свої уші і втекла.

² „Полное собрание сочинений в одном томе”, 1949 р., ст. 1281.

³ Е. Поселянинъ : Русская Церковь, ст. 126.

Звичайно, Катерина бажала б набути Митрополита Ростовського на свій бік. Вона знала, що Арсеній — всеросійський оборонець прав Церкви, і має всеросійський авторитет. Але переконавшися, що з цього її бажання нічого не вийде, Катерина постановила знищити Митрополита Арсенія при першому до того випадкові, знищити якимбудь способом.

Цариця Катерина II не любила навіть українських шкіл, і твердила, що вони сіють владолюбство і спокуси, як то бачимо в російського Духовенства, які навчають про „нерозумний принцип подвійної влади” (М. Попов 8).

Головною причиною, чому цариця Катерина II так ненавиділа українських Архиереїв, було те, що вони, за своєю віковою традицією, були проти вмішування державної влади до церковних справ. Навпаки, російські Ієархи, по прогрі Патріярха Никона, сприймали це вмішування мовчки й легко корилися владі. Катерина рішуче стояла за єдність влади, — тільки державної.⁴

Катерина зненавиділа Митрополита Арсенія ще до свого зацарювання. Коли Катерина стала царицею, Митрополит Арсеній висловив думку, щоб Чин коронації виконав Митрополит Московський Тимофій Щербацький, за значенням Московської Кatedри. Цариця відкинула цього плана, бо Митрополит Тимофій був українець, і зарядила, щоб Чина коронації довершив Архиєпископ Новгородський Димітрій Сєченов, чистий росіянин, готовий для влади на все, який багато допоміг їй стати царицею.

Мало цього, Митрополита Арсенія цариця навіть не запросила на свою коронацію взагалі, а це була навмисна й непотрібна образа Митрополитові важливої стародавньої Ростовської Кatedри!

⁴ П. В. Знаменскій : Отношеніе . . . ст, 48, 60.

Це була ясна вказівка, що на Митрополита Арсенія йде небезпечна буря. Але сильний Святитель не зігнувся перед цією бурею, і не шукав у безбожній німкені ласки!

3. Нарікання цариці Катерини на Митрополита Арсенія.

Якраз того часу точилася задовжена справа переведання Мощів новоканонізованого Святителя і Чудотворця Димитрія Ростовського (Туптала). Нову труну (ráку) для Святителя замовила ще цариця Лісавета, труна готова була ще в серпні 1758-го року, але всю цю справу забували, хоч Митрополит Арсеній нагадував про неї, нагадував і хвилювався. Справу тягли аж п'ять літ, і нарешті цариця Катерина Свято переведання Мощів призначила на 25-го травня 1763-го року, і заявила, що вона особисто буде брати участь у цьому. Усе це сильно непокоїло й нервувало старого (мав 66 літ) і болящого Митрополита. Та йому й мало приємно було, щоб атеїстка німка брала участь у чисто православному церковному Святі.

А між тим паломництво до Ростова, до новоідкритих Мощів Святителя Димитрія все збільшувалось, — народ сотнями й тисячами поспішав до монастиря Св. Якова, де лежали Мощі не в відповідній труні. Нову труну постановити захотіла сама цариця, і заборонила щобудь робити без неї. І п'ять літ справа стоять, хоч труна готова ще з 1758-го року, і валяється десь у Петербурзі...⁵ І як було не хвилюватися високо побожному Митрополиту Арсенію?... За своїми балями та гулянками цариця не мала часу приїхати в Ростов, а самим зробити, без

⁵ М. Іларіон: Святий Димитрій Туптало, 1960 р., ст. 160—161.

неї, заборонила... А сотні прочан щоденно кричали про цю справу, а старовіри висміювали її...

До нас випадково дійшов лист цариці Катерини II у цій справі, лист з кінця лютого 1763-го року. Цариця зовсім нечленно писала до свого статс-секретаря, Адама Васильовича Олсуф'єва (1721—1784), високо впливового її співробітника: „Понеже я знаю владолюбство і скаженість(!) Ростовського Владики, я вмираю, я боюся, щоб він не поставив труну Димитрія Ростовського без мене... Повідомте мене, як ви її (труну) відправили, з яким наказом і під чиїм доглядом вона знаходитьться. А коли ви не зробили яких обережностей, то зробіть їх тепер, щоб цю труну без мене жодним способом не поставили”.⁶

Вищеподаний аж надто неповажний лист цариці був до того, як ми бачимо вище, і несправедливий: обставини вимагали, щоб нова труна (рака) була негайно поставлена, а з цим у Петербурзі тяглися аж п'ять літ. Не виключено, що Митрополит Арсеній не закривав своїх уст і не змовчував цариці такого недбальства, і це сильно зіпсуюло стосунки Митрополита з гордою царицею.

І цариця остаточно вирішила „забрати” Митрополита, як тільки трапиться для того якабудь спосібність.

Статс-секретар Адам Олсуф'єв зараз же заспокоїв царицю, і написав їй, що вже послав листа до Митрополита, і від того „такого дерзновення чаять не можна. Труну повіз майор, і до такого самовольства не дозволить. Треба, щоб у Його Преосвященства була незрозуміла відвага, щоб він насмілився торкнутися до неї”.⁷

⁶ С. Солов'євъ, том XXV, ст. 1445.

⁷ С. Солов'євъ, том XXV, ст. 1445-6. Ці листи подали „Ярославскія Епархіяльныя Вѣдомости” 1872 р., ч. 7, ст. 9.

Це листування високо цінне, і власне воно показує, на чому так погіршилися стосунки цариці з Митрополитом, — Митрополит хотів сам перекласти Мощі Святителя Димитрія в нову труну, а цариця це йому заборонила: зробить це вона! А „Святеє — Святым”, — чого атеїстка лізе до труни Святого?

Ще року 1757-го квітня 15-го цариця Лісавета наказала була: „З перенесенням Святих Мощів Ди-

Великий український учений богослов
СВЯТИЙ ДИМИТРІЙ ТУПТАЛО,
Митрополит Ростовський.

1651—1709

митрія в інше місце до наказу височайше зачекати".⁸

Забігаючи вперед, скажемо, що перенесення Мощів Святого Димитрія відбулося високо вроно в неділю 25-го травня 1763-го року. Цариця Катерина прибула в Ростов ще в п'ятницю 23-го травня, а в неділю 25-го травня, разом з Архиєреями, і перевезла Мощі в нову труну.⁹

З Архиєреїв на Свято прибули: Митрополит Новгородський Димитрій Сеченов, найбільший ворог Митрополита Арсенія. Прибули також Архієпископ Гавриїл Кременецький та Архієпископ Амвросій Зертис-Каменський, — все бувші судді нещасливого Митрополита Ростовського. Прибуло багато Архимандритів та безліч народу.

Але на Святі вже не був присутній сам упорядник його, душа Свята — Митрополит Ростовський Арсеній, бо він 14-го квітня того ж 1763-го року уже був позбавлений сану і засланий на каторгу на північ... А оце його запеклі вороги та судді з'їхалися на подвійне Свято: Свято перекладання Мощів Св. Димитрія в нову труну, і... свято перемоги над неспокійним оборонцем прав Церкви, Владикою Арсенієм...

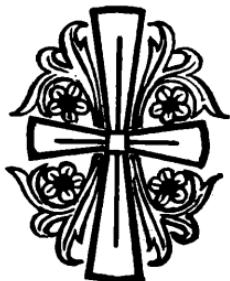
Насувається тяжка думка, що Катерина навмисне засудила Митрополита Арсенія, щоб він часом не перешкодив їй взяти участь у великому всенародному Святі, де вона мала показатися перед народом, як благочестива цариця, і тим затерти ті недо-

⁸ Проф. Е. Голубинський : Исторія канонизації Святихъ, 1903 р., ст. 173.

⁹ М. Іларіон : Св. Димитрій Туптало, ст. 161.

брі шептання про неї, що котилися серед народу по всій Росії...

Але це не помогло, — шептання супроти цариці не зменшилися, а навпаки — збільшилися... Поповзли тяжкі чутки про засудження Святителя, а тут, у Ростові, додалося ще й непотрібне заблизьке втручання цариці німки до православних Мощів...

ЧАСТИНА VII:

ГРАБІЖ ЦЕРКОВНИХ ЗЕМЕЛЬ.

1. Конфіската церковних маєтків.

З давнього часу завівся на Сході такий звичай, що богоінні люди, особливо бездітні, помираючи, часом дарували свої маєтки Церквам та монастирям. З бігом часу церковні маєтки сильно побільшувалися й стали муляти очі всім царям.

Іще з XIV віку помалу збільшується думка, що Церквам та монастирям краще, б не мати земельних маєтків, бо вони тягнуть їх до світського, до гріху. Таку думку стали висловлювати ще т. зв. ожидоватілі, потім Заволзькі Старці й інші.

Але була й друга протилежна думка, — давати Церквам і монастирям повну матеріальну спроможність робити добродійства: провадити школи, шпиталі, притулки, лічниці й т. ін., бо цим тоді світський уряд не займався, а скрізь панувала темнота.

Церква й монастири вели всю освіту й всю харитативну працю в державі ще з XI віку, а на це все потрібні були великі кошти.

Багато жертвводавців дарували якісь свої маєтки, більші чи менші, на певні цілі: на школи, на притулки й т. ін. Хто ж може знищити волю цих жертвводавців і відняти подаровані землі? Правно держава такого зробити не може.

За царя Петра I ця справа стала дуже гострою. Петро провадив безконечні війни, імперіалістичні та

колонізаційні, на що потрібні були великі кошти. I Петро заздрил оком дивився на церковні маєтки.

За Петра I справа церковних маєтків стала на ввесь свій зрист: цей цар став відкрито чавити Церкву, усьому взоруючись на протестантстві. Згодом він вирішив відібрати від Церкви її владу, а це його скоро привело й до питання секуляризації (відібрання на світські цілі) церковних земель.

Першим приводом до цієї секуляризації було те, що церковне господарство не було належно впорядковане, бо т. зв. церковні селяни, з погляду світських, мали завелику волю, тоді як у державі панувала жорстока панщина.

Справа закінчилася тим, що року 1701-го Петро I відновив т. зв. „Манастирський Приказ” (Міністерство), і доручив йому завідування церковними маєтками. Такі маєтки були головно при монастирях та при Архиєрейських Домах. Із 1701-го року, завідування церковними маєтками було відняте від Духовенства й передане світським міністерством урядникам.

Незабаром Церква була позбавлена своїх маєтків, і стала сильно бідувати, і вже не могла провадити ані шкіл, ані шпиталів. Це вже був важкий удар по праці Церкви і по усьому народові, бо як Церква вона це провадила ще з X—XI віків.

Відношення уряду до церковних маєтківувесь XVIII вік мінялося. Року 1701-го Петро I, як вище сказано, відновив старий Манастирський Приказ, і той взяв церковні маєтки під свою контроллю. Року 1732-го церковні й манастирські маєтки були віддані в управління „Колегії Економії”, яку створено при Сенаті. Незабаром, року 1744-го відібрані церковні маєтки були повернуті Церкві, але поставлено умову, що Церква платить державі належні податки з них.

Петро ІІІ у березні 1762-го року видав був наказа про секуляризацію церковних маєтків і приєднання їх до маєтків державних, але Катерина ІІ, зайнявши престол, спнила виконання цього наказу, хоч ненадовго. Церква вільно зітхнула, бо Катерина в своєму першому маніфесті обіцяла вернути землю Церквам і монастирям.

Але це був тільки обман, — щоб міцніше сісти на російський престол.

Так незабаром і сталося.

Серпня 8-го 1762-го року цариця Катерина наказала скласти Комсію для розгляду справи церковних маєтків. Справа пішла скоро, і 29-го листопада 1762-го року заснована була „Особлива Комісія”, дано їй відповідну технічну інструкцію.

Цей наказ від 29-го листопада подавав сильну критику російського Духовенства, в старому стилі Петра I. Катерина пише, що „Божественне Писання наказує їй, як опікунці Церкви Святої, робити всі порядки й закони, які зміцнюють Православіє”. І вона мусить робити так, „щоб совість опікунки не падала під тяготою скрухи, бачучи скрізь непорядки в цьому”.

„Простий народ невіжа, і його треба навчати в дусі Віри і християнського Благочестя. На жаль, багато Священиків не тільки не знають правдивої дороги до освіти народу, але часто самі малограмотні, і часто власним прикладом псують народ” ...

Через усє це цариця хоче „робити такі порядки, які допомагали б правдивій освіті народу”, і закликає Св. Синод приступити до цієї справи з ревністю і беззастережно.¹

Як бачимо, вже цим наказом цариця поставила справу так, що не могло бути й мови про повернен-

¹ А. Карташев, II, ст. 453.

ня Церкві маєтків: Церква не справилася зо своїми освітніми завданнями, то сам уряд тепер бере їх у свої руки.

В наказі з 12-го серпня 1762-го року Катерина II писала про церковні маєтки, щоб заспокоїти Духовенство: „Ми не маємо ані наміру, ані бажання присвоїти собі церковні маєтки, а маємо тільки владу, від Бога нам дану, видавати закони про краще їх уживання на Славу Божу й користь батьківщини”.²

Духовенство вірило цьому, але цариця грубо обманула його, — і це всі запам'ятали.

Нарешті, 26-го лютого 1764-го року Осібна Комісія покінчила свої справи, і цариця Катерина видала наказа про конфіскату всіх церковних та монастирських маєтків.

Згідно з наказом цариці про конфіскату церковних маєтків 1764-го року від Церкви віднято було всі церковні землі разом з селянами на них, яких було 992.000 душ³ чоловічої плоті, і все це було передане „Колегії Економії” при Сенаті, і ці селяни стали зватися економічними. Ця земельна церковна революція була проведена в Великоросії і в Сибіру, а України покищо не торкнулась, — в Україні це пророблено через 22 роки, року 1786-го.

Конфіската церковних земель була проведена дуже нерівно, і були міста, де Церкві позоставлено було трохи земель, а були й міста зовсім пограбовані. Урядники, що провадили цю секуляризацію, творили неймовірні надужиття й брали великі хабарі. Усе так, як пізніше це було зроблено й року 1861-го, коли наділяли землею селян.

² А. Карташев, том II, ст. 449.

³ За „Большая советская энциклопедия”, том 38, ст. 402, 1955 р. Раніші джерела подавали: 911.000, 910.866 (Знаменський: Руководство ст. 406) і інші.

Усе Духовенство було сильно незадоволене ділами Катерини, і глухо хвилювалось. Цар Петро II року 1762-го підписав був уже наказа відбирати церковні маєтки, і їх частинно забрали. Але Катерина іх повернула Церкві, і своїм першим маніфестом подала Духовенству великі надії, — і зараз таки грубо зламала їх...

Духовенство хвилювалося, і головою їхніх сподівань став Митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич. Мало цього, — Митрополит Арсеній об'єднав російський Єпископат до спільної дії проти урядового грабування Церков.

В основу своєї оборони церковних маєтків Митрополит Арсеній поставив віковічний Канон, що „посвячене Богові не може бути відібране”. А власне ж усі церковні землі так і склалися, — це добровільні пожертви на віки вічні благочестивих людей. Мало цього, — жертводавці звичайно ставили їх свої умови: поминання душ, побудова школи, шпиталя і т. ін.

Вищий світський уряд був відкрито протестантський, тому „поминання душі” відкидав. А освіта, опіка, шпиталі — за прикладом Європи уряд бере тепер у свої руки.

Відібраними церковними та монастирськими маєтками завідувала цариця Колегія Економії. Через 22 роки, року 1786-го були конфісковані церковні землі і в Україні, і з того часу Колегія Економії стала зайвою, тому того ж 1786-го року вона була ліквідована, а поконфісковані землі були приєднані до земель державних.

Це мало бути, ніби перше розкріпошення селян, ніби перше зненення панщини. У Церкви забрали все, але з забраним належно не поступили, — селянам нічого не дали...

2. „Особлива Комісія”.

Справа секуляризації (відібраних) церковних земель того часу була дражливою й актуальною по всій Європі, де відбувалася протестантська революція. Закривали монастирі, конфіскували їхні маєтки, особливо тому, що тоді був закритий орден єзуїтів і позосталися величезні поезуїтські маєтки.

Задумала відібрати церковну землю і Катерина II. Вона 28-го червня 1762-го року, задушивши свого чоловіка Петра III, стала царицею, і мусіла щедро нагородити всіх своїх помічників, а державної землі було тоді вже мало.

З другого боку, Катерина обіцяла Духовенству повернути їйому ту землю, яка вже була конфіскована в нього за час її мужа Петра III.

Виходу не було, цариця мусіла конфіскувати церковні маєтки. I 29-го листопада 1762-го року Катерина призначила для підготовки цієї справи „Особливу Комісію” з 5 осіб світських і 2 Архиєреїв, але підібрала таких, що всі були за конфіскату церковних земель. На чолі Архиєреїв призначений був царський угодовець Митрополит Новгородський Дмитрій Сеченов. I він зрадив Церкву, — і продав церковні маєтки.

Звичайно, ця Комісія одноголосно ухвалила відібрати церковні маєтки від монастирів, Архиєпископських Домів та від Церков. Це була велика церковна революція, і її Катерина спокійно виконала . . . Вона писала в Наказі до Комісії, що „величезні церковні маєтки з'явилися через фанатизм і суевір’я”,⁴ — при такому наставлені цариці годі було чекати від неї доброго вирішення.

Комісія своєї волі не мала, — вона все робила, як наказувала їй цариця.

⁴ Проф. А. В. Карташев: Очерки по истории Русской Церкви, Париж, 1959 рік, том II, ст. 455.

3. Митрополит Арсеній боровся за волю та авторитет Церкви.

Відомий історик А. Трачевський високо оцінює Митрополита Арсенія, але разом з тим пише, що він „боровся за застарілий пережиток — за владу Церкви, а особливо за її тлінне багатство, проти передань таких ідеалістів, яким був Нил Сорський”.⁵

Це явне непорозуміння. Отже, Трачевський твердить, що Митрополит Арсеній був другим Никоном. Ми б до цього додали — був українським Никоном. Трачевський підкреслює, що Арсеній боровся за владу Церкви. І це так. І ця „влада Церкви” була основою української церковної ідеології, і основою церковної християнської ідеології взагалі, — це була пошана та авторитет Церкви.

Митрополит Арсеній був людина високоосвічена і розумна, і невільницький стан Духовенства в Росії він глибоко розумів, — воно було жалюгідне! Сам українець, від дитячих літ звиклий на Волині до боротьби за права Православної Віри й Церкви. А довге перебування в Києві (1715—1730) навчило його, що Церква — провід народу. Що це Українська Церква спасла українську націю від загибелі, що Церква — душа народу!

Що ж він побачив у Росії? Пониження Церкви на кожному кроці! Так, Патріярх Никон програв свій бій з московським царем, — таки запанувала світська влада над Церквою. Але хіба ця програ визначає Правду? Никон програв, бо влада тоді, з царем Олексієм Михайловичем на чолі, була вже проти Церкви, занадто була заражена протестантською думкою панування царя над Церквою.

І з часу поразки Никона авторитет Церкви падає. Безбожний Петро I ударив Церкву до основ, —

⁵ А. Трачевський : Исторія Россії, том II, ст. 224.

він виставив її на посміховище, він навів німців - протестантів до влади, і всі разом — сміялися з Церкви... Цариця Анна з Біроном били Церкву, як хотіли...

Усе це знов розумний Митрополит Арсеній, усе це бачив і глибоко розумів, до чого такий глум веде. Цариця Катерина спочатку всім усього наобіцяла, але обіцянок Церкві не виконала, — глум над Духовенством ішов далі, російська інтелігенція відкрито сміялася з Духовенства, як із відсталої класи...

Не влади Церкви, як влади, хотів Митрополит Арсеній, — він був борцем за людяне ставлення до Духовенства, за те, щоб Духовенство в державі по-важалося, а не дошкульно переслідувалося та висміювалося... Лютий Петро І залякав російське Духовенство до самих основ його, і воно не позбулося цього страху, цієї заляканості і до сьогодні!...

Не за якусь світську владу боровся Митрополит Арсеній, — він боровся тільки за людяне ставлення до Церкви й Духовенства, як таких, і за невмішування царської влади у справи Церкви.

І справді, по упадку Патріярха Никона московський цар захопив церковну владу в свої руки. Говорилося, що Москва — це III Рим, але це так тільки говорилося. Основою Риму II(греків) була повна гармонія церковної і світської влади, і це стало ідеологією Православної Церкви. А в Москві жодної гармонії не було: тут був беззастережний примат світської влади над Церквою, тут Церква стала звичайним департаментом царської влади.

Ось проти цього боровся Митрополит Арсеній, і хотів повернути Церкві її колишню незалежність від світської влади, або хоч гармонію праці з нею.

Митрополит Арсеній сильно стояв на тому, що господарем церковних земель являється сама Церква, а світська влада не може порушити право на-

дання жертводавцями. Чому поміщики землю і далі мають? Чому цариця не відбирає землі від них? А вони ж мали безліч землі...

Сильно впадало в очі всім те, що Катерина багато відібраної церковної землі роздала навіть католицьким єзуїтам...

У монастирів і Церков землю забрали, і на цьому виграли „тільки дворяни, знатні пани та єзуїти”...⁶

4. Відібраних від Церкви земель Катерина селянству на дала.

А. Трачевський пише (ІІ. 314): „Митрополит Арсеній постраждав не за високі ідеали, а за тлінне багатство: він проклинав хижаків церковних маєтків”. Оце частий погляд світських істориків на подвиг Митрополита Арсенія, — такий погляд, як я вище вияснив, зовсім неправдивий.

Те саме вказує багато інших дослідників: буцімто Митрополит Арсеній боровся за самі церковні маєтки. Так, боровся за них, але ж не тільки за них. Найперше він боровся за авторитет Церкви і Духовенства, бодай такий авторитет, який був тоді в Україні. Російське Духовенство було бідне, а тому й темне, — цариця Катерина продовжувала це саме й надалі. Церква мала вже сильно розграбовані владою маєтки, і на них удержувала багато шкіл для народу, і для дітей Духовенства. Усі школи утримувала сама Церква, сама мусіла оплачувати освіту й іжу тисяч кандидатів на будучих Священиків і місіонерів. А на все це треба було безконечних коштів, яких держава ніколи не давала.

Крім цього, Церква і монастирі мали т. зв. шпиталі-притулки, мала лічниці й т. ін., і було їх довгі сотні. І на це треба було величезних коштів.

⁶ Попов, 589.

Панувала ще стара ідея, що всякі школи, шпиталі, лічниці, притулки й т. ін. утримує сама Церква. Ідеї другої, що це повинна б утримувати світська влада, тоді ще не було, а де вже це починалося, там була сама крадіжка та урядниче розбійництво.

Народ без кінця повставав, селянство гинуло від панщини, і цариця Катерина мусіла латати й лікувати цю болючу застарілу рану. Але як? Катерині очі кололи церковні маєтки, і вона їх силою відібрала. І кому віддала, як їх поділила? Селянам нічого не дала, а вони ж, власне, мали на це бодай Божі права . . .

На той час було вже велике число дворян і в Росії, і в Україні, які держали в своїх руках безмежні маєтки. І цих дворянських земель з затурканими кріпаками Катерина II не зайняла. Більше того, вона на самому початку свого царювання, року 1762-го видала була маніфеста „про вольності дворян”, а цим самим безмежно посилила панщину, віддавши в руки панів усю землю з селянами.

А відібрану від Церкви землю Катерина II пороздавала своїм безчисленим коханкам та тим генералам, що виконували імперіалістичну та колоніальну царицуну політику, і збройно приєднували до Росії маленькі й тихі сусідні держави та чужі племена . . .

Ось на основі таких думок латання грізного селянського стану відібранням самих церковних земель не виглядає розумним і належним. Таки Духовенство мало велику підставу бути незадоволеним!

І мусіла з'явитися така людина, якою був Великомученик Арсеній Мацієвич: сміливий борець за авторитет Церкви!

Дослідник питання секуляризації церковних маєтків у Росії подає такі висновки: „Секуляризація в Росії визначала тільки перехід земельної власності

з одних рук у другі. За рахунок такої секуляризації збагачувались дворянство та буржуазія, а народні маси не одержали від неї жодних матеріальних вигод".⁷ Хоч це думка з зовсім чужого лагеря, але правдива: Катерина II відібрanoї від Церкви землі селянам не дала!...

Боротьба бояр проти церковних маєтків дуже давня, і була сильною аж до часу Петра I, коли її перейняв на себе сам цар і його наслідники аж до Катерини II включно. І ця боротьба ніколи не мала на увазі добро селян, — бояри та дворяни просто боролися за землю з селянами, щоб усе забрати в свої руки. „Дворянські претензії і були головною побудкою відняти землі від Духовенства”,⁸ про селянство в цій справі зовсім не думано.

Катерина II, забравши церковні маєтки, ніби „визволила селян”, — але це був акт явно односторонній, бо вона не визволила селян від поміщиків та від фабрик. Поміщики за Катерини II просто душили селян, а цариця про волю панщинням селянам на вітві питання не ставила.

„Катерина II пильнувала замаскувати своє безпричинне відіbrання від Церкви земель. Вона вро чисто оголосила, що це не секуляризація їх, що Духовенство позостанеться власниками усіх доходів з цих маєтків, — і своїх обіцянок не додержала! Це вже характерна риса її політики, а не державного чи церковного права. Цариця виявила хитрість знайти середники для нагороди дворянам, що могли підтримати її на престолі”.⁹

Через сто років, 19-го лютого 1861-го року уряд забрав частину земель від поміщиків і передав таки

⁷ Большая Советская Энциклопедия, том 38, ст. 402, 1955 р.

⁸ М. Попов, ст. XV.

⁹ М. Попов, ст. XV.

селянам. Але забрав і передав за великий викуп, більший, як вартувала сама земля... Цебто, пани поміщики на реформі 1861-го року багато вигралі, а цариця Катерина відібрала церковну землю без викупу, а що обіцяла — не виконала: селяни й надалі позосталися рабами...

5. Поміщики грабували церковні землі.

Реально земельна справа Церкви стояла тоді дуже ненормально, бо поміщики самі здавна і скрізь кидалися на церковні землі й відбирали їх всіма способами. Судових справ про землю в той час було надто багато, і справи ці дуже зле свідчать про світських панів, — вони поступали з Священиками, як зо своїми підданими кріпаками.

Ось одна характерна така справа 1754-го року.

Час був такий, що багато робилося взагалі невідповідного. У цьому відношенні показна справа майора Матвія Обрізкова (Обрѣзкова), поміщика села Пазушини. Місцева Церква мала свою землю так, що до неї не було доступу через поміщичі землі. Суд таки став на бік поміщика,¹⁰ і справу зовсім запутав. Розгніваний Митрополит Арсеній відлучив від Церкви поміщиків Обрізкових, і батька, і сина, — на той час така кара вживалася не рідко.

Розгнівався й поміщик, і втягнув у цю неприємну справу всіх своїх дворових людей, — Обрізков, видно, хотів таки заволодіти церковною землею, а Священик і дяк позоставалися без хліба і надокучали Митрополитові. Той був безрадний: Обрізков нікого не слухався і суду на нього не було...

Тоді Митрополит Арсеній року 1754-го скликав церковний суд, і той присудив: „Майорові Матвієві

¹⁰ А. Карташев, том II, ст. 456.

Обрізкову та синові його, жінкам та домашнім їхнім, і того Пазушинського приходу дворовим їх людям, і селянам, і домашнім, — усім оголосити Боже й його Архиєрейське неблагословення, і всіх їх відлучити від входу до Церкви, і не допускати їх входити в Церкви Божі, а також до Сповіді та Причастя Святих Таїн.

А коли б хто з них, Обрізкових, чи інших жінок, або їхніх домашніх чи дворових людей і їхніх селян і їх домашніх увійшов силою в Церкву під час якої Служби, а особливо Літургії, то Службу спинити і не служити аж доти, поки вони з церкви не вийдуть”.

А коли хто з них помре, „то ховати їх у полі без жодного Похорону”. І про все сповістити всю Єпархію.¹¹

Справа була мало приємною, але її докладно розібрав консисторський Церковний Суд і склав постанову, — і Митрополит Арсеній її затвердив. Не можна цю справу сприймати за розумінням сьогоднішнього дня, — такі були тоді звичаї. У справі докладно описано, що витворяли пани Обрізкови церковникам, щоб не допустити їх до належної їм землі, чи просто щоб допекти Церкві…

А таких справ було тоді повно скрізь по всій Росії! Це не випадки, а система, яку підтримувала світська влада. І система ця все більше та більше перекидалася і в Україну.

Є багато фактичних доказів, як М. Арсеній сильно боровся з поміщиками, які кривдили селян,¹² і завжди боронив селянство.

¹¹ Н. Заозерський, ст. 424—427.

¹² М. Попов, ст. XV.

6. Селянські повстання.

Року 1764-го всі церковні маєтки відібрали від монастирів, Архиєрейських Домів та від Церков. Цариця Катерина ограбувала всю Православну Церкву!...

Але годі було кричати про те, бо крикунові зараз таки закляпували рота, як державному зрадників... Сьогодні кажуть: „ворогові народу”...

На церковних землях сиділи селяни, їх було 911.000 чи й більше, а всіх їх тепер записали як селян державних, а не церковних. Стан їх сильно погіршав, бо держава перевела їх просто в кріпаків-рабів, тоді як на церковних землях вони були у більшості вільними арендарями церковних земель.

Знялися кругом селянські бунти та й великі повстання селян. Селяни кріпаки відразу зрозуміли, що цариця революція була зроблена не для них, а для самої Катерини, цебто, що їх обманено. Панщина в Росії була жорстока, але Катерина не зробила того, чого чекав і домагався ввесь закріпачений народ: одібрати землі в першу чергу від поміщиків...

Коли тільки пішла чутка 1762-го року, що церковні землі заберуть, селяни не стали далі чекати: кинулися самі забирати хліб, сіно, дрова, стали розтягувати й належний інвентар та худобу.

Селянські повстання в деяких місцях були такі сильні, що довелося посылати туди військо. Коли 1762-го року військо прибуло в маєток Донського московського монастиря, селяни кинулись на військо, те стало стріляти, селяни повтікали в ліс... Цього часу на повстання виступало близько 100.000 селян.¹³ Бо всі чекали, що Катерина, відібравши землю від Церков та монастирів, передасть їх селя-

¹³ А. Карташев, ст. 450—451.

нам, — це всі добре б зрозуміли й сприйняли, і селянське безземелля було б добре полатане.

І повстання все збільшувалось, повставало обманене селянство, а вкінці, з року 1773-го появився і всеросійський повстанець Омелян Пугачов. До цього довела Катерина своєю обманною секуляризацією церковних земель!

Цариця Катерина оточила себе любимчиками, які за неї готові були ходити на смерть, — і цариця мусіла їх нагородити ...

І всі конфісковані землі в своїй більшості Катерина пороздавала своїм коханцям, яких у неї було без кінця ... Пороздавала як у Росії, так і в Україні ...

А знищення панщини так і не відбулось, — воно наступило тільки аж через сто літ, а саме: 19-го лютого 1861-го року, але так само обманне: селянам дали аж надто обмаль потрібної землі, та до того за надто високу викупну ціну ... Та й саму землю пильнували давати якнайгіршу ...

7. Пограбована Церква.

Забрали від Церкви не тільки її землі, — забрали й золоті та срібні освячені речі, цебто Церковний Посуд. Церква осталась без маєтків, без прикрас.

Пограбованій Церкві та монастирям Катерина ласкаво зволила призначити до смішного малі „штати”, — державні кошти, на які вже нічого не можна було робити ...

Скажемо, в одній Росії було тоді 1000 монастирів, — „штати” (допомога) призначені були тільки для 200 монастирів, а 800 мусіли закритися, бо не було з чого утримуватися, раз не стало землі ...

Коли від монастирів і Архиєрейських Домів року 1764-го цариця Катерина відібрала церковні маєтки,

всі духовні школи та Духовні Семінарії надзвичайно сильно зубожіли, — і вже ніколи до нормального стану не приходили. А письменники і російські (напр. „Очерки бурси” 1863 р. Н. Помяловського), і українські (напр. А. Свидницький „Люборацькі” 1901 р.) жорстоко висміювали недостачі бурсаків, що всі випливали головно через саму бідність школи та самого Духовенства ...

Замість відібраних земель уряд став видавати „штатне утримання”, аж надто мале. Напр. року 1765-го на всі 28 духовних шкіл в Росії уряд дав ... 38.000 рублів, а тоді вже навчалося 6000 учнів, цебто по 5 р. на учня на рік. І вже ніколи духовні школи з біди не вирвались ... Це головно на більші духовні школи, а на менші ... нічого не дали ...¹⁴

Того ж часу заснували „Главное народное училище”, світське для панства, і на нього, на одну школу, видали 14.000 р. на рік ... Звідси ясно видно, як уряд ставився до освіти дітей Духовенства, і дітей панів-дворян ...

І позакривалися всі духовні школи, шпиталі, притулки й т. ін., які були при монастирях, Архиєреях та при Церквах. І без того мала освіта в Росії стала гаснути ще більше ... Це зменшення освіти найбільше вдарило селянство, — воно ж школ зовсім не мало ...

Звідси видно, які не слушні нарікання Ол. Кошиця на духовні школи в його „Спогадах” 1947—1948 років!

А спогади В. Приходька про Подільську Духовну школу світлі й об’єктивні.

Цікаво, що коли молодий А. С. Пушкін (†1837 р.) проживав на засланні у м. Кишиневі, то він переко-

¹⁴ Н. Знаменський: Руководство..., 1876 р., ст. 475,

нався там на свої очі, що відняття церковних маєтків нанесло сильний удар народній освіті в Росії.¹⁵

Проф. П. Знаменський подає, що цариця Катерина, відібравши церковні землі, „по штатах” давала приблизно $\frac{1}{3}$ того, що відібрала, а $\frac{2}{3}$ дісталися державі під її керівництво. А відіbrane землі пішли цариціним коханцям та вельможам.¹⁶

Славний російський історик В. О. Ключевський, говорячи про економічні справи Катерини, і згадуючи про її домове „маленьке господарство”, яким воно хвалилася, що вміє добре вести, розповідає, що ця цариця „платила 500 рублів за п'ять огірків для свого коханка, і в неї виходило на вугілля на щипчики придворного парикмахера 15000 рублів на рік” ...¹⁷

Оце на такі речі пішли відіbrane церковні й монастирські землі ...

Ані монастирям, ані Архиєрейським Домам, ані Церквам не було чим жити, бо віками вони держалися на своїх маєтках — пожертвах. Уряд удариив Церкву жорстоко, і тим змусив її похилитися під світську владу, — і брати гроші від неї ... Фактично, з того часу, з часу Катерининської Церковної революції Церква в Росії стала Великомученицею, а Духовенство кинено в матеріальну залежність від своїх парафіян.

І все це з Росії пересунулось і в Україну, бож Церква була тоді силою поєднана ...

Малі наділи землі для приходства Церков ще pozostaлися, і цариця почала роздавати їх з 1765-го року. Приділено було по 36 десятин на приход (па-

¹⁵ Е. Поселянин, 1905 р., ст. 119. Див. „Рус. Архівъ” 1866 р. ст. 1141.

¹⁶ Отношеніе..., ст. 127, 129.

¹⁷ Курс русской истории, том V, ст. 370 за виданням 1958 р.

рафію), — для Священика, Диякона, дяка і псаломщика, а то й сторожеві. Цієї землі аж надто було мало!

Землі мали давати Церквам нові землевласники, а вони стали систематично саботувати цю справу, або приділювати землю невідповідну.¹⁸

Посол Карла IX Петрей свідчить ще р. 1615-го, що в Росії тільки міське Духовенство жило добре, але сільське Духовенство було дуже бідне та нещасне, — убоге, завжди зайняте своїми фізичними роботами.¹⁹ А по Катерининих „реформах” стан Духовенства ще й далі значно погіршав.

Коли Катерина року 1764-го відняла церковні маєтки від монастирів, вона тоді ж заборонила відкривати нові монастири без її згоди.²⁰ І на цьому пішло багато різних зловживань, і Церква убожіла і матеріально, і духовно ...

Конфіската церковних земель і протести Митрополита Арсенія мали в Церкві величезне значення. Вони ясно всім показали, що Російська Церква, як і сама держава, знаходиться в чужинному полоні, що Нею володіють німці чи півнімці з протестантською ідеологією панування світської влади над Церквою.

¹⁸ П. Знаменський, ст. 135—138.

¹⁹ Рущинський, ст. 138, 139.

²⁰ Е. Сумароков, т. II, ст. 232.

ЧАСТИНА VIII: КРИК РОЗПУКИ.

1. Крик розпуки Митрополита Арсенія.

Творилися нечувані грабунки й розкрадання церковного майна, і Митрополит Арсеній мусів зареагувати на це святотатство. Так підказувала йому його Архиєрейська совість!

Перша неділя Великого Посту в 1763-м році, т. зв. Неділя Православія, припадала на 9-го лютого. У цю неділю по Св. Літургії в той час відбувався Чин анатеми на всіх ворогів Церкви.

І ось, з доручення Митрополита Арсенія, Протодиякон голосно на всю Церкву виголосив таку офіційну анатему: „Усі, хто чинить насилия і кривдить Святі Божі Церкви та монастири, відбираючи від них маєтки, дані їм давніми богоомольцями й православними монахами, і через те нищать діло Христового Втілення і Безкровну Жертву, коли вони від сьогодні не відстануть від такого задуму, а вище будуть задумувати про таке злодійство, як Ананія і Сапфира, і як найбільші вороги Божі, — нехай будуть прокляті!”

Цієї неділі в Ростові була повнісінька Кatedра народу, і всі чули це прокляття, і всі його однаково сприйняли: Митрополит прокляв царицю Катерину!

Люди розсудливі добре розуміли, що починається велике й жорстоке мучеництво Митрополита Арсенія, але більшість сприйняла це з задоволенням, що

царицю, убійницю мужа свого ѹ Церкви, давно вже треба було проклясти!

Це прокляття стало найтяжчим обвинуваченням Митрополита Арсенія, а тому хоч коротенько проаналізуємо його.

1. Це прокляття було виголошене в Неділю Православія, коли офіційно за церковним Уставом виголошується багато проклять, що мусів чинити Митрополит.

2. Текст того прокляття, яке було виголошено в м. Ростові, не був новим, — це стародавній текст. Ось він докладно: „Всѣ насилиющіи и обидящіи Св. Божії Церкви и монастыри, отнимающе у нихъ данная тѣмь села и винограды, и аще не отстануть от сего дне такового начинанія, но и еще помышляюще таковое злодѣйство, да будуть прокляти!”

Порівняймо цей оригінал з Уставу з вищеподаним перекладом тексту Митрополита Арсенія, то побачимо, що Митрополит нового тексту не дав, — він тільки підновив його: замість „села і винограды” (поля і сади) він дав „імінія”, та додав малозмістовний кінець.

Проф. Московської Духовної Академії А. Карташев, порівнявши ці два тексти, пише: „У чині Арсенія не було нічого формально незаконного”.¹ А офіційний текст взагалі не раз мінявся або й скорочувався. Архиєреї звичайно самі робили в тексті Анатеми малі зміни.

Напр. Митрополит Новгородський Димитрій Сеченов, сам член „Особливої Комісії” відірання церковних маєтків, року 1763-го цієї Анафеми не читав, — просто самовільно дипломатично опустив її. Але всі інші Єпискополи по своїх Катедрах таки викликали тих, що „чинять насилия і кривдять Св. Божі

¹ Очерки по истории Русской Церкви, 1959 р., том II, ст. 359.

Церкви і монастирі, і віднімають у них надані їм поля та сади". Робили це за церковним Уставом, і ніхто їх за це не карав.

Цю справу „пришили” Митрополиту Арсенію, бо шукали проти нього обвинувачення, чого конче хотіла цариця Катерина. І сам Св. Синод не зробив зарядження, — опустити місце про маєтки, не виголошувати його. А Синод, беручи на увагу біжучий час, мав би видати таке зарядження. Не видав, — і в сі це прокляття виголошували по всіх Єпархіях в Росії й Україні.

Багато дослідників цієї справи Анатеми, напр. А. Трачевський (II. 224) подають, ніби „Арсеній вро- чисто прокляв „хищників церковних маєтків”. Зовсім це не так, — не сам один Арсеній це зробив тоді, а зробили це в Неділю Православія (9-го лютого 1763-го року) всі російські Архиєреї, — як робили це до того, так робили і по 1763-м році. Це була офіційна ще з XV віку формула Анатеми на тих, хто грабував церковні маєтки. Митрополит Арсеній виконав тільки те, що віки існувало до нього, і що виконати обов'язаний був за існуючим церковним Уставом.

Тільки час був такий, що це прокляття слухачі віднесли на царицю Катерину.

Звичайно, на Чин Анатеми всі звернули збільшену увагу. Тогочасний Ростовський Літопис записав під 1763-м роком: „Митрополит 9-го лютого учинив прокляття на розкольників і інших єретиків. Почали між єретиками проклинати й тих, хто підписався для звільнення селян у казну”.² Цей запис не відповідає правді, бо текст прокляття на тих, хто відбирає церковні маєтки, складений був ще в XV столітті.

² А. Карташев, ст. 459.

Царський двір, і ввесь уряд саме тоді вже переїхали в Москву, бо всі приїхали на коронацію цариці Катерини. У Москву переїхав і Св. Синод.

2. Донесення Св. Синодові: Рішуча оборона церковного добра.

Усе склалося так, що наступав вирішальний і грізний час: Цариця Катерина постановила неодмінно відібрati землi вiд Церкви i манастирiв, Св. Синод не вiдважувався виступати проти цього. Позоставався один Архиєрей, явно незгiдний зо всiм цим, — Митрополит Ростовський Арсенiй, i цариця це знала.

Року 1762-го 29-го листопада почала працювати „Особлива Комiсiя”, яка пiдготовлювала секуляризацiю церковних земель. Члени Св. Синоду були в цiй Комiсiї.

Цього часу Св. Синод розiслав офiцiйнi записовi книги по манастирях i по Архиєрейських Домах. I був наказ: вiднiнi докладно записувати до цих контролльованих книг усi прибутки й усi видатки, якi вони мають.

Усi прийняли цi образливi книги мовчки, але всi горiли злобою проти них, — свiтський уряд вмiшується в церковнi справи!... I Митрополит Арсенiй написав 6-го березня 1763-го року проти всього цього сильного протеста i вiдiслав його Св. Синодовi. I це згубило його...

„Присланi до мене (рахунковi) книги, — писав Ростовський Митрополит — це зневага архиєрейському сановi. Вони показують, що нiби не всi Архиєреї пiклуються про користь Церкви. Св. Синод розiслав (рахунковi) книги до Архиєреїв i до Настоятелiв манастирiв, так, нiби до яких прикажчикiв, i це великий тягар не тiльки Архиєреям, але i всьому Духовному чину незносний i нiколи нечуваний”.

„Від Апостольських часів — пише Митрополит — церковні маєтки нікому не підлягали, а тільки Апостолам, а після них — Архиєреям: позоставалися в єдиній їх волі та розгляді. Ніхто не повинен відбирати церковних маєтків і вживати їх на інші цілі. А відібране треба невідмінно вернути. Але тепер не тільки не думають вертати, але хотять і останнє зібрати, що ми вже й бачили за минулої влади”.

„Перший почав відбирати церковні маєтки цар Юліян Відступник. А в нас від часів князя Володимира не тільки за царювання православних князів, але й за часу татарської держави церковні маєтки були вільні. За Петра Великого Мусін-Пушкін установив накази про доходи (державі) з церковних маєтків та керування ними. Цей наказ Мусіна-Пушкіна перевищав не тільки турецькі постанови, але й устави нечестивих римських царів, ідолослужителів. Св. Киприян Карthagенський, приведений на місце страти, звелів своїм домашнім видати катові 25 золотих, але коли б тоді вже мав силу наказ Мусіна-Пушкіна, то такого благодійства зробити було б ні з чого”...

„Ta хоч наказ Мусіна-Пушкіна перевищав і поганські звичаї, але Церква й біdnі Архиєреї мусіли були терпіти таку нужду, бо їх і не питали, принаймні про те, що їм було дане. А тепер, коли почалось таке мордування, то в'язничники й старці (богадельные) стали щасливіші за біdnих Архиєреїв!... I таку муку ми терпимо не від поган, а від своїх, які виставляють себе правовірними овечками”...

„У Маніфесті про вшестя на престол цариці сказано, що вона вступила на престол для піддергки Православія, якому — за попередніх правлінь — грозила небезпека. Про Пастирів сказано: „Коли хотять виконати Слово, нехай чинять це з радістю, а не з зітханням”. Але як тепер не зітхати і при самій

Безкровній Жертві від такого мученичого тягара, який тяжчий за тягара турецького?" ...

„Щоб Архиєрії зі своїх коштів заводили академії, — про це ніде не написано. Та коли б це і не було неможливим, то на які прибутки заводити їх, коли відбирають останнє? Та й парафіяльні Священики у більшій частині знаходяться в останній бідоті: вони обкладені податками не менше від мужиків, і для свого прожиття змушені обробляти землю. І хоч буде Священик богословом чи астрономом, — більше доходу він не одержить" ...

„Справді, потрібні і школи, і академії, але відповідним порядком, як у давнину було в Греції, а тепер на Заході, цебто по містах великих, по столицях, на кошти держави. По великих містах, а не по грязях та болотах".

„Треба найперше збільшити число Церков і відповідно їх удержувати. Але в нас за теперішній час про це і в думках не мають, коли багато-хто вважають за потрібне годування собак, а не Священиків чи монахів, і доглядають, щоб за Церквами й монастирями в жодному разі не було „зайвого маєтку". А під видом „зайвого" і останнє відбирають" ...

„Багато Церков і монастирів стоять порожні, а решта — у надзвичайній бідності, — і все таки й вони викликають заздрість! ... І тому тепер охочих до постригу насилу знайти, а пізніше і зовсім не буде. А без монашества ні звідки бути Архиєреям, а без Архиєріїв яке наше Православіє і яка наша Церква? ...

„Нехай Бог хоронить від такого випадку, щоб нашій державі бути без Архиєреїв! Тоді від давньої Апостольської Церкви настане відступлення. Спочатку буде ще поповщина, а потім безпоповщина, і наша держава зо всіма своїми академіями стане розкольничулою, лютеранською, атеїстичною" ...

„Кажуть, що маєтків від Церкви не відіймуть, але „штати” зроблять, ніби спинюючи зайве. Але й для цього зразком є Юда Іскаріотський, який, бажавши продати Христа — бачивши, що жінка — за теплотою Віри й любові — помазує Його дорогоцінним миром, казав: „Чому цього миру не продано за триста динарів і не роздано старцям?”

„Яка такому штатнику похвала в Євангелії, може кожен знати і вичитати. Така і наша Молитва буде перед Богом: „Нехай святиться Ім’я Твоє!” І які ми будемо прихильники, щоб Ім’я Боже святилося в нас і державі нашій, коли не нами, але іншими дане на прославлення Божого Імення будемо обертати на штати, як непотрібне?”

Отак написав Святитель Арсеній 6-го березня 1763-го року своє Донесення Св. Синодові.²¹ Як бачимо, це правдивий крик розпуки зболілого серця, яке добре бачило, що робиться! Це правдивий голос чесного Святителя, — голос тяжкий, але правдивий, на історії опертий. Так, подана тут гірка правда, але правда, а до того на історії оперта!

Перечитайте уважно всього цього листа, і візьміть на увагу увесь його зміст, — що, власне, тут такого, щоб за нього засудили аж на смертну кару? У цьому листі є свій особливий гіркий і не салонний стиль, але тільки стиль, і в жодному разі не образа Величності! Святитель свого Доклада основував на Св. Письмі та на історичних даних.

²¹ Обидва Донесення Митрополита Ростовського — від 6-го і 15-го березня 1763 р. — повністю видрукувані в „Чтенія Моск. Общ. Исторії“ 1862 р., томи II і III. Мало скорочено подає С. Солов’єв у своїй „Історія Россії“, том XXV, ст. 1446—1447, звідси подаю його й я в перекладі. — Обидва Донесення повністю подає і Свящ. М. Попов у своїй праці про М. Арсенія 1905 р., додатки ст. I—XIX.

Візьмім ще на увагу, що Митрополит своє Донесення писав до Синоду, до своїх собратів, своїх товаришів, і йому вільно ж було поскаржитися... Митрополиче Донесення — це звичайна скарга, яких Св. Синод одержував завжди не мало. Це скарга на вчинки світських урядників, а не на Синод і не на царицю. Зрештою, це ідейна оборона!

Звичайно, Митрополит Ростовський писав своє Донесення до Св. Синоду, зовсім не думаючи, що той може виконувати і поліційну функцію й донести на нього, більше того — передати Донесення самій цариці. У цьому Донесенні, справді, згадується, що цариця своїх обіцянок, даних Церкві в її першому Маніфесті, не виконала.

Свої думки проти конфіскати церковних і монастирських маєтків Митрополит Арсеній склав був ще давніше, ще за час цариці Єлизавети Петрівни. Року 1757-го загостив до Митрополита Ростовського його земляк українець, Архиєпископ Переяславський Амвросій Зертис-Каменський. Розмова зайшла про надходячу секуляризацію. Амвросій сказав, що в цій справі він особисто просив царицю Єлизавету „оберегти Церкву від озлоблення”.

Митрополит Арсеній дав Амвросієві копію своєї Записки про це до верховної влади, давніше виготовлену. Вернувшись в Переяслав, Архиєпископ перечитав Арсенієву Записку, — і жахнувся від її стилю та тону... I він зараз таки написав Ростовсько-му Митрополитові, що такої Записки цариці подавати ніяк не можна, — нехай би Арсеній краще сам поїхав і усно все цариці розповів.²² Але Арсеній свою записку, при новій потребі, таки подав, переробивши її, подав тепер Синодові.

Як бачимо, справою грабування Церкви Святитель здавна болів.

²² А. Карташев, том II, ст. 458.

А власне кажучи, вся біда була в тому, що за того часу ніхто не смів критикувати заряджень цариці, хоч які шкідливі вони були! У чому була „проприна” сміливого оборонця прав Церкви? У тому, що він посмів виступити проти диктатури цариці німки, протестантки й атеїстки...

3. Перестрах у Митрополичій Консисторії.

Митрополит Арсеній мав у себе в Ростові Духовну Консисторію, в якій було багато різних працівників. На чолі цих працівників стояв Секретар Консисторії Іван Волков. Уся Консисторія добре знала про настрої свого Митрополита, а в цей час уряд вів тут свою агітацію і мав свої уші й очі.

Донесення Митрополита в Синод переписувалося в Консисторії, тому вся Консисторія знала їх зміст. Коли було виготовлене перше Донесення, вся Консисторія звернула увагу на його гострий стиль та критику, — так писати за такого непевного часу, який тоді панував, було зовсім необережно, особливо беручи на увагу вільний стиль, а не стиль рабський, який тоді вживався в писаннях до вищої влади.

Донесення 6-го березня склав сам Митрополит Арсеній, а він, як українець, рабського стилю ніколи не знав. Коли б це Донесення складав сам Секретар Консисторії Іван Волков, він би написав усе, що було в Донесенні, але так, що Синод спокійно прийняв би його.

Усі урядники Консисторії, на чолі з Секретарем І. Волковим, пішли до свого Митрополита й заявили йому, що „на царські накази подань чинити не випадає, бо це не пасує з уже заведеним міністерським (приказним) порядком”...³

Митрополит на цю добру ділову пораду консисторських знавців коротко відповів:

³ А. Карташев, т. II, ст. 462.

— Це не ваша справа... Виконати треба невідмінно!

І зчинився бунт: Секретар Консисторії Іван Волков зрікся скріпити Донесення своїм підписом, не записали Донесення і в книгу вихідних паперів, — воно пішло, як особистий лист самого Митрополита.⁴ Це була прикра неприємність, яка нічого доброго не віщувала...

Але все це показує сильний характер Митрополита Арсенія, який усію своєю істотою розумів, що „подобає коритися більше Богові, ані ж людям” (Діяння 5. 29). Навіть попереджений, що буде біда, Митрополит не спинився і свідомо пішов на Голготу...

4. Друге Донесення Митрополита Св. Синодові: Оборона Архиєрейської чести.

Через тиждень по цьому по Архиєрейських Домах, з наказу уряду, поїхали, від „Особної Комісії”, відставні обер-офіцери, щоб особисто перевірити на місцях доставлені Архиєреями та монастирями відомості про церковні речі та маєтки. Малоосвічені, п’яні і брутальні офіцери сильно зневажали Архиєреїв, яких вони тепер перевіряли. І дуже часто бувало, що такі „ревізори” переступали міру, і виходило багато непорозумінь.⁵

Ось такі офіцери - ревізори приїхали і в Ростов, і стали ревізувати Митрополита Арсенія, — вони скрізь нишпорили, де є що цінніше... І описували також майно храмове, вівтарне, Ікони, Церковний Посуд...

„У нас не Англія, — писав Митрополит у Донесенні Синоду, — щоб на самі гроші жити й пробива-

⁴ А. Карташев, т. II, ст. 462.

⁵ Е. Поселянин, ст. 128.

тися. А найбільше монастирям і Архиєрейським Домам, працювати в яких селянинові легче й вигідніше, як давати гроші”.

„При таких порядках Архиєреї стануть у залежність від селян. Збідніють Храми, Богослужби, Посуд і все в Церкві, а вже про величність церковну не може бути й речі . . .”

„І таким чином Православіє зникне не від татар, і не від чужоземних, а від своїх домашніх” . . .⁶

Чимало з того, що писав Митрополит Арсеній, увійшло до акту синодального судового приговору про нього.

Друге Донесення Синодові так само, як і перше, не має жодної образи Величності, — це звичайна скарга Синодові з критикою того, що робиться. І тільки треба було злісних ворогів, щоб вони таке Донесення обернули в справу політичну . . .

Посилаючи в Москву Синодові 15-го березня це своє друге Донесення, Митрополит Арсеній ще нічого не зناє, що Св. Синод уже подав цариці його перше Донесення, вже готові найтяжче засудити й покарати його приятелі та участники в задумі протесту . . .

Холодна логічна аналіза двох цих Донесень Св. Синодові не може знайти в них нічого переступного. Урядники зневажали Церкву, — і хіба на це не можна було поскаржитися Св. Синодові? Чому цю справу обернули в політичну?

Уся справа була в тому, що на чолі Св. Синоду був особистий заклятий ворог Арсенія, — Митрополит ворог кожного українця, Димитрій Сечевін, який підлизливо виконував волю цариці, що вже давно зненавиділа Ростовського Митрополита, що не хотів кривити душою у справах Церкви і дати своє Благословення на грабунок Церкви.

⁶ А. Карташев, том II, ст. 464.

А інші члени Св. Синоду, українці в більшості, мовчали й сиділи тихо, як миши під віником... Хоч перед тим умовлялися виступати разом.

Бо це вирішувалася справа стану в Російській Церкві українського вільного й чисто православного Єпископату...

5. Шукання рятунку.

Подавши два свої Донесення Св. Синодові, Митрополит Арсеній скоро почув, що Синод робить з цього велику карну справу, а Головуючий Митрополит Димитрій Сеченов готується знищити його. Треба було рятуватися.

У Митрополита був близький земляк, Ієромонах Лука, з Ростовського монастиря, і він послав його в столицю, і там доручити копію його обидвох Донесень Синодові своїм приятелям: цариціному Духівникові о. Прот. Дуб'янському та графу Бестужеву-Рюміну. Він мав їх просити перечитати ці Митрополичі Донесення і заступитися за те, про що пише Митрополит.⁷

Найперше Митрополит Арсеній звернувся до свого приятеля, Протоерея Феодора Михайловича Дуб'янського (1691—1772), — з ним Митрополит Арсеній приятелював, як з Духівником цариці Лісавети. Прот. Дуб'янський був високоосвічений і впливовий. Він же позостався Духівником і цариці Катерини.

Видно, о. Дуб'янський уже добре зновував ставлення цариці Катерини до Митрополита Ростовського, тому нічого не відповів йому. Це вже свідчило, що насувається гроза...

⁷ А. Карташев, том II, ст. 462.

Другий близький знайомий Митрополита Арсенія був граф Олексій Петрович Бестужев-Рюмин (1693—1766). Він був канцлером за Єлизавети, і 16 літ (1742—1758) правив Росією, поки р. 1758-го не впав аж занизько. Але цариця Катерина знову піднесла його, і він мав вплив на неї. І Митрополит Арсеній вислав йому копію своїх двох Донесень в Синод, і просив заступитися за його справедливу справу.

Бестужев зрозумів критичний стан Митрополита, бо цариця всю справу знала й не по-людському розлютилась. І все таки він удався до цариці з листом, і просив її вирішити цю справу спокійно і скоріше. Він написав цариці 31-го березня 1763-го року такого листа: „Донесення Митрополита Арсенія в Синод наповнене не тільки нечесностями, але й дуже вразливими образами, за які Ваша Величність справедливо на нього ображені”. Граф не хоче заступатися за цього Арсенія, але „тільки осмілюється з обов'язку до свого близнього, що впав у переступ, порабському просити виявити йому монарше й матірнє милосердя в тому приговорі, якого йому винесе суд тяжким. При цьому додаю свою маленьку думку, чи не зволить її Величність в його явному і не потребуючому вияснення переступі скоріше скласти висновок на монарше затвердження, і тим закінчити цю справу, щоб запобігти різним про це чуткам, які серед громадянства і так уже ходять”.⁸

Як бачимо, лист складений дуже дипломатично. Бестужев просить зробити так, щоб не дратувати громадянства, бо тоді вже вся Росія про цю справу шепотіла. Лист дуже дипломатичний, але показує, як справа за короткий час задалеко зайдла. Із-за чого? Через стиль писання особи, що правду боронила . . .

⁸ Соловьев, XXV, ст. 1449.

Дипломатія не помогла. Чого Бестужев не сподівався, — Катерина відписала йому в повному гніві й подратуванні: „Думаю, що при жодному цареві не було стільки заступлень за зневаження Величності, як тепер за арештованого всім Синодом Митрополита Ростовського. Не знаю, яку я подала причину сумніватися в моєму милосерді та чоловіколюбстві. Раніше бувало, що без жодної церемонії і форми і за не такі важливі справи Преосвященим голови сікли („с'єкали“). І я не знаю, як би я могла утримувати і скріплювати спокій та добро народу (мовчу вже про оборону й збереження мені від Бога даної влади), коли б бунтівників не карати!”...⁹

Ця грізна відповідь цариці вже не давала жодної надії на спасіння старого Митрополита. Вона брутална, і найбільший історик Росії, подавши цього листа, не утримався, щоб не написати (непевного і свого часу): „Звичайно, ані Бестужев, ані інший хто не могли б пригадати собі, коли то „Преосвященим і не по таких важливих справах голови сікали без жодної церемонії й форми“...¹⁰ Тонкий виговір неграмотності цариці німкені!

Думаю, що цариця Катерина натякала про голосну справу Архиєпископа Досифея. Року 1718-го судили Архиєпископа Ростовського Досифея, що був замішаний у справу царевича Олексія, сина Петрового. З наказу Петра I Досифея позбавили сану, назвали Демидом і „колесували“. Оповідають, ніби секретар, якому доручили страту, помилився: замість того, щоб відрубати голову, а тіло спалити, він колесував Архиєрея”...¹¹

Благородний П. Бестужев поспішив відписати цариці, щоб її заспокоїти, й таки згадати ще раз

⁹ С. Соловьевъ, том XXV, ст. 1449.

¹⁰ Там само.

¹¹ Д. С. М е р е ж к о в с к і й: Петръ и Алексѣй. Спб. 1905 р., ст. 446.

про обережність у такій дражливій справі. Він писав: „Для найнижчої відповіді всепідданіший раб доносить, що він і раніше за Ростовського Арсенія ніколи не заступався, але в Петербург ним прислану цидулу зо своєю приміткою доставив. Так і тепер я не заступався за його справді великі переступи, а тільки згадав про незабарне рішення, щоб тим спинити зайні поголоски й міркування в народі, який дійсної справи не знає. А коли старий (Митрополит) у чому погрішив, то тільки від самої ревности, через що тепер з своєї невинності й журиться”...

Яке благородне й дипломатичне закінчення перед розгніваною й упертою тиранкою! І насправді — це виправдання Митрополита!

Безсердечна цариця добре зрозуміла, що Ол. Бестужев її боїться, і брутално написала на його листі: „Жалію, що журиться. Але я писала Вам для того, щоб Ви мали що відповідати тим, хто Вас мучить проханням. Бажаю Вам спокійно спочивати!”¹² Цебто, жандарми з „Таємної Канцелярії” не прийдуть у ночі забрати вас...

Високоважливе листування в справі Митрополита Арсенія. Воно показує, що за Митрополита таки немало осіб заступалися перед царицею. А Бестужев у своєму листі таки подав цариці зовсім інший погляд на всю справу: „Коли старий прогрішив, то тільки від самої ревности!” Цебто ревности в Божому ділі. Так думала тоді вся Росія, вся Церква. А за ревність до Церкви не судять на кару смерті!

Але цариця від люті загубила розум...

¹² Там само, ст. 1450.

ЧАСТИНА ІХ:

ПИЛАТІВ СУД.

1. Катерина передає справу на суд Св. Синодові.

Коли Св. Синод одержав перше Донесення Митрополита Арсенія від 6-го березня 1763-го року, він просто розгубився й не знат, що почати з листом такого стилю. Але на чолі його стояв найбільший ворог Арсенія, Митрополит Димитрій Сеченов, — він добре знат, що саме треба робити: лицемірно передати справу на вирішення самої цариці. А ми вмиваємо руки...

Св. Синод усю справу зараз же передав цариці Катерині. Але підказав їй нечувану провокаційну думку. Синод писав, що, на його думку, Донесення Ростовського Митрополита містить у собі образу Величності, за що автор підпадає світському судові. Але він, Св. Синод, без відома цариці не сміє приступити до справи, тому передає її на її особисте вирішення та ласку...

Це була велика й нечувана провокація, — офіційно заявити цариці й ствердити, що в Донесенні Владики Арсенія є образа Величності. А на справді цього ж у Донесенні нема, — є там відсутність панівного тоді в писаннях до цариці й до високих установ рабського стилю, є гостра критика справи конфіскати церковних маєтків, але образи Величності нема! Та й критика тут не цариці, а членів „Особливої Комісії”.

У всякому разі Св. Синод віддав Ростовського Митрополита на суд самої цариці, і вмив руки, — він не хоче судити свого брата... Лицемірство!

Може й справді, як думає про Синод історик С. Соловйов, „цариця була обережна й поблажлива щодо неприємних і ворожих їй осіб, а тому, беручи на увагу делікатність справи і звання Арсенія, цариця не дасть справі повного ходу і звелить обмежитися виговором і підкаже піти на спокій і т. ін. Але Синод помилився у своїх розрахунках: Катерина виявила небувале досі подратування”...¹

Цариця власноручно відписала Синодові так:

„Святіший Синоде! Учора ви подали мені доклада, в якому представлено, що Архиєрей Ростовський Арсеній прислав Синодові Донесення від 6-го березня, в якому все, що тільки там написано, відноситься до імператорської Величності, за що ви признаєте його заслуговуючим суду. Але без моого відома не смієте приступити до того, і передаєте справу на мій розгляд і милість. Я думаю, що й Св. Синод, без сумніву, признає, що влада всіх благочестивих монархів, — до них і себе включаю, і своїми ділами — про які ви свідчите — доводжу, не тільки для них але й для спільногго всіх правдивих синів Батьківщини добробуту, повинна бути обережна й бережена. І в його, Архиєрея Арсенія, мені присланому від вас для перечитання оригінальному Донесенні, яке я вам при цьому вертаю назад, я побачила перекручені і підбурливі вияснення багатьох слів Св. Писання і Книг Святих”.

„Через це для охорони постійного спокою моїх вірнопідданих, цього Архиєрея Арсенія, якого ви признали таким переступником, передаю Св. Синодові на справедливий, на законах заснований суд. А

¹ С. Соловьев, том XXV, ст. 1447—1448.

який присуд буде йому винесений, його представте нам для затвердження, і ще буде йому моя полегкість та беззлобність".²

Лист цариці Катерини — зразок диктаторського самодержавного поступовання: цариця німкеня судить Митрополита за те, що він „перекручує Св. Писання та Святі Книги”... Ще не бувало такого, щоб цар судив Митрополита за „неправильне” вияснення Св. Писання!... І то перед Св. Синодом...

І цариця вернула справу Св. Синодові: судіть ви, а я виявлю підсудному тільки свою ласку...

2. Розбита змова Єпископату.

Є докази, що вся справа Митрополита Арсенія не була справою тільки його самого, — ніби він виступав в імені всього вищого Єпископату, або групи їх. Була змова, що як уряд таки буде й далі грабувати Церкви та монастирі, то ввесь Єпископат накладе на Росію загальний інтердикт (заборону служити Служби Божі). Цариця Катерина своєчасно довідалася про все це. Спочатку всі Єпископи були справді однодушні, але Катерина насіла на Архиєпископа Сеченова, і той зрадив, і від справи перший відпав. Але Митрополит Арсеній став робити один, — і впав. А Арх. Сеченова за зраду товаришам цариця зробила Митрополитом, а ще й подарувала йому 1000 кріпаків з землями...³

Кидається ввічі, що Синод навмисне похапцем провадить суд, і сильно пильнує, щоб не поширити числа підсудних. Особливо боявся Синод, щоб не втягнути до справи інших українських Архиєреїв. Арештоване в М. Арсенія листування почали переглядати, але вибрали зовсім мало. По всьому знати,

² С. Соловьев, том XXV, ст. 1448.

³ М. Попов, ст. 407.

що це голова Синоду, М. Сеченов затирає сліди по-передньої змови Архиєреїв.

А суджений Митрополит держався на суді поліцарському, і кожне своє слово обдумував, щоб часом не видати кого з своїх спільників. А спільники ж були всі теперішні судді його!...⁴ Висока чеснотність Митрополита!

І можливо, що цариця все знала, і це з її відома затиралися сліди змови, бо було постановлено — убити найсильнішого Митрополита, а решта — будуть мовчати... „Вражу пастиря, — і розпорощаться вівці отари”... (Мт. 26. 31).

По суді над Митрополитом Арсенієм було багато різних подібних справ над меншими й більшими церковними працівниками, бо багато осіб співчували засудженному Мученикові, і в той чи інший спосіб виявляли своє співчуття.

Безумовно, були друзі Ієрархи, які перше згожувалися виступати в обороні Церкви спільно, але ця спільнота була легко розбита. До друзів М. Арсенія Мацієвича належав і Митрополит Тобольський (1758—1768) Павел Конюскевич. Це був високоосвічений Ієрарх українець, родом із Самбора, першорядний проповідник і богослов. Уперто говорив до всіх українською мовою.

Сибір був тяжкий для праці, бо місцева адміністративна влада все захопила в свої руки, навіть Священики більше слухалися її. Митрополит Павел був справедливий, але суворий, і повів проти непорядків завзяту боротьбу, не спиняючись ні перед чим. Бо ісповідував, що світська влада не може вмішуватися в справи церковні.

Але світська сибірська влада перемогла, і обвинуватила Митрополита Павла ніби „в жорстокості”,

⁴ М. Попов, ст. 421, 429, 432.

і донесла про все цариці Катерині та Синодові. Митрополит Павел сміливо ішов дорогою Митрополита Арсенія, і сильно лякав царицю і Синод. І справа пішла уторованим шляхом: 22-го червня 1767-го року Св. Синод, на чолі з українофобом Митрополитом Новгородським Димитрієм Сеченовим, звільнив Митрополита Павла з Тобольської Кatedри, і наказав їхати до нього. Митрополит не поїхав ...

Розлючений Синод позбавив Митрополита Павла його сана, але цариця мала досить клопоту з засудженим М. Арсенієм, і синодальний засуд не затвердила, і наказала М. Павлові вертатися в Тобольськ.

Митрополит Павел не послухався, і поїхав до Києва й оселився в Печерській Лаврі. Але незабаром, струджений та знеможений, Митрополит Павел 4-го листопада 1770-го року упокоївся в Бозі ...

М. Павла поховали в склепі ліворуч у головному Успінському Соборі. Пізніше виявилося, що тіло його нетлінне, і так нетлінне було воно й до наших часів.

Українська людність уважає Митрополита Павла за Святого Ісповідника, творилися й чуда. Кілька раз підіймалася справа Канонізації М. Павла, але уряд на це завжди згоди не давав, як особі, що наслідував ідеологію Митрополита Арсенія.⁵

Оцей Митрополит Павел був у зв'язку з Митрополитом Арсенієм, — боронити Святу Православну Церкву.

3. Арешт і ув'язнення Митрополита.

Заходи Митрополита нічого не помогли, — буря вдарила! ...

⁵ Е. Поселянинъ: Подвижники XVIII вѣка, 1905 р., ст. 172—181.

14-го березня з Москви в Ростов відправили синодального офіцера Дурново, і дали йому наказа негайно їхати в Ростов, арештувати там Митрополита Арсенія, забрати його листування, і так же негайно привезти все в Москву цариці Катерині.

У Вербну суботу 15-го березня Митрополит Арсеній вроочисто служив у Ростовській Катедрі Вечірню. Душа була неспокійна, бо з Москви все приходили злі вісті.

Вернувшись додому з Вечірні, Митрополит скав своєму келейникові:

— Не замикай воріт на ніч, — опівночі будуть у мене гости!...

Келейник сильно здивувався: Яких це гостей чекає Митрополит?...

Дійсно, опівночі прибув посоланець з Москви, офіцер гвардії Дурново з озброєними солдатами...

Офіцера впустили. Він підійшов до Митрополита і попросив у нього Благословення.

— Я вже не Архиєрей! — відповів Митрополит, і Благословення тому, хто арештовує слуг Божих, не дав...

Дурново подав Митрополиту Арсенію писаного наказа від Сенату привезти Ростовського Архиєрея в Москву. Жодних речей його не брати, але все митрополиче листування запечатати й привезти для розгляду в Москві.

Митрополит попросив дозволити йому піти в Катедру і попрощатися з Святыми, — Дурново дозволив...⁶

Арештували слугу Божого й швидко повезли на Пилатів суд...

Синодальний офіцер, що арештував Митрополита, мав наказа негайно доставити арештованого в

⁶ Е. Поселянин, ст. 131.

Москву, тому він сильно поспішав. Митрополит був тоді зовсім недужий, і дорога для нього була тяжка. Митрополит просив офіцера стати на дорозі, для фізичної потреби, — Дурново дозволив... Так він їхав до самої Москви...

Березня 17-го Митрополита привезли в Москву, і помістили в Симоновому монастирі „під кріпким караулом”, як державного переступника.

Цариця раділа і написала власноручну записку своєму генерал-прокуророві Глібову: „Сьогодні вночі привезли Враля (Брехуна), якого треба висповідати. Приїздіть до мене, він буде тут у двірці”...

„Сповідали” Митрополита всій Росії відомі чекісти кати: страшний Шешковський, Орлов та Глібов. На допиті була й сама Катерина... Є передання, що Митрополит сміливо говорив правду Катерині, так що вона наказала „закляпти йому рота” (ввіткнути кусок дерева в рот)...

Коли Митрополита Арсенія привезли в Москву, то відразу з ним стали обходитися, як з державним переступником, — його помістили під сильну сторожу в Симонів монастир.

Звертає на себе увагу, що цариця в цьому листі зве Митрополита Вралем (Брехунцем), — пізніше, року 1767-го царський суд так і назвав Митрополита Арсенія, — ясно, що з бажання самої цариці.

4. Синодальний засуд Митрополита Арсенія.

З судом над Митрополитом Арсенієм взагалі поспішали, хоч слідство тяглося. І 1-го квітня 1763-го року Св. Синод розпочав свій суд. Було 6 суддів, членів Св. Синоду, — усе це були особи молоді, М. Арсеній був найстарший між ними... Усі жаліли оскарженого, бо всі були його приятелі, усі погодили-

⁷ М. Попов, ст. 414.

ся були на спільній протест. Один тільки зрадник, росіянин Митрополит Сеченов був проти М. Арсенія, і всіх страхав, і всі мовчали... Але Митрополит Московський Тимофій Щербацький, українець з Києва, гірко плакав...

Усі вони, власне, підговорили Митрополита Арсенія на протест, а тепер усі дріжали, бо Сеченов міг їх усіх, до того ще й українців, видати й знищити...

А 4-го квітня Синод поспішив виголосити при- суд на Митрополита Арсенія, хоч судове слідство зовім не було ще покінчено... Цариця наглила...

А 7-го квітня подали цариці останнього свого приговора.⁸

Ось цей синодальний присуд на брата свого:⁹

„Святіший Правлячий Синод досить вияснював, що цей Митрополит Арсеній виявляється без усякого вибачення винним в образі її імператорської Величності. А саме тим, що він, у супереч Слову Божому і Апостольським Правилам та Переданням, забувши свою Архиєрейську й загальну присягу, і в супереч державних законів, та особисті її імператорської Величності накази років 1762 і 1763-го про церковні маєтки, зробив заперечення своїми Донесеннями, присланими Синодові, першим від 6-го, а потім і другим від 15-го березня”.

„Ці його заперечення мають характер тільки образи її імператорської Величності, бо він подає в них перекручені ним вияснення багатьох Слів Св. Писання та з деяких Книг, вияснення, які не згоджуються зо змістом і значенням тих Слів. А саме...” (подаються ці вияснення з Донесень Митрополита).

„Те Донесення кінчается заявою, що все те писати і від Слова Божого і Закона приводити побу-

⁸ М. Попов, 422.

⁹ Текст з малими пропусками.

джувала його не інша причина, а тільки ревність у Бозі і Законі Божому, досить виявлена у маніфестах і монарших наказах її імператорської Величності. А коли в тому знаходиться який його огірх, то він просить прощення”.

„Але цього ні за яке оправдання вважати не можна, бо не тільки на царські накази, але й на веління своєї Команди¹⁰ жодних, а тим більше уразливих представень і заперечень, чинити під найтяжчою карою заборонено. Та й такої підстави, щоб вищезазначене заперечення з такою зухвалою відвагою видумувати і справді ніби під видом своєї ревности виявляти йому, Митрополиту, і нікому іншому, цілком не було й нема”.

„Хоч він на допиті і показав, що буцімто у тих своїх Донесеннях на образу її імператорської Величности він ні в чому не намірявся, усе те писав з ревности та з совістю, щоб не бути двоєдущним. А все те складав не як заперечення на накази, але на подання інших, що через ті подання і ті накази вийшли. Це розуміється на подання Комісії, у тій думці, що як не відкинені ті подання, так і його подання відкинене не буде, і в жодному разі не буде прийняте як образа її імператорської Величности. Але коли воно прийняте, як образа її Величности, то, найпокорніше і найнижче припадаючи до ніг її імператорської Величности, він просить прощення і помилування”.

„Але це показання його, Митрополита, неправдиве, бож, за показанням канцеляриста Жукова, що був при ньому для писання, копії з обох Донесень у Синод були відправлені в Москву двом високим особам”.

„Року 1743-го Синод зробив був йому писемний виговір за те, що в своєму Донесенні Синоду відава-

¹⁰ Команда — це Св. Синод...

жився написати дуже противні і образливі вирази. Цей виговір був зроблений йому з таким попередженням, що коли такий спротив і зневагу виявить ще раз, то буде позбавлений не тільки архиєрейського сану, але й клобука”.

„Беручи це все на увагу, приговорили:

Митрополита Арсенія, який уже й давніше попадав у немалі переступи, а тепер винний найбільше в тяжкому й зневажальному переступі, а також у переступі архиєрейської й загальної присяги і всіх державних законів, —

за ті його тяжкі провини і за образу її імператорської Величності, за силою 84 Апостольського Правила,¹¹ позбавити Архиєрейства, а згідно з його розпискою на оголошенному йому року 1743-го виговорі, і клобука, і послати його в далекий монастир під кріпкий догляд.

А паперу й чорнила йому не дати.

Димитрій, Митрополит Новгородський. Тимофей, — Митрополит Московський. Гавриїл, — Архієпископ С. Петербурзький. Геннадій — Єпископ Псковський. Амвросій — Єпископ Крутицький. Афанасій — Єпископ Тверський. Михаїл — Архимандрит Новоспаський”.¹²

Відомий богослов, проф. Н. Барсов про засуд М. Арсенія пише: „Коли цариця Катерина приступила до секуляризації церковних і монастирських маєтків, то Митрополит Димитрій Сеченов, головуючи в Синоді, цілком став на бік світської влади, і став аж

¹¹ Апостольське 84 Правило наказує: „Коли хто досадить цареві або князеві не поправді, нехай понесе кару. А коли такий буде з Клиру, то нехай буде позбавлений священного сану. А коли це мирянин, нехай буде відлучений від церковного єднання”.

¹² Приговора подаю за С. Солов'йовим, том XXV, ст. 1450—1451.

надто жорстоким суддею Митрополита Арсенія Матвієвича, який боронив право монастирів на земельні маєтки".¹³

5. Цариця затвердила синодальний приговір.

Нечувана ѹ безсердечна справа добігала кінця.

Приговора Св. Синоду від 7-го квітня судді зараз подали на затвердження цариці, і та власною рукою на постанові Синоду написати зволила:

„Згідно з цим приговором сан Митрополита і Священства зняти. А коли Святі Правила ѹ інші церковні Закони дозволяють, то — для зручнішого переступнику покаяння і через старість його літ — монаший чин тільки залишити. Від світського суду ѹ від катування ми, за чоловіколюбством, звільняємо його. Наказуємо нашему Синодові заслати його в далекий монастир під догляд розумного начальника з таким наказом, щоб там неможливо було йому (Арсенію) ані писати, ані усно спокушати слабих і простих людей” ...¹⁴

Синод постановив був, щоб Митрополита Арсенія заслати в Ферапонтів монастир, на Вологодщині, у той монастир, куди року 1666-го був засланий Патріярх Никон. Лята цариця і це змінила: 15-го квітня вона наказала через оберпрокурора Синоду заслати Арсенія на північ у Карельський Микольський монастир ...

Катерина II любила звільняти невгодних ѹ осіб з почесним повищенням по службі. „І тому з великим здивуванням всі довідались, що Катерина поступила аж надто суворо, виявила особисте подражнення, можна сказати — особисту злобу в переслідуванні

¹³ „Энциклопедический словарь” Брокгауза, 1893 рік, півтом 20, ст. 610.

¹⁴ С. Соловьев, том XXV, ст. 1451.

особи, яка, своїм саном, здавалося, вимагала уважнішого ставлення до неї. Особою цією був Ростовський Архиєрей Арсеній Мацієвич".¹⁵ Так свідчить найбільший російський історик, — С. Соловйов.

Св. Синод своїм рішенням потвердив, що Митрополит своїми писаннями зневажив її Величиність, — за це нехай його судить суд світський. А за зневаження Величності суд знав тоді одну тільки кару — кару смерті ...

І це добре зновувесь Синод, добре зновував і старий знеможений Митрополит (мав 66 літ) ...

Смертна кара ... І скільки мусів пережити великий Мученик! ...

Але цариця Катерина „змилосердилася”, — відмовила віддавати Митрополита ще й світській карі, цебто — дарувала Митрополитові життя ... Бо вона, бачте, „милосердна” ...

Не дарувала, а змушена була дарувати, бо незчисленні юрби народу стали збігатися до Хрестової Патріяршої Палати, коли прочули про суд над Митрополитом Ростовським, якого народував Святым.

Цариця й далі не випускала Митрополита з під свого ока, і призначила йому на утримання ... три рублі на місяць, по 10 копійок денно ... Ласка цариці „матері” ...

6. Неканонічний суд Св. Синоду.

Сім день судили в Москві старого й зболілого Митрополита Арсенія, підсудний сильно й сміло боронився, але не видав ані словом нікого з своїх бувших однодумців. Відразу по Москві пішла тайна по-голоска: неправильно й неканонічно судять Митрополита, оборонця Церкви! Народ став збігатися ве-

¹⁵ С. Соловьевъ: Исторія Россіи, том XXV, ст. 1444.

ликими товпами, і погрожував зруйнувати фарисейське судилище...

Старий і хворий Митрополит, як ми бачили вище, глибоко вияснiv, що в його Донесенні нема жодної образи Величностi, що вiн тiльки, за вказiвками архиєрейської совiсти свої, подавав вияснення всiєї справи. Маймо на увазi, що справа секуляризацiї церковних земель цього часу ще не була закiнчена (манiфест про неї вийшов 26-го лютого 1764-го року), ще iснуvala Комiсiя, яка збирала потрiбнi матерiали, — i свою критику Митрополит Арсенiй мав право вiльно писати... I ця критика стосувалася, власне, дiянь „Особливої Комiсiї”, a не царицi.

Старий і хворий Митрополит просив прощення й милостi царицi, а Синод... у свiтi ще цього не бувалo: просить царицю не вiрити в щирiсть митрополичого покаяння!... Бож Митрополит — українець!...

Це страшний акт безправства, який кiдає чорну тiнь на всю росiйську Церкву: убили Митрополита Мученика!...

Синод першим дiлом ствердив i царицi подав, що Митрополит Арсенiй образив її Величинство, а за таку ж образу законом встановлена була — смертна кара... I Св. Синод це добре знав, i спокiйно вiддав свого члена на смерть...

Синод згадав навiть справу канцеляриста Жукова, щоб ще бiльше обтяжити Митрополита.

Крiм цього, витягли стару справу 1743-го року, коли Митрополит Арсенiй сперечався з Колегiєю Економiї, — бо з самих Донесень потрiбного царицi засуду скласти не було змоги...

Звертає на себе увагу, що про анатему, яку кинув Митрополит на руїнникiв Церкви, в синодальному присудi згадки зовсiм нема: Катерина вирiшила за liпше промовчати про неї...

Заховала від народу найважливіше!

Склад Синоду, що так жорстоко засудив Митрополита Арсенія, у своїй більшості складався з Архиєреїв українців, але вони без силі були допомогти, і — застрашенні — сиділи мовчкі, похнюючи голови. Тільки Митрополит Московський Тимофій Щербацький, українець, довголітній Митрополит Київський, голосно плакав на всю залу ...

Головував у Синоді Митрополит Новгородський Димитрій Сеченов, лютий ненависник українців, — він один був задоволений, що нарешті знищив самого найбільшого ворога, найсильнішого Архиєрея ...

Митрополит Московський Платон (Левшин) пізніше скаржився: „Немалий час був я в Синоді, бачив там спокуси, що вони змусили мене звідти вийти”...¹⁶

Такою нехристиянською спокусою був і Пилатів суд над оборонцем прав Церкви, Митрополитом Арсенієм ...

Поголоска про неправдиве засудження царицею-німкою найсправедливішого оборонця Церкви скоро поширилася по всій Росії і всій Україні. Скрізь тихо лаяли царицю німку, що вбила навіть свого чоловіка, Петра III, але нічого зробити не могли ...

Усі звістки ці сильно захвилювали всю Росію! ...

Уся Москва сильно хвилювалася судом над хворим Митрополитом Арсенієм. Справа дійшла аж до того, що уряд змушений був оповістити в тодішніх „Московських Відомостях”, що Митрополит Ростовський сильно провинився проти цариці, що його протести до Синоду „від початку до кінця переповнені отруєю зневаги її Величності.”¹⁷

¹⁶ Е. Сумароков: Лекції по історії Русской Церкви, 1945 р., ст. 232, Харбин.

¹⁷ А. Карташев, том. II, ст. 465.

Але цьому ніхто не вірив, і всі молилися за Митрополита Мученика ...

Як не ховали страшну справу Митрополита Арсенія, проте вона стала відома по всій Росії і по всій Україні. Стала вона відома і за кордоном, бо нею цікавилися чужоземні посли. Напр.: голандськийрезидент писав з Петербурга своєму королеві: „Сюди привезений Єпископ Ростовський, арештований за одне своє писання проти цариці та проти уряду... Синод однодушно засудив його... Взагалі неймовірно, як тут чиниться багато безбожжя серед Духовенства... З нещасного Єпископа Ростовського зняли сана і заслали в далекий манастир звичайним монахом” ...

Він же повідомляє свого короля ще й 24-го червня 1763-го року: „Позавчора під барабанний бій на всіх рогах вулиці оголошений був наказ цариці, щоб ніхто не смів вільно говорити, що Єпископ Ростовський Арсеній розжалуваний. Мені кажуть, що народ уважає його за Святого”.¹⁸

7. Акт зняття митрополичого сану.

Призначено було, що вирок суду буде проголошений 14-го травня в Хрестових Патріярших Палацах. Буде й зняття з Митрополита сану. На це дике й неканонічне знущання з духовного сану були допущені монахи й біле Духовенство. А жодного якогось Чину зняття духовного сану нема, бо й бути не може: духовний сан ніколи не знімається! ...

Народу прибуло безліч, так що густою юрбою оточили площу перед Палатою. Багато народу голосно плакало ...

¹⁸ М. Попов 433. Див. „Історический Вестникъ” 1884 р., том XVIII, ст. 1—14.

Ось військо веде старого сивого Митрополита... Він в повному Архиєрейському Облаченні, — в Мантиї з Джерелами, в Омофорі, на грудях Панагія, у білому Клобуці, у руці архиєрейський посох... Військова сторожа насилу дорогу зробила йому через натовп. Митрополит, як розбійник, оточений військом...

Вели Митрополита в судилище... Усі судді зібралися, — суворі та вдають спокійних. Як колись Патріярх Никон, так і Митрополит Арсеній стоїть, — йому не дозволили сісти... Більшість суддів — його учні, або ті, за яких він клопотався та допомагав. І це ті, що склали були таємну змову протестувати всім разом...

Прочитали наказа Синоду, затвердженого царицею: зняти з Митрополита його сана... Як я вище сказав, жодного Чину зняття сана в Церкві нема і ніколи не було, бож Таїнство Висвячення єдине й вічне, — можна спинити особу в виконанні нею священних Таїнств та Треб, але зняти саме Свячення — не можна... Та судді виконували волю жорстокої тиранки, атеїстки-німки, і стали знімати ознаки Архиєрейства так, як їх здіймали сто років тому з Патріярха Никона, року 1666-го. Судді підходили до Митрополита Арсенія, і за чергою забирали частини Митрополичого Облачення...

Але жоден суддя нічого не зняв сам, — Митрополит цього не дозволив, а вроною сам здіймав з себе ту чи іншу освячену річ, і голосно і вроною читав відповідну Молитву на зняття Облачення...

Судді мовчали й не протестували: виходило, що Митрополит розоблачався сам за старим Чином розоблачення, і подавав ту чи іншу річ своїм суддям, як ніби своїм Іподияконам... Митрополит розоблачився так, що ніби взавтра чи коли знову буде облачатися...

Судді спочатку не зрозуміли, що підсудний Митрополит глибоко з них насміявся: відбулося не зняття Сану, а Чин розоблачення архиєрейського, при чому ролю Іподияконів грали судді-Єпископи...

Цебто, Митрополит Арсеній так ніби зняв сана зо своїх суддів, змусивши їх виконувати обов'язки Іподияконів...

Судді мовчали, як поніміли, один тільки Митрополит Московський Тимофій Щербацький гірко й демонстративно плакав... Він був українець, ще недавно був Митрополитом Київським.

До нас дійшли спогади про цей Пилатів суд, про зняття Митрополичого Сану, одного з тих, що були на ньому. Митрополичий посошник, Олександр Златоустов був на суді зо своїм Митрополитом, — стояв позад нього з посохом. Ось цей О. Золотоустов докладно розповів, що бачив, п. Артинову, і його розповідь дійшла до нас. Я подаю її тут повно.¹⁹

„Митрополит Арсеній прийшов на суд, як ніби на Богослужбу: в архиєрейській Мантії з Джерелами, в Омофорі і білому Клобуці, з Панагією на грудях і з архиєрейським посохом у руці. За ним ішов посошник Олександр Золотоустов.

При вході Митрополита в судову залу всі взори присутніх звернулися на нього: Арсеній входив без страху й без смутку! Навпаки, видно було його сильний гнів на своїх собратів... Він чинив і говорив самовладно, ніби він був у себе в Єпархії...

Секретар перечитав наказа про зняття сану. Митрополит, вислухавши це, голосно й твердо сказав:

— „Добре мені, бо Ти смирив мене, Боже! А цариця Катерина за це не матиме християнської кончини!”...

¹⁹ За Е. Сумароковим, том II, ст. 239—240.

При такому видовищі наруги над Архипастирем один тільки Московський Митрополит Тимофій не міг стриматися від сліз, і заплакав... Арсеній вказав на нього рукою й сказав: „Це воістину ізраїльтянин, в якому нема підступу!”

Першим із суддів приступив до Арсенія Митрополит Петербурзький і Новгородський Димитрій Сєченов, щоб зняти з нього білого Клобука. Арсеній не допустив до цього, але з відповідною Молитвою зняв сам. А подаючи Клобука Митрополитові Димитрію Сєченову, прорік: „Твій язик був для мене гостріший від меча, — він задушить тебе, і ти помреш!”...

Другим приступив до Арсенія Архиєпископ Псковський, бувший друг Арсенія, Амвросій Зертис-Каменський, щоб зняти з нього Омофора. Ale Арсеній зняв його сам з Молитвою, подав його Амвросію і прорік: „Той, хто їв хліб зо Мною, той побільшив мені прикроші... Ти —як віл той — ножем будеш заколений!”...

Третім за чергою приступив до Арсенія Архиєпископ Афанасій Болховський, щоб зняти Панагію. Ale Арсеній зняв її сам з Молитвою, подав Афанасію і передрік: „Молодшого благословляє старший. Своїми устами звіщу всю долю твою: Язик твій був багатомовний на мене, як у Арія, тому ти й помреш, як помер Арій!”...

Четвертим приступив до Арсенія Петербурзький Вікарій Гавриїл, щоб забрати посоха Мацієвича. Ale той сам узяв його від посошника Златоустова, оповідача про цей суд, і сам передав Гавриїлу. I передрік: „Ти забув, яким має бути Архиєрей Божий... За твою Іродияду твій суперник задушить тебе, бо то танцюючи з нею, ти осудив мене”...

П'ятим за чергою приступив до Арсенія Архиєпископ Крутицький Гедеон, щоб зняти з нього Ман-

тію. Але Арсеній з Молитвою зняв її сам, і подав Гедеону й передрік: „Нема мені оправдання там, куди я прийшов... Але ти — позолочений гріб, повний смороду та всякого непотребства, — тому ти не побачиш більше Престола свого!” ...

Шостий і останній суддя Арсенія приступив до нього, щоб зняти з нього і останню одежину, рясу. Це був Новоспасовський Архимандрит Мисаїл. Арсеній зняв з себе і останню одежину, рясу, що була під Облаченням, подав її Мисаїлові. і прорік: „Я бачив кінця всього, а найбільше ворогів моїх. Ти умудрив мене і я набрався розуму більше за старця. Ти швидко спік хліб свій, приготовлений для мене, зате і сам, немов хліб, спечешся в печі!” ...

По цьому наділи на Мацієвича просту монашу одежду, і прочитали заборону чинити яке-будь Богослуження. І з воєнною стороною відправили в Ферапонтів монастир” ...

Оце яскрава й мальовнича оповідь посошника Олександра Златоустова про суд над його Митрополитом ...

Взяли з Арсенія підписку, що він ніколи не буде звати себе не тільки Митрополитом чи Архиєреєм взагалі, але не буде зватися й Ієромонахом. Це вже було перебільшення помсти ...

Незабаром Катерина змінила місце заслання: замість Ферапонтова монастиря, більш-менш добре уладженого, де був ув'язнений Патріярх Никон, о. Арсенія наказано замкнути в холодний Карельський монастир, Архангельської Єпархії... А місцевому Архиєреєві наказано було тримати в'язня „під кріпким караулом” ...

Бувший Митрополит мав рубати дрова, носити їх, палити печі, мити підлоги й т. ін. Щоб пам'ятав, що проти цариці не вільно виступати ... Бо в Росії вона керувала Церквою ...

ЧАСТИНА Х: НА КАТОРЗІ.

1. На засланні.

У Москві Митрополита Арсенія перше присудили були заслати у Ферапонтів монастир, де був ув'язнений сто років перед тим такий же ревний оборонець прав Церкви, Патріарх Никон. Але незабаром його таки заслали на далеку північ, де він і пробув чотири роки (1763—1767), — в Карельському монастирі.

Була весна, північні дороги були непроїздні й непрохідні, і по них повезли засудженого хворого Митрополита. Везла військова сторожа, три солдати, на чолі її був унтер-офіцер Маврин. Перед тяжкою дорогою Митрополит, сильно хворий, попросив висловідати й запричастити його. Везли Митрополита цілий місяць. Дозволили йому взяти з собою і деякі необхідні речі та книги. I 10-го травня 1763-го року Митрополита привезли в м. Архангельськ, а 13-го травня доставили його в суворий Карельський монастир.¹

Микольський Карельський монастир — дуже давній: перша історична звістка про нього відома з 1419-го року. Поставлений він на березі Білого моря, при гирлі річки Північної Двини, 34 верстві від губерніяльного м. Архангельська. Року 1707-го, за

¹ М. Попов, 433, 434.

Єпископа Сильвестра Крайського, монастир став Архимандрією.

Цей монастир рано став і тяжкою в'язницею: у цьому монастирі, під Церквою, вимуруваний був глухий каземат для державних політичних переступників, що сильно било духового авторитета цього важливого монастиря.

У цьому Карельському холодному казематі за цариці Катерини І сидів і життя своє покінчив року 1726-го Архиєпископ Новгородський Феодосій Яновський, українець родом, що виступив був проти царя й уряду, за що його позбавили сану. Він був противником всесильного Архиєпископа Феофана Прокоповича, — і той (українець) відімстив йому... Феодосій був позбавлений сану.

Тут же сидів року 1737-го і Коломенський Митрополит Ігнатій Смола, що виступав проти нищення Православія в Росії.²

Засудженого Митрополита Арсенія, напівживого, привезли в Карельський Св. Миколаївський монастир. Це монастир Архангельської губернії, побудований у гирлі річки Двини. Клімат тут холодний і дуже шкідливий для недужого Арсенія.

У цьому монастирі був низький і тісний каземат, під самим Вівтарем мурованої Успінської Церкви. Цей каземат викопали навмисне для тюремних цілей. Багато місця займала тут велика дерев'яна колода, до якої приковували державних „переступників“. Митрополит Арсеній день і ніч мав цю колоду перед своїми очима, — символ, що в Російській Церкві може заробити собі правдивий Архиєрей, та ще українець...

² С. Рункевич: Архангельская Епархия. Див. „Православная Богословская Энциклопедия“. Спб. 1900 р., ст. 1116—1117.

Біля Арсенія, в сусідніх кімнатах, помістився ка-раул, його сторожа з чотирьох відставних солдатів, а керував ними молодий людяний прaporщик Архан-гело-городського гарнізону Семен Алексєєвський.

До засудженого Митрополита Арсенія, видатно-го вченого, увесь монастир відразу поставився при-вітливо, — якої дошкульної заборони йому не роби-ли. Архимандрит цього монастиря Антоній, що мав за всіма доглядати, бувало, при людях цілавав Арсе-нія в руку, цебто, не визнавав постанови суду.

З Ростова прийшло Митрополитові деяке його майно: бібліотека, білій клобук, Ікони, Мощі і т. ін.

Митрополит Арсеній любив навчати, і його слу-хали всі: монахи й сторожа (солдати були всі стар-ші, 50—66 років). Усі вірили, що Арсеній незабаром буде помилуваний, і їх не забуде.

Митрополит був хворий, — і для нього проро-били окремий вхід з каземату просто в Церкву, про-бивши стіну.

З бігом часу всі полюбили засудженого Митро-полита, і він став проповідувати навіть у Церкві. По-чали Митрополита відвідувати навіть сусідні проча-ни. Митрополит був простий, людяний,увічливий до всіх.

Митрополит обов'язаний був — так приказала „миlostива” цариця — три рази на тиждень робити всі „чорні” фізичні роботи: рубати дрова, палити печі, мити підлоги, носити тягарі і т. ін. I Митропо-лит (мав 66 літ) смиренно це все робив, але часто монахи та сторожа, бачучи це, самі бралися за цю роботу, звільнюючи хворого Митрополита . . .

Митрополит справді був смиренний, — був ти-хий і спокійний.

Пошана до осужденого Митрополита Арсенія була така велика, що з його доручення Архимандрит Антоній став читати за Проскомідією окрему того-

часну Молитву „на гоняючих Церкву”. Цю Молитву в монастир приніс сам Митрополит Арсеній. У Молитві цій, між іншим, проситься Господа, щоб Він зберіг Свою Церкву „під час теперішніх гонінь на неї”.³ Ця Молитва за тих часів сильно ширилася по всій Росії, — вона сильно заважила на новому обвинуваченні Митрополита Арсенія по доносі на нього.

Усі Митрополита полюбили, найперше Антоній, Архимандрит Карельського монастиря, та вся братія. І часто бувало, що Арсеній служив тут, як Митрополит.

Полюбив Митрополита і караульний офіцер з караулом, і шанували його.

А по всій Росії пішли темні чутки про Митрополита Мученика. Цариця Катерина, що задушила ще Івана VI Антоновича, біснувалася й не забувала про Митрополита Арсенія, і скрізь жорстоко переслідувала його прихильників. Пішли різні видіння. Без кінця виникали тяжкі справи, зв'язані з прихильниками Митрополита Арсенія.

Так, Архимандрит Новгородського Манастиря Феофілакт розповідав, що в його монастирі одному Дияконові явився у сні Св. Димитрій Туптало і сказав: „Чи ти знаєш, що ми тепер маємо Божого Угодника більшого за мене? Це Митрополит Арсеній!” Необережного Архимандрита схопили, і Синод його засудив: „Позбавити Феофілакта сана, розстригти, бити шелепами і заслати в Іркутський монастир”.⁴

Уся Росія вважала Митрополита Арсенія Святым, чутки про суд над ним і про катування його ходили по всій Росії та по всій Україні.

Часом збиралися в Карельському монастирі всі монахи разом, і Митрополит Арсеній любив читати

³ М. Попов, ст. 517, 520—521.

⁴ А. Карташев: Очерки, II. 471—472.

їм або розповідати життя Св. Івана Золотоустого, особливо напираючи на те, як злосерда цариця Євдоксія переслідувала Святого Івана і вкінці вислава його, і Святий помер на засланні.

Усі це слухали, затаївши духа, бо розуміли, про що це говориться . . .

2. Другий засуд: Засуд Митрополита на смерть . . .

Один монашок Карельського монастиря, п'яничка, Ієромонах Йоасаф Лебедев написав року 1767-го доноса, що в їхньому монастирі б. Митрополит Арсеній провадить політичну агітацію й наговорює на царицю Катерину . . .

І він зробив про це все кілька тяжких доносів.

Звичайно, серед монастирського чернецтва були й особи мало достойні, — вони донесли Архангельському губернаторові про все те, що говорить осуждений Митрополит, і що Архимандрит Антоній йому потурає. І все, звичайно, перебільшили та перекрутили . . .

І розпочалося друге слідство над Митрополитом. Найтяжчі були доноси Ієродиякона Лебедева.

Місцева губерніальна влада у вересні 1767-го року суворо й докладно все дослідила, і зробила нову політичну справу на Митрополита Арсенія, — буцімто він виступає проти цариці, і про все повідомила Катерину.

Розпочалася нова справа. Від цариці приїхав прокурор В. Нарішкин, і жорстоко всіх випитував... Неймовірно образливо випитував Митрополита, а той спокійно відповідав, ні в чому не визнаючи себе винним і нікого не називаючи . . .

А по допиті Митрополит Арсеній вийняв з кишені мідного п'ятака і поклав на столі перед прокурором. І пояснив: „Ти незабаром згинеш, і нехай цим

п'ятаком закриють тобі очі" ... I все дослівно збулося небаром ...⁵

Цариця Катерина піnilась, а особливо тому, що кругом пішли тяжкі чутки про нового невинного му-ченника, Митрополита Арсенія, і народ відкрито звав його Святым.

Люта цариця наказала доповнити слідство, не-відмінно зібрати більше обтяжуючого матеріалу. I його легко зібрати ...

Цариця взяла справу в свої руки, і явно мстиво повела її. Усі акти виявляють аж надто дріб'язкове мстиве ставлення цариці - німки і благородне цер-ковне поступовання наперед без суду засудженого Митрополита ...

Цариця Катерина передала справу генерал-про-курові кн. Вяземському, і висловила їому бажан-ня заслати Митрополита Арсенія в якусь глуху вій-ськову фортецю, де не розуміють по-російському. Знайшли таке місце, — у Ревелі, на березі затоки, на пагірку стоїть міцна фортеця, а місцеві естонці по-російському не говорять. Цариця на це погодилася.

I сама цариця склала листа, — нове обвинува-чення Митрополита Арсенія. I сама ж склала з кн. Вяземським приговóра:

1. Б. Митрополита Арсенія позбавити й монашо-го звання.
2. Зодягнути його в мужицьку одежду і переіме-нувати в Андрея Враля (Брехунця).
3. Заслати його на вічне й безвихідне перебуван-ня в м. Ревель, а там міцно дивитись за ним.
4. Ані паперу, ані чорнила, ані навіть бересту йому не давати, щоб нічого не писав.
5. Нікого до нього не допускати жодним спосо-бом. I щоб сторожа ніколи не знала, кого береже.

⁵ А. Карташев, II, ст. 474.

6. Сторожу брати тільки з місцевого гарнізону з таких, хто не знає по-російському.

Усе це виконати доручено Архангельській губерніяльній управі, самому губернаторові.

І 29-го грудня 1767-го року грубо розстрigli Арсенія.

Генерал-прокурор князь Вяземський, що провадив справу Митрополита Арсенія, в проекті засуду мав назвати Арсенія „Андрей Бродягин”. Але мстива цариця пішла ще далі: їй хотілось наперед засудити все те, що говорив і що буде говорити „розстріжний” Митрополит... Власне царицене „Враль” (Брехун) визначало „нѣкій Враль”, Брехунець.

Цариця Катерина слово „враль” вживала часто й дотого, і звичайно так звала послідовників різних сект, особливо таємних, членів масонства, мартиністів і т. ін. містиків, — всіх таких вона звала „вралями”,⁶ цебто людьми, що вдають якусь неправду. Так вона не раз оцінювала Митрополита Арсенія ще до його засуду. (Див. вище ст. 161).

Катерина навмисне вибрала таку образливу назву, — щоб відпихати людей від засудженого Митрополита або взагалі насторожувати їх. У всякому разі це було навмисне знущання, недостойне цариці... Воно свідчить тільки про мстивість недостойної трону жінки!

Приговор над старим і хворим Митрополитом був жорстокий і мстивий, — цариця явно була безумна... Виконали все, як ще раніше постановили: Приговор наказував позбавити Арсенія і монашества, розстрigliти його, зодягнути в мужицьку одіж, переіменувати на Андрея Враля і заслати його на досмертне заслання в м. Ревель, у військову форте-

⁶ М. Попов, ст. 414, 545.

цю під пильну сторожу чужинців-військових. Паперу, чорнила, а навіть берестя йому не давати, щоб не смів чого писати. І щоб нікого до арештантів не допускати, і щоб ніхто не знав, хто такий цей страшний арештант!...

20-го грудня 1767-го року Таємна Канцелярія (тодішня Че-Ка) наказала майорові Тулзакову, взявши трьох солдат і одного капрала, негайно їхати в Архангельськ, взяти там арештантів Андрея Враля і відвезти туди, куди буде наказано. Через 8 день Тулзаков (Тоузаков) прибув до Архангельського Губернатора в Міську Канцелярію.

I 29-го грудня зібралися суд, покликали й Священика, — прочитали б. Митрополитові постанову суду й „розстригли” його і з монашества... Йому оголили і волосся⁷, і бороду, і зодягнули в мужицький кожушок...

Старий бувший Митрополит мовчав, і слова не проронив... Зголили йому бороду, виголили голову, — Митрополит жодного слова не сказав... А цариця найбільше боялася, що подражнений Митрополит скаже на її адресу болочу правду, про яку говорила вся Росія... Митрополит позостався лицарем, — своє він уже і сказав, і написав, і про це знає вся Росія!... Тепер він терпеливо страждає за всю Церкву...

Засудженого Митрополита посадили в закритого візка і в страшений холод повезли зо сторожею у м. Бологду, а куди далі, сторожа не знала...

На новий рік, 1-го січня 1768-го року майор Тоузаков передав свого арештантів капітану-поручнику Нолькену з його сторожею, і нова сторожа повезла Митрополита далі, в Ревель...

⁷ А. Карташев, т. II, ст. 476—477.

„А оного колодника везти поспішаючи і не спинятися ніде ані на день!” наказано капітану Нолькену...⁸

Везли Митрополита інкогніто, ніхто не смів знати, кого везуть у досмертну в'язницю. На п'ятий день Тоузакова змінив капітан Нолькен, який по-російському знатав зовсім мало. І таємно повезли Мученика далі, і скрізь поставали різні передання, як везли мученика-Митрополита...

Так, передання каже, що Митрополита везли через Ростов, його престольне місто. І раптом задзвонили в Катедрі всі дзвони, і люди побачили в ній блиск, побачили й Митрополита, що в повному Облаченні благословляв народ...⁹

По Митрополитові позоставалися в Архангельську деякі речі, — жорстока цариця наказала все попалити... Щоб жодної пам'ятки по ньому не позосталось для нащадків...

Мученика везли через Москву. Катерина виявила бажання побачити Митрополита. Тоді зробили так, що спинилися в Головінському садку, і тут спочивали.

Митрополит сидів на лавочці, опустивши низько голову... Сильно втомлений... Катерина сама підійшла до Мученика і вп'яла в нього очі...

Митрополит глипнув очима, видно пізнав, і очі зажмурив...

Катерина вперто дивилася далі... Тоді Митрополит ніби сказав їй: „І ти задушишся так, як ти свого чоловіка задушила”...

Але що саме сказав Митрополит, точно не відомо.

⁸ М. Попов, ст. 548—550.

⁹ Там само, ст. 477.

Катерина скрикнула і втекла...¹⁰ Але Митрополиче пророцтво на ній сповнилось повно...

І поза Катериною всі царі не любили Митрополита Арсенія, — ніби він і їм усім прорік загибель через те, що вони душили Православну Церкву...

По цьому Митрополита схопили й повезли в „Таємну Канцелярію”, де його довго й сильно катували, а „допит” робив сам начальник Таємної Канцелярії, відомий кат С. Шешковський...¹¹

У житті Митрополита Арсенія Степан Шешковський грає страшну роль ката, тому хоч коротко розповім про нього.

Степан Іванович Шешковський (1727—1793) — страшний кат, якого добре знала і вся Москва, і вся Росія. Він рано попав на службу в т. зв. „Тайну Канцелярію” (по-сучасному Че-Ка) ще при цариці Єлизаветі, а при Катерині II ввійшов у велику силу.

У своїй Канцелярії Шешковський був слідчим, і свої допити робив з нелюдським катуванням, і про це свого часу розповідали жахи.

Це був кат-садист. Під час катування, коли катований стогнав або жахливо кричав, Шешковський цього часу любив голосно читати... Акафіста Ісусу Солодкому або Матері Божій...¹²

Оцей кат-садист, з доручення цариці Катерини, провадив і справу Митрополита Арсенія, і кілька разів його „випитував”, — і немилосердно бив...

Від Вологди до Ревеля 1400 верстов, і вже 8-го січня 1768-го року „Андрея Враля” здано Ревель-

¹⁰ Е. Поселяниновъ, ст. 135.

¹¹ Арх. Филаретъ : Исторія Русской Церкви, М. 1845 р., том V, ст. 16.

¹² Г. Лучинський, див. „Энц. Словарь” Брокгауз, півтом, 78, ст. 547—548.

ському обер-комендантові Тізенгавзену під розписку, і той офіційно прийняв привезеного арештанта.¹³

3. Остання спроба знайти вихід.

Митрополит Арсеній мало знати царицю Катериною, — він не хотів до кінця зрозуміти, чого можна сподіватися від деспотичної німкені, та ще й безбожної, і тому спробував ще раз шукати милости в цариці...

Зараз по тяжкому засудженні Арсеній явився 22-го жовтня (1767 р.) до Архангельського губернатора, і попросив передати цариці Катерині його прохання. Він благає царицю, щоб вона вчинила йому милість і зволила сама перечитати його Донесення Св. Синоду, за яке його так тяжко покарано. Коли цариця перечитає, — думав Митрополит, — то побачить його правду, і переконається, що він її не образив.

Бо таке саме Донесення він, Митрополит Арсеній, подав був свого часу ще цариці Лісаветі, і вона, сама перечитавши, зріклася підписати наказа про відіbrання церковних маєтків. Цариця Лісавета тоді додала: „А по моїй смерті робіть, як хочете”...

„Св. Синод справу моого Донесення йому тепер докладав цариці тільки у виписках та устно”. „А коли б її Величність зволили читати оригінально його Донесення, то він би, звичайно, покараний так суvero не був би”...

На кінці цього Митрополит заявив, що „він, Арсеній, і тепер твердить, що через подані ним в Донесенні Св. Синодові причини — відібрati від Церкви маєтки не належало”...¹⁴

¹³ М. Попов, ст. 548—550.

¹⁴ С. Солов'євъ: Исторія Россіи, Спб., том XXV, ст. 1452—1453.

Високодраматична заява! Митрополит, засуджений на довічне ув'язнення, це бо на смерть, благає тільки одного: щоб цариця сама прочитала те оригінальне Донесення, яке він подав Св. Синодові 6-го березня 1763-го року... Бо знав, як багато говорили на нього неправди...

I, видно, Митрополит мав докази, що його Донесення цариця таки не читала...

Друге, зовсім рідке в світі: Митрополит Арсеній заявляє, що він від своєї попередньої думки не зрикається, і ще раз повторює: „Відбирати від Церков маєтків не належало!”...

Звичайно, цариця не взяла до уваги цього останнього прохання, і Митрополита погнали в Ревель на досмертне ув'язнення...

4. Військова фортеця — тюрма у Ревелі.

Митрополиту було тоді 70 літ, і він був зовсім розбитий, слабий... Мученика на руках внесли у в'язницю і кинули на тверде ліжко...

Ревельська фортеця стояла на гірці на березі заливу. Кімнатка, в яку навіки замкнено Митрополита, була на 10 футів довга, на 7 футів широка. Було одне маленьке густо загратоване віконце.

Митрополита здали під догляд коменданта фортеці фон Тізенгаузена. І наказано держати „арештантта” в повній таємниці. А коли б в'язень почав що розповідати, мати напоготові кляп¹⁵ на рота, і зараз надягати йому... (Див. малюнок на ст. 187).

I власною рукою Катерина дописала в Інструкції: „У смертному часі Попа до нього допустити. Ale взяти з Попа підписку, що під смертною карою нікому про нього не скаже”...¹⁶

¹⁵ Кляп — кусок дерева або шмаття, яким затуляють рота зв'язаному, щоб не чути було його крику, коли б'ють.

¹⁶ А. Карташев, ст. 477.

Катерина наказала подавати їй особисто щотижневі (пізніше місячні) рапорти про стан в'язня.

Ув'язнений Митрополит переконався, що він уже в могилі, і треба до всього звикати. Є передання, що Митрополит чимсь гострим вишкрай на стіні: „Благо, яко смирил мя єси”.¹⁷

Ще за місяць до прибуття, за 20 днів до другого суду над Митрополитом Арсенієм, 8-го грудня 1767-го року вже приготували в м. Ревелі на березі моря маленького каземата в башті Гросштранпфорт. Отже, ще до суду приготували Митрополиту досмертне помешкання!... Це дуже важлива риса!...

8-го січня обер-комендант Ревельської фортеці Фабіян фон-Тізенгаузен прийняв „нѣкоторого (якогось) мужика Андрея Враля”. З Архангельська до Ревеля 2000 верст, везли 12 днів, бо наказано було везти як найскоріше, ніде не спиняючися. Стояв тоді жорстокий мороз!

Митрополита привезли 8-го січня ввечері, по вечірній перевірці (по тапті) напівживого, — і на руках його внесли в каземат - могилу... Аж третього дня, 12-го січня покликали лікаря, який таки спас поважно хворого... Лікар попереду дав розписку, що під страхом смертної кари нічого нікому не скаже про хворого... Але розписка нічого не помогла, — правда про Митрополита Мученика посунула по м. Ревелі і по всьому краю...

Митрополит був засланий навіки, у могилу. Карапул (сторожа) був незмінний, выбраний із тих, що не знають російської мови, і щоб ніхто не говорив з в'язнем. Цариця сама склала найсуworішу інструкцію, як держати в'язня. Бо вважала цю справу справою державною... Цебто, боялася розголосу...

¹⁷ Інші читали: „Благословенъ смиривый мя!” Ця цитата з Псалтиря. Дехто подає, що напис був зроблений вуглем у віконній ниші.

Близьча сторожа Митрополита була така, рядові: Савелій Галкін, Костянтин Брешин і Салтан Клєєв, над ними сержант Олексій Семенов. Усім відає капітан Бірюков.

3. МИТРОПОЛИТ-МУЧЕНИК АРСЕНІЙ МАЦІЄВИЧ В РЕВЕЛЬСЬКІЙ ФОРТЕЦІ.

У селянському кокушкові, він „мужик Андрій Враль”. На вікні „кляп”, щоб закляпувати рота, коли б став кричати. На стіні портрет Митрополита Арсенія, щоб постійно мучився: чим був, а чим став за непослух цариці Катерині... Див. ст. 265 і 188.

За Митрополитом день і ніч був суворий догляд. Одягнений він був у простий „мужицький” одяг, їсти давали досить, образ не було.

7-го липня 1769-го року обер-комендант фон Тізенгаузен помер, і догляд над Митрополитом тимчасово передали плац-майорові Гібнерові та капітану Бірюкову. Настала мала полегша для в'язня. Є передання, що в цей час дехто з росіян м. Ревеля заходили до Митрополита, і він навіть ходив до місцевої Церкви. Утримати повну таємницю не могли.

Наступного року, 19-го березня 1770-го року нашого в'язня прийняв новий обер-комендант Бенкendorf. Йому сама Катерина звеліла сильно доглядати „за цим звірючкою”, Андреєм Вралем”...

Спочатку в Ревельському казематі Митрополит жив вільніше, і на стінах порозвішував свої улюбленні українські Ікони: Ахтирської Божої Матері, Антонія, Феодосія і Арсенія Печерських, Св. Великомучениці Варвари, Св. Димитрія Туптала, Розп'яття на полотні та Ікона Божої Матері на полотні. Було й два Хрести з Мощами.¹⁸ (Див. мал. 3 на ст. 187).

Свящ. М. Попов твердить, що на одній стіні ревельського каземату був портрет Митрополита в простій „мужицькій” одежі, — Арсеній стойть при загратованому вузенькому віконечку, на якому лежить кляп. А на другій стіні — портрет самого Митрополита в архиєрейському облаченні.¹⁹ Це портрет пізнішого часу.

Пізніше, ревельський каземат, де був замучений Митрополит Арсеній, був обернений в Церкву.²⁰ Але є й інші відомості, — що він позостався військовою казармою для солдатів і надалі.

¹⁸ М. Попов, ст. 549.

¹⁹ М. Попов, ст. 549.

²⁰ М. Попов, ст. 549.

5. Третій суд і замурування Святителя на смерть.

Року 1771-го в Ревелі змінився комендант фортеці, — ним тепер став генерал-поручник фон-Бенкендорф. Цариця Катерина наказала йому збільшити і зміцнити догляд над в'язнем, трохи послаблений по смерті попереднього коменданта.

Цариця власноручно написала комендантові: „У вас у міцній клітці знаходиться важний птах. Бережи його, щоб не вилетів! Сподіваюся, що не підведеш себе під велику відповідальність. Народ здавна дуже шанує його, і привикуважати його за Святого. А він нічого більше, як великий обманець і лицемір’...²¹

Комендант фон-Бенкендорф перелякався, — він зовсім не хотів відповідати перед жорстокою царицею, яку добре знова... Звичайно, він сильно збільшив в'язничний догляд над своїм в'язнем.

Тимчасом по Росії сильно ширилися чутки про Мученика Митрополита, і про знущання цариці над ним. Крім цього наспів новий донос, що Митрополит збирається втекти в Англію, і що в цьому йому допоможуть купці. Цариця знову запінилась! Крім цього, є відомості, ніби Митрополит писав і з Ревеля проти жорстокої німки.

Розпочалося третє слідство, десь перед 3-м березнем 1771-го року. Цариця доручила це слідство найстрашнішому своєму катові — Степану Івановичу Шешковському, на це видано йому велику на той час суму, — 500 рублів.

І таємно знову засудили Митрополита — уже на смерть... Довести його голodom і холодом до смерті...²²

²¹ А. Карташев, ст. 487.

²² Усі матеріали цього останнього суду — спалені.

Про останній рік життя Митрополита Арсенія розповідає Митрополит Київський Євгеній Болховитинов, розповідає за свідченням сучасників. Двері в каземат замурували. „В'язниця аж до смерти Митрополита вже не відчинялась. Заборонені всяки зноси-ни з сторонніми. А вкінці відмовили давати в'язневі не тільки одежду, але й їжу” ...

Пізніше один урядник Таємної Канцелярії в Москві розповідав, що „Арсеній був замурований, позосталось тільки віконечко, через яке йому подавали їжу” ... „Через вибиті шибки своїх двох віконечок і через залізні грати Митрополит кричав і благав проходячих рятувати його, і не допустити померти від голоду й холоду” ...

У Ревелі було трохи росіян, і вони прόбували рятувати Митрополита. Розповідають, що в'язневі передали кошика з шнурком: Митрополит спускав це через віконце додолу, а милосердні люди клали в кошика, хто що міг, і в'язень підіймав це до себе...²³

Клали їжу, воду, білизну, дрова ...

В'язень був замурований, і тому всі свої фізичні потреби мусів чинити у казематі ...

Віконце було вибите, і зимою тут був нестерпний холод ...

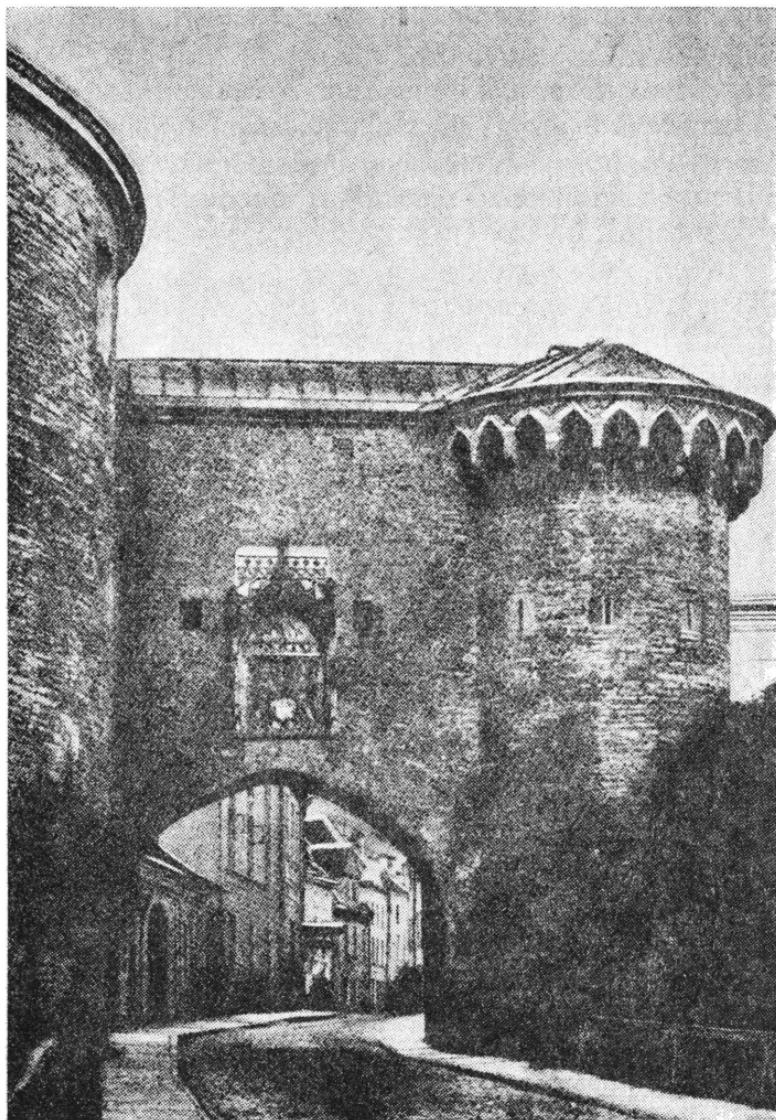
6. Упокоєння в Бозі.

Тяжко мучився Митрополит від голоду та холоду, а Катерина тільки й чекала, коли вже нарешті живущий її ворог помре ...

Здоров'я Мученика помалу тануло, як свічка догораюча.

Лютого 26-го Митрополит став кричати, щоб покликали до нього Священика, щоб той заприча-

²³ М. Попов, 575.

4. ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД БАШТИ ГРОСШАНПОРТ
у Ревелі на березі Балтицького моря.

Тут, у кімнаті над ворітами, був замурований Митрополит Арсеній (1767—1772), тут і впокоївся.

стив його. Взялися вибивати замуровані двері, щоб увійшов у в'язницю.

Двері вибили, і Священик о. Сава Кондратов, Настоятель Ревельської Миколаївської Церкви, увійшов у кімнату, — і жахнувся: вся кімната сяла від блиску, а посередині стояв Митрополит у повному Облаченні...

Священик кинувся назад за двері, до коменданта...

— Ви казали, що в кімнаті арештант, а там Архиєрей!... крикнув Священик...

Пішли тепер удвох, комендант і Священик, — хворий в'язень лежав на ліжкові... Комендант вийшов, а Священик висповідав і запричастив помираючого.

По цьому, відчуваючи правду, Священик о. Кондратов кинувся навколошки перед в'язнем і попросив у нього Благословення.

В'язень поблагословив, як Архиєрей...

З о. Кондратова перше взяли розписку, що він „по кінець свого життя ні з ким не буде говорити про в'язня”...

Через два дні, 28-го лютого 1772-го року, о годині 8-ї вранці Митрополит Мученик тихо упокоївся в Бозі...

Обрадуваний комендант зарядив зараз же поховати померлого, — і ввечері того ж 28-го лютого Митрополита поховали недалеко при російській Св. Миколаївській Церкві. А за законом ховати можна було тільки третього дня...

А всі речі наказано роздати бідним. Книжки віддано Священикові Св. Миколаївської Церкви о. Саві Кондратову.

У всіх осіб, що брали участь у Похороні Митрополита Арсенія, взяли розписку, що до самої своєї

смерті нікому нічого не оповідатимуть про покійного, — під загрозою смертної кари...

Де тепер знаходиться тіло Великомученика Арсенія? Одної відповіді нема. Е. Поселянин твердить, що „ще й досі показують мощі похованого Митрополита — біля правого крилоса, у придлії Успіння Божої Матері, якого поставили на могилі Арсенія” (ст. 137). А. А. Карташев (ст. 479) подає, що „при передбудові Церкви року 1821-го могила о. М. Арсенія ввійшла в граници Храму і опинилася якраз під Солією біля Царських Врат”. (Див. мал. 5 на ст. 195).

Те саме твердить і о. М. Попов, що відвідував Ревель і шукав могилу Митрополита Арсенія.

Пізніше в цій Церкві стали молитися „о упокоєнні бившого Митрополита Арсенія, зде погребеного”.

До нас дійшла розписка про витрати на Похорон Митрополита Ростовського Арсенія: „Куплено гріб, дано 1 рубль 4 копійки. Холста на саван на 50 коп. Грамота і Вінчик 6 коп.”.

Отак оцінено в Росії велику 20-тилітню працю одного з найвидатніших українських Митрополитів... „Ціна Оціненного!” (Матвія 27. 9) ...

7. Божий Суд над нечестивими суддями.

Нечестивий суд Синоду над невинним Божим слугою, гарячим оборонцем віковічних прав Святої Церкви, ударив і сполосив усю Росію й Україну! Безбожна німкеня силою захопила царського престола і знущається над Православною Церквою...

Як не ховалися з нечестивим судом, справа вийшла наверх, і сковати її ніяк не можна було. Митрополита Ростовського тисячі людей знали добре, а тепер усі за всім придивлялися, — що з ним сталося? Бо все робилося таємно, але тепер помалу все

виходило наяв, і родило безконечні чутки та легенди.

Нечестивий суд Св. Синоду невинний Митрополит, як ми бачили, обернув на Божий суд, і всім своїм неправим суддям передрік близьке й жорстоке падіння та люту смерть. Господь заступиться за свого Праведника!

Судова заля (Хрестова Патріярша Палата, де судили ї Патріярха Никона) була переповнена ченцями та білим Духовенством. Затаївши духа, всі слухали кожне слово засудженого Праведника.

1. І найперше на всю залю роздалося тяжке пророцтво Засудженця: „Добре мені, що Ти смирив мене, Боже!... Але цариця Катерина за все це не вдостоїться християнської кончини!”...

Уся заля зімліла, і до свого кінця кожен пам'ятав це пророцтво: Катерина загине страшною смертю!...

Так і сталося!

Сталося це 6-го листопада 1796-го року. Бог терпів безбожниці 33 роки...

Ось опис нечесного кінця Катерини, як подають його сучасні записи.²⁴

„Цариця Катерина проکинулася 6-го листопада 1796-го року в хорошому настрої. Весело жартувала, встала з постелі. Умилася, напилася міцної кави. Весело пожартувала з Платоном Зубовим і відпустила його.

Покликала в свою спальню секретаря й сіла за працю. Але раптом скопилася, попросила секретаря перейти в сусідню кімнату і трохи зачекати її. Сама пішла в уборну, що була поруч зо спальнюю.

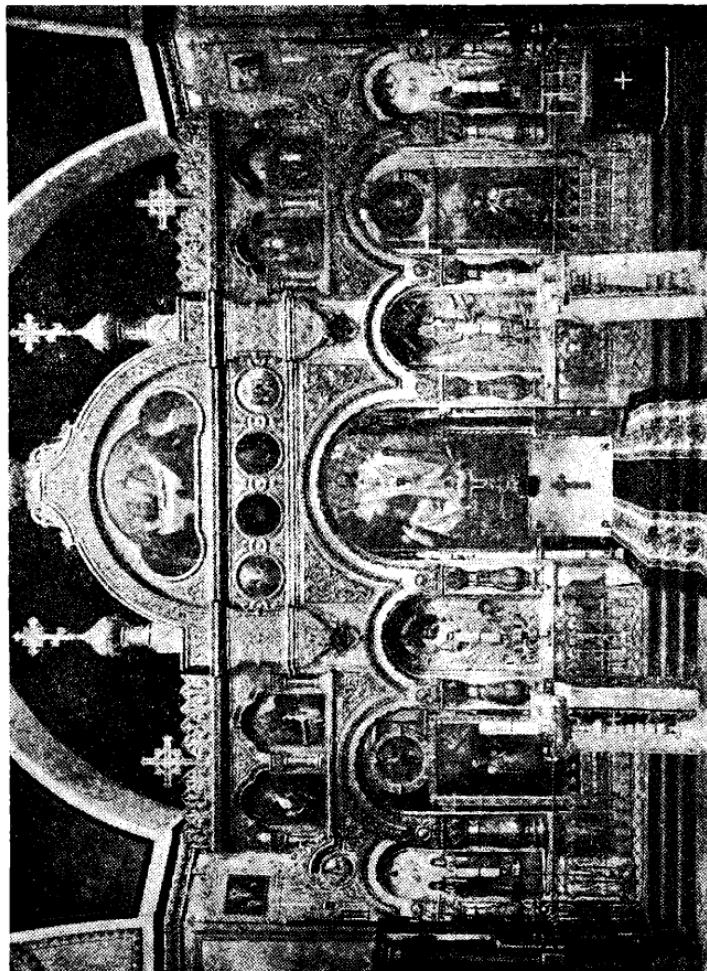
Секретар засоромився і вийшов. Минуло досить часу, а цариця не вертається... Секретар звернув

²⁴ Подаємо за Е. Сумароковим: Лекції..., ст. 242—243.

на це увагу камердинера Зотова. Той захвилювався і постукає до уборної.

— Ваша Величність! Матушко! — закликав він дрижачим голосом. Але відповіді не було...

Тоді Зотов взявся за ручку дверей, — двері відчинялися в середину, але були замкнені. Зотов узяв ножика і просунув його в щілину дверей, і підняв гачка, яким двері були замкнені з середини.

5. ІКОНОСТАС СВ. УСПІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В М. РЕВЕЛІ.
Біля Царських Врат під Солею похованний Митрополит Арсеній.

Гачок повернувся. Зотов начавив двері, але з жахом відчув, що двері не відчиняються, особливо долі, ніби щось там навалилося на них...

А з уборної почувся тихий, але страшний хрипкий крик...

Зотов з силою прочинив двері: в маленькій уборній на підлозі, притуливши спиною до дверей, сиділа цариця Катерина... Вона була бездиханна, ліву ногу підсунула під себе, а праву витягла... Обличчя її було багряно-червоне, повіки опущені... Із рота рвалося хрипіння...

Зотов скопив царицю попід руки, і, напруживши всі свої сили, підняв її і трохи відсунув від дверей тяжке її тіло. Прибіг постельник, скопив з ліжка матраца і кинув його на підлогу. А потім узяв царицю за ноги, і за допомогою Зотова, що вже задихався, вніс царицю в спальню і поклали її на матрац...

Цариця лежала й хрипіла, тяжко закинувши голову, під яку не догадалися покласти подушку... Перед матрацом навколішках стояв один з лікарів і витирав чорну піну, що текла з цариціного рота...

Обличчя цариці було страшне!... Воно безперестань мінялося в кольорі: із темного воно раптом наливалося кров'ю і ставало багряно-червоним, а потім знову швидко темніло...

У сусідній кімнаті зібралися близькі, і хтось раптом тихо нагадав пророцтво „Андрія Брехуна” („Вралія”), як той передрік, що цариця Катерина загине соромною смертю...

Усі очі звернулися на лікаря Роджерсона. А той сказав:

— Таж я ясно вже сказав, що жодної надії нема. Часи її Величності пораховані... Відкрила очі... Ну то що з того? Це агонія”...

Ось так, без Сповіді й без Причастя, загинула страшною смертю та, що ограбувала Церкву Божу

в Росії і в Україні, позбавила її віковічних прав, підняла беззаконну свавільну руку на Праведника Божого, Митрополита Арсенія...

2. Головою суду був Митрополит Петербурзький і Новгородський Димитрій Сєченов. Голова Св. Синоду. Це був найбільший царський угодовець, фанатик українофоб. Йому Мученик Арсеній передрік загибель від свого власного язика. Так і сталося: Митрополит Димитрій помер страшною смертю, — його розбив параліч. Язык від паралічу витягся на чверть аршина, і його вигляд був страшний... Власне від язика, від його довжини, а був він товстий-претовстий, Митрополит Димитрій і задихнувся у страшних муках... Це сталося 14-го грудня 1767-го року.

3. Другому нечестивому своєму судді, Архиєпископові Псковському Амвросію Зертис-Каменському Мученик передрік, що він буде „як той віл заклений ножем”. Так і сталося. У Москві року 1771-го була страшна чума, і Архиєпископ зарядив зняти Чудотворну Ікону, щоб народ не юрбився і не розносив зарази. Товпа напала на Амвросія, і один м'ясник зарізав його, а його тіло розірвала юрба на шматки... Це сталося 16-го вересня 1771-го року.

4. Третьому судді, Архиєпископу Афанасієві, Митрополит Мученик прорік, що він помере, як помер Арій. Це був той, що став по Арсенію Митрополитом Ростовським, — перед смертю, тяжко хворіючи, в нього випало нутро, і він помер у тяжких муках...

5. Четвертим суддею був Петербурзький Вікарій Гавриїл, — йому Митрополит Арсеній передрік, що він буде задушений. І дійсно, келейник Гаврилів задушив його подушкою...

6. П'ятий суддя, Архиєпископ Крутицький Гедеон, — був висланий з Москви, і по дорозі помер

того ж 1763-го року. Це був Гедеон Криновський, Архиєпископ Псковський, відомий проповідник, українець родом.

7. Останній шостий суддя, Новоспаський Архимандрит Мисаїл, — якому Мученик Арсеній передрік, що він спечеться в печі, і він справді спікся. Коли він тяжко захворів, то один знахар порадив йому влізти в монастирську піч, — Архимандрит вліз, — і помер там.²⁵

Як бачимо, усі судді померли тяжкою смертю. Про їхню смерть говорила вся Росія й Україна, і зв'язували їх незвичайну смерть з пророцтвами Митрополита Арсенія.

Того ж 1763-го року, року несправедливого суду, 4-го червня раптом упала Церква трьох Святителів Московських, — ця Церква була суміжна з Палатою, де судили Митрополита Арсенія. Народ пояснив це Божою карою за засуд Праведника.²⁶

Загинув і головний донощик на Митрополита Арсенія, коли він перебував у Карельському монастирі, — Ієромонах Йоасаф Лебедів. Вкінці Лебедева заслали в Сійський монастир, — і там відкрито його ненавиділи і били... І він почав доносити і на своїх отців, і багато надокучував цариці Катерині.

І цариця звеліла: „Ієромонаха Лебедева, як людину дерзку і неспокійну, щоб він без праці не тинявся, і своєю нехорошою поведінкою не наносив на чернецтво нарікань та спокус, — позбавити його монашества й віддати в солдати на Сибір”... А це ж той донощик, що його доноса цариця Катерина поклала в основу другого суду над М. Арсенієм...

²⁵ Е. Сумароков, II, 240.

²⁶ Е. Поселянин, ст. 132 — Е. Сумароков, II. 238.

Але Лебедів і це попередив і оминув! Сильно напився, і в грудні 1768-го року раптом помер ...²⁷

Тяжко загинув і другий донощик на Митрополита Арсенія, монах Герман Б а т о г о в . За доноса на М-та Арсенія цариця Катерина нагородила його, як і Лебедєва, — дала по сто рублів. Він остався жити в Карельському монастирі, але тяжке, юдине було його життя: його всі ненавиділи, лаяли й били! ...

Він робив нові доноси, на які ніхто вже не звертав уваги ... А вся братія його оминала й била ...

Коли він почув, що Лебедів загинув, то крикнув при всіх: „Поламайте мені ребра, то скоріше і я помру!” ...

Так загинули всі ложні судді Митрополита-Мученика ...

²⁷ М. Попов, ст. 578.

ЧАСТИНА XI:

ГРАБУВАННЯ УКРАЇНИ.

1. „Комісія нового Уложеня”.

Щоб глибше змалювати той час, коли жив і працював Митрополит Арсеній Мацієвич, і щоб глибше зрозуміти стан Православної Церкви в Росії, і в Україні за цариці Катерини II, я коротко розповім тут про т. зв. „Комісію нового Уложеня”, цебто про Комісію укладання нових законів, бо вона сильно захвилювала і Росію, і Україну, і була пов'язана з ідеологією Митрополита Арсенія.

Було два окремі світи — Росія та Україна, які сильно різнилися між собою по всіх ділянках життя, у тому й ділянкою церковною. Цариця Катерина — озброєна до зубів, — хотіла російський спосіб життя поширити і на Україну. А Митрополит Арсеній Мацієвич — старий та безсильний, але сильний духом своїм — намагався стан українського церковного життя перенести в монархічно-імперіялістичну Москвію. Сили були не до порівняння, і тому Митрополит Арсеній упав, правильніше: його повалили. Так, упав він у Московії, але народився в „Пунктах Київського Духовенства” 1767-го року.

Дух Митрополита Арсенія переслідував Катерину II на всіх її задумах, які вона хотіла робити супроти України, — щоб і Козакія з своєю Церквою були покірні її наказам. Цариця робила це вміло, вперто і послідовно, — і свого досягала.

Але з царицею Катериною були пов'язані найкращі сподівання ще від самого початку її царювання, — підставою для цього був її перший Маніфест. Сподівання ці зростали все більше, й досягли часу „Комісії нового Уложенія”, коли всі сподівалися волі. Але воля ця зів'яла, як квітка на морозі: цариця просто обманила всіх, і своїх обіцянок не виконала.

Жертвою цих всіх неоправданих сподівань найперше була Православна Церква, а з нею її славний син, Митрополит Ростовський Арсеній, мученик за права і волю Церкви.

**

Року 1766-го цариця Катерина II покінчила складати свій відомий „Наказ”, якого вона думала покласти в основу реформ у Росії. „Наказ” був складений на основі кращих свободолюбивих ідей Європи, і коли б справді був проведений у життя, то Росія перетворилася би на одну з вільніших держав у світі. Але цього не сталося, бо не могло статися.

Свого „Наказа Комісії укладання нового Уложенія” („Уложеніє” — збірка державних законів) цариця Катерина дала на розгляд багатьом своїм видатним державним мужам, — і всі вони осудили його, усі визнали, що Росія не готова ще до такої великої волі. „Наказ” був сильно обскubаний, і був таким і виданий. І все ж таки, і такий „Наказ” був заборонений, скажімо, у Франції, — там його цензура не допустила до поширення. Щоб не бунтував народу!

То ж 1766-го року грудня 14-го Катерина видала маніфеста, яким скликала до Москви делегатів зо всієї Росії, приблизно по одному з кожного повіту, якого мали вибрати на вільних зборах. І кожен депутат мав привезти написаного наказа від своїх виборців про місцеві потреби.

І по всій широкій Росії розпочалися вибори депутатів до „Комісії”. Справа була зовсім нова, — цариця кличе в столицю представників народу сказати їй правду про всі важливі державні справи й місцеві потреби. Мало того, — делегати мають привезти з собою писані накази своїх виборців.

І вся Росія та Україна закипіли, — іде воля, та ще з наказу самої цариці! Дозволено було вільно обмірковувати державні справи. І відразу з'явилося дві течії: консерватори, що ніякої волі не хотіли, і вільнолюбці, але їх було зовсім мало.

Усі покривдені зарухались і стали кричати про свої болячки. Особливо захвилювались кріпаки селяни, — стало відомо, що в „Наказі” було звільнення селян від панщини. По деяких місцях пішли селянські повстання: давайте волю відразу!

Депутати мали з'їхатися в Москву на кінець липня 1767-го року, — на вибори й на виготовлення місцевих проектів давалося сім місяців.

Скликалися депутати від дворянства, купецтва й вільного селянства. Від кріпаків депутатів не кликали, — і це була загибель Комісії і всієї справи. Ненависниця Православія, атеїстка Катерина не покликала в Комісію також і Духовенства, — його мав заступати відомий угодовець, голова Св. Синоду Митрополит Новгородський Димитрій Сеченов. Духовенство було цим глибоко ображене, але Св. Синод сам запропонував йому подати свої побажання. Звичайно, це образи не заспокоїло: Духовенство й селяни-кріпаки громадянами не вважаються!

**

Україна сильно закипіла, — скрізь стали обмірковувати справу, дискутувати, виставляти свої побажання. Генерал-губернатор України (з 1764 р.) граф Петро Рум'янцев - Задунайський († 1796) ро-

зіслав свого наказа про вибори, але спочатку вся справа викликала саму критику. Рум'янцев доносив Катерині 2-го березня 1767-го року, що „малоросіяни свавольні, вони питаютъ: чого нам їхати в Москву? Наші закони хороші”. Це важливе свідчення, що українці не вважали себе пов'язаними з Росією, і мали свої закони.

Пізніше П. Рум'янцев писав цариці, що „малоросіянці” вияснюють її „Наказа” так, що їх, як більше учених і більше культурних, кличуть у Москву складати закони для москалів. Цариця насили ховала свій гнів та злобу...

Щодалі, Україна кипіла все більше. Помалу відбувалися вибори депутатів, і не все добре для влади, тому П. Рум'янцев, як генерал-губернатор, скрізь чавив на них. Повсюди у своїх наказах послам українці вимагали: 1. Підтвердження стародавніх прав і привілеїв, 2. Скасування великих податків, 3. Забрання московського війська з України. Крім цього, в багатьох містах виставили вимогу, яка перелякала царицю: дозволити вибрати Гетьмана!

Губернатор П. Рум'янцев кидався по всій Україні, але заспокоїти її не міг. По всій Росії вибори відбувалися вільно й спокійно, але не було цього в Україні.

Подратований П. Рум'янцев доносив цариці: „Ваша імператорська величність юзвити не можете, до чого дійшли в Малоросії підступність та свавільство... Усі засліплені, — як ті, хто побував у чужих краях, так і ті, хто народився тут і ніде не бував. Дивніше всього, що ці люди (українці) інакше не кажуть про себе, як те, що вони найкращі на всьому світі, і що нема над них сильніших, нема хоробріших, нема розумніших. Ніде нема нічого хорошого, нічого вільного, що могло б надаватися їм. І все, що вони мають, то найкраще... Не зле було б через гвар-

дійських офіцерів позакладати тут Комісії для досліду непорядків, — цим можна б спинити всі їхні навіженства та республіканські думки, а також обмежити тут панство та шляхетство, шкідливі державі".¹ Це високоцінне свідчення про українців, — як вони — у порівнянні з росіянами — високо себе ставили!

У Чернігові послом обрали генерального осавула Івана Михайловича Скоропадського, і про нього П. Рум'янцев писав Катерині: „Скоропадський при всіх своїх науках, хоч і в чужих краях побував, але позостався козаком". У складеному наказі для посла чернігівці вимагали „закласти в Малій Росії дворянський корпус, а для вищих наук — університет і академії, а також жіночу школу". Чернігівці все були високо культурні!

Шляхетство Ніжинського й Батуринського повітів вимагали, щоб цариця „наказала нам разом з Січчю Запорозькою вільними голосами обрати Гетьмана".²

Язва України, що так сильно роз'ятрилась за час Руїни (1657—1687), це були доноси.³ Вони не спинялися й далі, — українці наввипередки доносili московському губернатору в Києві один на одного, а особливо на свою старшину. Генерал-губернатор України граф П. Рум'янцев був засипуваний такими українськими доносами. На Запоріжжі вибори до Комісії провадив полковник Милорадович, і здавалося, все відбулося спокійно.

Але це так здавалося тільки Рум'янцеву, — всередині Запорозька Січ кипіла, як і вся Україна, —

¹ С. М. Соловьевъ: Исторія Россіи, т. 26, ст. 319.

² Там само, ст. 320.

³ Іларіон: Українська Церква за час Руїни, 1957 рік, ст. 389—390.

усі хотіли додержання своїх стародавніх прав, у тому й виборів Гетьмана, але виборів вільними голосами.

У жовтні 1767-го року кошовий отаман Кальнишевський їздив у справах виборів і Січових домагань до губернатора П. Рум'янцева. Розмова в них не була спокійна.

Війська Запорозького Низового полковий старшина Павло Савицький подав цариці Катерині широкого доноса на свого кошового Кальнишевського. Савицький доносив: „Коли року 1767-го в місяці жовтні кошовий вернувся від Рум'янцева, то замкнувся в своїй спальні, і став казати своєму писареві: Як видно, нема чого покладатися на москалів, а треба писати до Турецького султана. Треба вибрati з війська добрих 20 чоловіка та й послати їх з проханням, щоб султан прийняв нас під свою опіку. А до Війська напишемо, щоб усі готові були до походу. І напишемо, що коли регулярна чи гусарська московська яка команда „увійде в Запорозькі оселі (дачі), то щоб не впускали ані одного чоловіка, а якби вони стали входити силою, то чинили б, як з неприятелем”.

„Чи писали Турецькому султанові чи ні, того не скажу, — доносив Павло Савицький — а до Війська дійсно моєю рукою писано, перше через полковника Антона Красовського минулого 1766-го року в місяці серпні, а потім через осавула. Писали, щоб усі були готові в похід проти Росії, і щоб не пускали в свої граници ані одного росіяніна ні за чим”.⁴

Цариця Катерина не зарядила слідства на цей донос, але глибоко затаїла в собі ненавість до Січі, і через 8 років, року 1775-го пригадала все кошовому Кальнишевському, і Січ зруйнувала, а Кальни-

⁴ С. Соловьевъ: Исторія Россіи, т. 26, ст. 324.

шевського замкнула на Соловках, як і Митрополита Арсенія.

**

Нарешті депутати з'їхалися в Москву, і відкриття Комісії відбулося надзвичайно вроочисто 30-го липня 1767-го року. З'їхалося 460 послів, у тому числі і від України. Порядок послів для докладів був установлений за „губерніями” такий: Московська, Київська, Петербурзька, Новгородська, Казанська, Астраханська, Сибірська, Іркутська, Смоленська, Естляндська, Ліфляндська, Виборзька, Нижегородська, Малоросійська, Слободська-Українська, Воронізька, Білгородська, Архангельська, Оренбурзька і Новоросійська. Зникла в Комісії „Малоросія”, як єдине ціле, — з'явилися губернії в складі Росії, та ще на передостанніх місцях. Навіть Київську губернію поставили на друге місце . . .

І розпочалися довгі засідання нового парламенту чи Комісії, але вся увага всіх зверталася головно на одне, — забезпечити права дворянства чи то шляхетства. Кріпацького селянства не було в Комісії, тому його голосу й не почули, зате воно незабаром саме відповіло на це сильними повстаннями, а через 6 літ — бунтом Пугачова (1773—1775).

Справа України, як такої, не прийшла на чергу зборів, але було привезено багато наказів своїм послам від виборців.⁵ Зате була поставлена справа Ліфляндії, і українці дружно підпирали вимоги волі для неї.

„Малоросійская Колегія” послала в Комісію свого окремого посла, Димитрія Наталинова, і дала йо-

⁵ Українські накази своїм послам видав В. А в с є н к о : Малоросійське шляхетство въ 1767 г., див. „Русский Вѣстникъ” 1863 р., т. 46. Див. ще „Наказы малоросійскимъ депутатамъ 1767 г.”, „Кievская Старина” 1889 р.

му свого наказа, в якому було не мало шкідливого Україні. Писанину „Малоросійської Колегії” сильно збивав депутат Лубенського полку Григорій Політика.⁶

Губернатор України граф П. Рум'янцев доносив Катерині II 28-го лютого 1768-го року: „Я мав змогу бачитися з деякими депутатами, що були на час звільнені і вже вернулися назад. Я переконався, що всі вони вороже успосіблени. Скоропадський керує всіма, бо мріє, що буде обраний Гетьманом. Та частина, що сліпо йде за цими невіжами, н е м а л á. Але я осмілююсь завірити, що коли такі й подібні їм, що тепер дуже замітні, позостануться без дій і без діл, а навпаки — благонамірені і цією недугою самовладства й незалежності не заражені, коли будуть виділені милістю Вашої Величності, і ввійдуть у чини та в діла, і будуть мати прямі для себе устави, то й вони незабаром перемінять думки та поступки, бо завжди мають велике бажання до чинів, а особливо до платні” . . .

Тяжка, але правдива характеристика багатьох з тодішнього українського панства . . .

Цариця відписала своєму губернаторові: „Що ви пишете про Скоропадського, то все дуже справедливе: він і тут веде себе, як вовк, і ні з ким з н а ш и х знатися не хоче”.⁷ Це глибокоцінне свідчення про настрій українців того часу!

Між іншим чернігівці в своєму наказі послам написали про Польщу, бо добре її пізнали: „У Польщі всі біdnі. Хто не набув собі шляхетства, стогнуть

⁶ Див. „Чтенія МОДР” 1851 р., том III, — тут видрукована записка Гр. Політики: „Заперечення на наказ Малоросійської Колегії”.

⁷ С. Соловьевъ: Там само, ст. 392.

під ярмом рабства та муки".⁸ Це саме маємо і на сторінках „Історії Русів”.

Року 1769-го розпочалася війна з турками, і „Комісія” для зłożення нового „Уложенія” була розпущена, і більше вже не збиралася ніколи. Цариця Катерина охолола до задуманих великих реформ, ясно побачивши, що Росія до них не готова, а Україна сильно бунтується. Її „Наказ” був таки розісланий по вищих установах, але було заборонено читати його нижчим службовцям... Катерининська весна покінчилася не літом, а лютою зимою!

„Наказ”, вибори, Комісія сильно розбурхали Україну, і чотири роки (1766—1769) вона кипіла. За цього часу всім дали змогу вільно висловити свої бажання. І тепер ясно виявилось, що українці не мають відповідної історії своєї Батьківщини, а тому не можуть належно боронитися. А власне тепер цієї оборони треба було найбільше.

І цього часу, десь року 1767-го може й написана була „Історія Русів”, написана була для потреб депутатів у Катерининій Комісії.

**

І ось цього часу, коли по всій Росії й по всій Україні так сильно всі хвилювалися по справах „Комісії Нового Уложенія”, у військовій в'язниці-фортеці у Ревелі доторяв Митрополит Мученик Арсеній Мацієвич... І ніхто не знов, де катують Мученика...

Цариця Катерина одною рукою складала „Наказ”, а другою катувала Митрополита Арсенія, що голосно вимагав волі...

А брати українці в Комісії навіть не згадали про Митрополита Мученика...

⁸ Там само, ст. 391.

2. „Пункти Київського Духовенства” 1767 року.

Бажаючи поліпшити стан життя всіх класів Росії, цариця Катерина II (1762—1796), як вище подано, склала була волелюбного „Наказа”, в якому подала свої думки на цю справу. Думки були дуже ліберальні, — за кращою філософською науковою тодішнього часу в Європі, а головно у Франції.

Катерина II своїм маніфестом 14-го грудня 1766-го року скликала до Москви Комісію з депутатів від усіх класів, і поставила їм завдання, — виробити „Нове Уложеніє”, новий збір законів для управління Росією: Це була відома „Комісія для нового Уложенія”, про яку вище розказано.

До Комісії покликані були всі класи Росії, але цариця не покликала двох найбільших станів: 1. селян кріпаків і 2. Духовенства. Цариця Катерина відкрито оминала Православну Церкву, і відкрито цим її образила, і її послів не покликала. Усі потреби Духовенства мав заступати один Голова Св. Синоду, Митрополит Новгородський Димитрій Сеченов, великий царицин угодовець, що на все погоджувався.

Митрополит Димитрій, як Голова Св. Синоду, усе таки запропонував окремим Єпархіям подати йому на письмі свої домагання. Але російське Духовенство виявило себе дуже пасивним, і ніяких домагань не виставило: сильно боялося попасті в пастку, а своєму Синоду не вірило! Усі ж знали про М. Арсенія.

Не те було в Україні. На чолі став Митрополит Київський Арсеній Могилянський (1757—1770), чи правдивіше — Київське Духовенство, і воно склало свої славні „Пункти Київського Духовенства 1767-го року в Комісію нового Уложенія”. До цих Пунктів приєдналися й інші українські Єпархії, і Пункти пішли в імені всієї Української Церкви.

І ці Пункти 1767-го року були передані в Комісію. Це велика праця, — докладний опис стародавніх прав та стану українського православного Духовенства, — усіх пунктів 74. За всього видно, що Пункти складали високоосвічені українські духовні патріоти, які добре знали історію та потреби своєї Церкви, добре знали її права, добре знали й політичний стан України.

Загальний зміст Київських Пунктів 1767-го року⁹ — це оборона стародавніх прав і вольностей українського Духовенства. Головне бажання Духовенства — позостатися на тих правах, які воно мало за часів Богдана Хмельницького. Зберегти всі свої давні права, а порушені відновити.

Пункти сильно підкреслюють, що Київська Академія зробила й тепер робить величезну державну роботу для всієї України. Її вихованці позаймали, як Священики, „усі полкові міста Київської Єпархії, та й інші малі міста й містечка мало не всі, а також і деякі більші села” заповнені Священиками з Академії (Діанин ст. 82). Цебто, Пункти підкреслюють, що серед Київського Духовенства багато осіб з вищою освітою.

Сильно підкреслюють Пункти, що українське Духовенство багато служить своєму народові проповідництвом Слова Божого (Д. 11). У Київському Братському монастирі, де міститься Могилянська Академія, здавна й тепер славиться проповідь. На ці проповіді масами сходяться кияни та й різні прочани. В Академії для проповіді є два осібних проповідники (Д. 78). Цим Духовенство служить усьому народові.

⁹ Ці Пункти видав А. Діанинъ: Пункты Киевского Духовенства 1767 г. в Комиссію нового Уложенія. Київ. Див. „Труды Киев. Дух. Академії” 1904 рік.

З давнього часу Духовенство в Україні прирівнювалося в правах своїх до шляхетського стану. Пункти сильно це боронять, і доводять, що Люблинська унія 1569-го року та Литовський Статут прирівнювали Духовенство в його правах до світського шляхетського стану (Д. 6, 10).

За давнім українським правом за знеславлення Священнослужителя винний платив кару таку саму, як за знеславлення шляхтича. Це право часто підтверджували гетьмани своїми Універсалами, напр. Богдан Хмельницький в роках 1649 і 1651-м. За цим правом за безчестя Священнослужителя, а навіть ченця винний засуджувався на найвищу кару — на горло (Діанин ст. 15—16). Взагалі, авторитет українського Духовенства завжди стояв дуже високо.

Коли в Україні в роках 1730—1740-их робили кодифікацію українського права, то ця Комісія признала шляхетські права Священикам і Дияконам та їхньому потомству. Та і в своїх наказах в цю Катерининську Комісію 1767 р. шляхетство ніде не висловилось проти цього.

А за російських часів шляхетські права українського Духовенства стали сильно порушувати, але Духовенство завжди завзято їх боронить (Д. 14).

За останніх російських часів стали безчестити Духовенство безкарно. Це чуже Україні, — воно прийшло до неї за впливом російським: з Духовенством стали поводитися зле старшина й землевласники, а за ними і простий народ (Д. 17).

Росія хоче принести українському Духовенству безправ'я та панську сваволю (Діанин 19).

Українське православне Духовенство здавна мало свій становий духовний суд, що підтверджено й Литовським Статутом. Рамці цього духовного суду були широкі, — усі діла між духовними або на духовних судив свій суд. Але російська влада

почала помалу обмежувати духовний суд в Україні, стали переслідувати Духовенство взагалі. І духовний суд розбили, особливо з 1763-го року. І Духовенство тепер вимагає привернення йому прав свого духовного суду.

Здавна церковні й монастирські землі в Україні вільні були від військової служби та від податків (Д. 41). По священичих дворах не ставили військового постою (Д. 42). Але тепер українська старшина часто ламає цей привілей. Року 1765-го введено однорубльовий податок з монастирських людей, з кожної хати (Д. 45).

Київські Пункти сильно скаржаться на матеріальне зuboжіння українського Духовенства, що сталося вже за російських часів. З давніх часів за українським правом дозволялося Духовенству вільно набувати й рядити рухомим і нерухомим своїм маєном, Духовенство мало право вільно збувати його. Таке право мали як Церкви, так і монастири (Діанин ст. 20—21).

Славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький багато надавав Церквам та монастирям різних земель, видав і правні акти на ці землі (Діанин 30—31). Тепер же поволі церковне майно все зменшують.

Так, за представленням гетьмана Данила Апостола царським наказом року 1728-го заборонено Церквам і монастирям набувати й брати в даровизну козачі землі (Д. 21—22). Цей наказ сильно вдарив українське Духовенство, — бож не заборонено було й далі скуповувати землі від Духовенства. Духовенство замкнутим станом не було, діти його часто відходили з духовного звання, і церковна земля маліла (Діанин 22). Через це Духовенство біdnіло, а це вело його до пониження освіти.

Року 1735-го три українські Архиєреї, — Київський, Чернігівський і Переяславський спільним по-

данням просили царицю Анну Іванівну відмінити наказа 1728-го року, як дуже їм шкідливого. Цариця не тільки не відмінила наказа, але ще й прислава всім трьом Архиєреям суворого виговора (Діанин 26).

Здавна Духовенству позволялося провадити деякі торгові підприємства. Напр., дозволялося як білому, так і чорному (манастирям) Духовенству провадити навіть винокурні (Д. 37), а це давало потрібний дохід. Духовенство виробляло поташ, мало ліси й т. ін. Року 1757-го та 1761-го гетьман Розумовський відібрал від українського Духовенства право винокурення (Д. 37—38).

З часом в Україну наїхало багато московських урядників, і взагалі „царських людей”. Вони вільно набували собі в Україні землі та підприємства, й стали переслідувати та „виживати” Духовенство, усі вони зменшували його права особисті, матеріальні й ін. (Д. 50).

Останнім часом стали вільно приймати в козацтво, тому багато монастирських селян попереходили в козацтво разом з землею, якою володіли від монастирів, а це принесло монастирям дошкульні школи (Діанин 32—33).

В Україні парафіяни здавна мали право самі обирати собі Священнослужителів. Це стародавнє право підтвердила й цариця Анна Іванівна, і заборонила Архиєреям та Консисторіям призначати на парафії необраних Священиків та Дияконів. Це своє право українці сильно берегли, а тепер його часто ламають та зносять (Д. 84—85).

Від давнього часу на городу Духовенства складала т. зв. роковщина: 1. Річний податок від кожної родини хлібом чи грішми. 2. Нагорода за виконання Треб. Складений договір між Священиком та вірними був правним актом, обов'язковим для двох сторін (Діанин 86). Звичайно, договір не все

був однаковий, але мінявся, — залежно від особи Священика й його старання в службі. А це змушувало Священика до пильнішої праці.

Року 1765-го Катерина ІІ знищила роковщину і встановила сталу таксу за Треби. Це, звичайно, вдало матеріальний стан Духовенства, бо такса була аж надто мала, і доходи Духовенства змаліли в кілька разів (Діанин 88—89).

Українське Духовенство через усе це здане було на ласку своїх вірних. А це довело до того, — як кажуть Пункти Київського Духовенства, — що Священики „принуждены во образъ нищихъ по миру просить милостыни” . . . (Д. 91).

Зубоження Духовенства вдарило його помітно, як стан, — видатніші люди стали оминати цей стан, шукаючи собі іншої служби, а приходили до нього часто невідповідні (Діанин 25).

Отже, як бачимо, коли за цариці Катерини ІІ руйнували правний і матеріальний стан Духовенства, то власне саме тільки українське Духовенство сильно боронило його, і це тільки українське Духовенство не допустило до повного обезправнення Священнослужителів, чого так хотіла цариця німка, бо вже те зробила в себе в Росії.

Коли складалися „Пункти Київського Духовенства”, то Ростовський Митрополит Арсеній того часу мучився в засланні на півночі. Справу його протестів, арешту й заслання всі в Україні добре знали. Його сильно шанували, і його дух вітав над усією Україною. Це ж він так люто покараний за все те, чого вимагають ці славні Пункти! Ідеологію Пунктів М. Арсеній Мацієвичувесь час боронив і ширив, і за цю ідеологію і життя своє поклав! Пункти показують, що Ростовський Митрополит Арсеній боронив не тільки свою ідеологію, — це була ідеологія всієї Української Церкви!

„Пункти Київського Духовенства” 1767-го року з'явилися десь водночас із „Історією Русів”. Безумовно автор „Історії Русів” знав ці Пункти, і в деяких місцях своєї праці навіть полемізує з ними. Напр., автор ІР уважає, що Духовенство бере за Треби забагато, і описує непорозуміння й кривди від того (ст. 56—57). На жаль, у нас ще не вивчено цих Пунктів належно, не вказано їхнього стосунку до „Історії Русів”.

„Пункти Київського Духовенства” мають свою виразну українську патріотичну ідеологію, яка перейшла в „Історію Русів”. В обох цих творах один дух, одна ідеологія, бо „Історія Русів” взяла українське Духовенство в свою оборону.

Історія „Комісії складання нового Уложенія”, і „Пункти малоросійського Духовенства” показують нам ясно, чому і за що загинув Ростовський Митрополит Арсеній Мацієвич, тому ми розповіли про це трохи докладніше.

3. Конфіската церковних земель в Україні 1786 р.

Українське Духовенство зо страхом чекало, що Катерина добереться нарешті і до їхніх церковних маєтків, про що ввесь час безупину ходили поголоски. Незадоволення росло кругом. Цариця збиралася ще року 1763-го забрати церковні маєтки в Україні, одночасно з Росією, але Київська Духовна Деканстерія 6 жовтня 1763-го року написала в Синод сильно-го протеста, і цариця — під впливом протестів Митрополита Арсенія — була змущена на деякий час спинити свої заміри, і тільки написала Митрополитові добре провчити протестантів, „дабы они впредь того чинити не отважились” . . .¹⁰

¹⁰ Н. И. Петровъ : Киевская Духовная Академія въ царствовані Екатерины II, ст. 10 і 70. — I. Огієнко : Українська Культура, Київ, 1918 рік, ст. 193.

Попікшись на Митрополиті Арсенії, Катерина не взялась рішуче за Україну, але почала здалека підходити до церковних та монастирських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом вищого Духовенства... Легша дорога!

Цариця хотіла, щоб сама козацька старшина та вище Київське Духовенство вірноподданно просили її забрати всі їхні землі...

Так, ще року 1765-го вона писала губернаторові України, гр. П. Рум'янцеву: „Желаю, чтобъ вы тамошнихъ нѣсколько называемыхъ пановъ склонили къ подачѣ чelобитной, въ которой бы они просили, если можно, о положеніи Духовенства въ штатное состояніе. Отъ духовныхъ или свѣтскихъ такую же чelобитную имѣть, -- то бъ мы уже знали, какъ починать. Mnѣ Николай Чичеринъ сказалъ, что Митрополитъ Киевскій самъ не прочь отъ сего учрежденія будетъ, понеже онъ мало дохода имѣетъ, а мы бъ ему, Преосвященному, если бъ склонился о штатномъ положеніи просить, сдѣлали бъ весьма выгодные для него кондиції”.¹¹

А через рік, 1766 р. цариця про те ж саме підходила і до Св. Синоду. Оберпрокурор Мелісіно прислав такого листа Синодові: „Ея Императорское Величество избавить соизволила духовный чин отъ суеты мірской и отъ того зазрѣнія, въ которомъ онъ долголѣтно находился, обращаясь въ мірскихъ попеченіяхъ. Св. Синодъ опытомъ уже самимъ удостовѣрился о блаженствѣ своемъ подъ державою Православной своей монархии, и не соизволить ли за долгъ званія своего принять и просить Ея Императорское Величество, дабы она ту же матернюю свою

¹¹ Листъ Катерини от 9 липня 1765 р. в Моск. Архіві Мин. Ін. Дѣлъ. Див. С. М. Соловьевъ: Исторія Россіи, Спб. вид. „Обществ. Польза”, кн. 6, т. 26, ст. 122

щедроту изліяла и на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ” . . .¹²

Але всі ці підступи Катеринині були марними, бо українське Духовенство кріпко стояло на своєму, і міцно боронило свої стародавні права.

Цариця почала душити українське Духовенство, почала відбирати по-трохи старі вольності його, аби тільки примусити його віддати свої землі.

Я вже розказував, як українські монахи запосіли були московські монастири. Роздратована упертістю українців, що стояли за свою землю, цариця 17-го лютого 1765 р. наказала: „Изъ малороссийскихъ Епархій изъ монашествующихъ въ Великороссію безъ указа Св. Синода и безъ крайней надобности отнюдь никого не выпускать и въ великороссийскія епархіи не принимать” . . .¹³

Тільки з помсти на українців видала цариця цього наказа. Наказ цей, — каже дослідник проф. Н. Петров — „явно отмѣнилъ прежнюю монополію воспитанниковъ Киевской Академіи на занятіе іерархическихъ и даже учительскихъ мѣстъ въ Великороссії”.¹⁴

Правда, наказ цей у життя проведений не був.

А до нас в Україну цариця почала сама призначати Настоятелів в монастири, — і все людей, що добре слухали її: призначала або москалів, або таких українців, що довго служили на Москві, і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів Укра-

¹² Государственный Архивъ Див. С. Соловьевъ, там само, ст. 301.

¹³ „Полное Собрание Законовъ Росс. Имперіи”, т. XVII, № 12332, ст. 49.

¹⁴ Проф. Н. И. Петровъ: Киевская Академія въ царствование Имп. Екатерины II. К. 1906 р., ст. 12. Див. ще Акты т. I, ч. I, ст. 109.

їни...¹⁵ Це все були люди, що могли готовити ґрунт, щоб відібрати наші землі.

Глухі протести проти цього ламання старого виборного звичаю серед Духовенства були за ввесь XVIII вік. Так, р. 1743-го монахи Києво-Межигірського монастиря подали були скаргу до Св. Синоду; вони скаржились, що їм тепер признають Ігуменів, тоді як раніш у них було не так: „Когда умретъ Игуменъ или Архимандритъ — писали монахи, — то змежду братіи того же монастыря обретъ братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется Игуменомъ, а не изъ иного монастыря, который чинъ былъ издревле... А нынѣ заслуженые присылаются Архимандритамы. Но оные Архимандриты, который приѣдетъ въ нашъ убогій монастыръ, то по своей похоти поступаетъ, какъ хочетъ, и чина церковнаго и нашего уставу монастырскаго не смотрить, и собраной братіи никогда въ совѣтъ не призывасть, но самъ собою всякое дѣло затѣвасть и дѣлаетъ по прихотяхъ своихъ”.¹⁶

Довго ждала Катерина, поки попросять її з Києва зволити забрати монастирські й церковні землі, і це їй нарешті обридло, бо земля фаворитам її була дуже потрібна, — 10-го квітня 1786-го р. вона силою відняла всі монастирські землі в Україні...¹⁷ Замість цієї „суеты мірской” заведений був „милостивий штат”...

Так цариця Катерина „матернюю свою щедроту изліяла на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ”...

Про цю матерню ласку так писав славний Іриней Фальковський, тоді ще учитель Київської Академії:

¹⁵ Проф. Н. И. Петровъ: Акты, т. III, ст. 8.

¹⁶ Н. И. Петровъ: Акты, т. I, ч. I, ст. 109.

¹⁷ Височайшого наказа про це див. „Полное собраніе законовъ Росс. Имперіи”, т. XXII, № 16375, ст. 575 і далі.

„Мы были подобны онымъ сынамъ Израилевымъ, кои воспѣвали: На рѣкахъ Вавилонскихъ, тамо сѣдохомъ и плакахомъ”...¹⁸

Як бачимо, цариця Катерина таки сильно злякалася протестів Митрополита Арсенія, і конфіскату земель в Україні відклала аж на 22 роки, — зробила її тільки 1786-го року. В Україні тепер уже не було кому протестувати, бо Київський Митрополит Самуїл Мисловський тільки покірливо слухався Катерини...

Церкві в Україні належали тоді великі землі, на яких було 14111 садиб. На цю церковну землю заздрим оком дивилися і козацькі старшини, і вся панота, особливо знаючи, що Катерина цю землю ... таки роздастъ.

І так і трапилось! ...

Року 1786-го церковна земська революція поширенна була і на Україну: цариця відібрала землі від монастирів, від Архиєрейських Домів та від Церков... Усе збідніло... І Шевченко пізніше плаяв:

Катерино, вража мати,
Що ти наробыла?
Край широкий, край веселий
Та й занапастила...

І в Україні все селянство чекало, що землі відберуть і від панів, і панщину знищать ... Не сталося, — Катерина обманела всіх!

А відіbrane церковні землі так само віддала своїм фаворитам...

Тодішній широкознаний український поет Василь Капnist на початку 1780-х років написав „Оду

¹⁸ Г. О. Булашев : Преосвященный Ириней Фальковский, Епископъ Чигиринскій, К. 1883 р., ст. 118.

на рабство", — те рабство, яке цариця Катерина II принесла Україні, скасувавши її гетьманство.

В. Капніст писав (по-російському):

Отчизни моєя любезної
Порабощене воспою . . .
Куда ні обращу зіници,
Омитую потоком слез,
Везде, как скорбную вдовицу,
Я зрю мою Отчизну днесь.

А далі сильними словами описав, як живе Катериною прибита Україна.¹⁹

Секуляризація церковних маєтків в Україні відбулася через двадцять два роки після того, як вона була запроваджена в Росії (1764 р.). Ця секуляризація, правильніше конфіскація сильно й дошкульно вдарила Українську Церкву. І в Україні заведені були т. зв. „штати” — державна платня на утримання монастирів та Архиєрейських Домів з Катедрами. Утримання було аж надто мізерне, але уряд остаточно взяв Українську Церкву в свої руки, узяв якраз у століття заволодіння нею (1686—1786).

Двадцять два роки (1764—1786) мала Україна передишкі від душіння Катерини тільки через муки Митрополита Мученика Арсенія . . .

¹⁹ Ол. Оглоблин: Люди старої України, 1960 рік, ст. 60—65.

ЧАСТИНА XII:

ЗНАЧЕННЯ МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ.

1. Характер і церковна ідеологія Митрополита Арсенія.

Митрополит Арсеній своїм характером був чистий волиняк старого часу. Він добре знав усі жорстокі утиски тодішніх католиків та уніятів, що силою нищили Українську Православну Церкву. Він уже змалку всією істотою своєю полюбив переслідувану Православну Віру, і звик боронити її.

Видатніші юнаки, особливо духовного роду, звичайно кидали свою батьківщину в Польщі і втікали в Україну, до Києва. Вступали в Київську Могилянську Колегію, набували тут вищу освіту, а з нею набували всю українську національну ідеологію та свідомість окремої старої культурної нації. Власне ця свідомість ішла з киянами на все життя, діє б вони не працювали.

Був один духовний центр в Україні — Київ, був один освітній осередок — Могилянська Колегія, і хто перейшов ці осередки, той одержував і національну, і церковну ідеологію на все життя своє.

Усю цю українську вікову школу перейшов повно і Митрополит Арсеній, і таким пішов у життя, і таким і позостався аж до могили.

Чистота Православія для нього була душою його, бо це була головна прикмета Української Церкви взагалі. Уже сто років нищили цю чистоту

уніяти, і краще українське Духовенство глибоко знало це й відважно боронило чистоту своєї Віри, як ознаку нації, ознаку найголовнішу. Ця саме риса світилася в характері Святителя Димитрія Туптала, Архимандрита Паїсія Величковського, і інших українських великих духовних осіб.

Православну Віру Митрополит Арсеній беріг у повній чистоті. На нього доносили, буцім то він говорив, що „в справах Віри мені й цариця не указ!” (М. Полов 196).

Своєму ростовському Духовенству Митрополит наказував, що „повинно слухати волю тільки його”, а не світської влади. Для того часу це була революційна думка.

З цим органічно було пов’язане і правдолюбство. Божу Правду Святитель Арсеній ставив над усе, і боронив її сміливо, відкрито й публічно. Мало цього, — голосно всім доводив, що правдолюбство — обов’язок усього Духовенства. І частіс гостро різав Правду і царям в очі.

Архиерейська совість була жива й сильна в Святителя Арсенія, і сонцем світила в ньому. Взагалі в Україні було високе розуміння конечності повної і діяльної ієрейської совісти, — вона була вищим суддею чинів Духовенства, і вона родила правдолюбство.

Великим правдолюбцем, з високо чуткою Архиєрейською совістю, був і Святитель Димитрій, але він був спокійний, мовчазний, глибоко ввічливий, тому він і зміг у Московії більш-менш спокійно померти.

Святитель Арсеній був протилежний: гарячий, відкритий, говіркий, і на компроміси не йшов. Часто на словах і в письмі був аж надто різкий, на що Св. Синод не раз прикро звертав йому увагу. Оця риса характеру Святителя і згубила його.

Починаючи від Петра II державні урядники постійно брутально вмішувались у справи Церкви, і цим дошкульно били її. Ієрархія мовчала, бо було небезпечно сваритися з урядом. Не таким був Святитель Арсеній: він у своїй Митрополії просто виганяв урядників! Коли з царського наказу різні п'яні офіцери та урядники стали описувати церковне вівтарне майно, Митрополит Арсеній, опираючись на вікову українську традицію, не допускав їх входити у Вівтар, забороняв торкатися освячених речей, доводячи це Канонами, і здіймав цілі бучі. І царські урядники втікали, затаївши злобу на Митрополита.

Зате слава про Митрополита Арсенія, як сміливого оборонця Православної Церкви, пішла по всій Росії та по всій Україні, і на нього дивилися, як на Богом посланого Пророка супроти атеїстичної німчури, що обсліда тоді всі вищі уряди в Росії.

„Світська влада не сміє вмішуватись у справи Церкви!” — це був голос Святителя Арсенія на всю Росію. І до цього голосу всі прислуховувались, як до голосу Церкви, як до голосу віковічної традиції.

А влада світська відкрито проповідувала, що вона вища за духовну, і пхала Церкву під себе. І добре знала, як сильно перешкоджає їй у цьому Митрополит Арсеній.

Таким недавно був Патріарх Никон (1605—1681), таким тепер був Митрополит Арсеній, — і доля їх в імперіалістичній Росії мусіла бути однакова.

Святитель Арсеній викохався на чистій українській православній ідеології: Церква вільна, свободу їй дав Сам Основник її. Цього на Московії мало хто розумів, а царі — самодержці були рішуче проти такої ідеології!

І власне на Митрополиті Арсенії і збіглися ці дві протилежні течії: церковна і світська. Звичайно, світська — до зубів озброєна — перемогла!

Світська влада перемогла Патріярха Никона, але вбила всю Христову свободу Церкви, а тим понизила й її. Панування над Церквою царської влади породило, а головно закріпило старообрядство, яке з бігом часу все більшало на числі та силі, і все кричало про брак свободи в Церкві. Старообрядство — це живий і грізний протест проти захоплення Церкви світською владою, проти знищення Патріярхату. Бо ѿ справді, — вільна у Христі Православна Церква стала в Росії тільки „Відомством Православного Ісповідання” при царі та його світському уряді.

Пониження прав Церкви љ Духовенства давало старообрядцям підставу до закріplення.

Святитель Арсеній був членом Св. Синоду, і говорив і писав, що світських урядників у Синоді бути не може... Звичайно, такої думки відкрито він був тільки один.

З Синоду ѿ почалися в Святителя непорозуміння. Члени Синоду обов'язані були складати присягу, а в цій присязі було таке місце ще з часу Петра I: „З клятвою ісповідую, що найвищим суддею цієї Духовної Колегії (Синоду) є сама Всеросійська Монархія, Государиня наша”.¹ Року 1742-го Митрополит Арсеній був призначений членом Синоду, але — як ми бачили — зрікся скласти присягу в такій формі, заявляючи, що Головою Церкви є Ісус Христос, а не цариця. І подав цариці Єлизаветі відповідне письменне вияснення. Цариця була лагідного характеру, та ѿ чоловік її, Олексій Розумовський, заступився, і справа була „зам'ята”.

Святитель Арсеній відкрито ѿ прилюдно говорив про дуже дражливу справу того часу, — про конечність відновлення Патріяршества, хоч

¹ Е. Поселянинъ: Русская Церковь и русские подвижники 18-го вѣка. Спб. 1905 р., ст. 123.

проти цього завжди був уряд. Митрополит відкрито виступав проти всього того нового, що завів цар Петро I, і звав його новини недопустимими в Церкві й чужими їй.

Митрополит бачив, що власне всю патріяршу владу в Церкві захопив царський уряд, а тому Церкватратила свою силу та повагу, а з цим він погодиться не міг.

Святитель Арсеній був мало обережний, і не все поступав за наукою Апостола Павла: „Уважайте, як маєте поводитися бережно, не як немудрі, але як мудрі, викупляючи час, — дні бо лукаві!” (Ефес. 5. 15—16).

Матеріали свідчать, що Митрополит Арсеній року 1740-го належав до групи, яка підpirала цесарівну Єлизавету Петрівну (М. Попов, ст. XVIII), а це, звичайно, грозило їйому щонайменше засланням. Та за Правду Митрополит Арсеній життя свого не жалів: головне чистота Архиерейської совісти!

Через усе це ім'я Митрополита Арсенія ввесь час було окутане неправдою та злобою, — бо час був лукавий, а Святитель завжди найвище ставив совість.

Справді, в обороні прав Церкви Митрополит Арсеній був завжди ісповідницею відважний. Тоді, особливо за цариці Анни Іванівни (1730—1740), трясла Росією Біронова протестантська Таємна Канцелярія, а на чолі її стояв найлютіший кат генерал А. І. Ушаков. На своїх дібах він позакаторував тисячі людей, а тисячі позасилав на Сибір.

І ось проти цієї Таємної Канцелярії не раз відважно виступав Митрополит Арсеній, і тільки Господь обороняв його від цих „діб” і катувань...

Митрополит Ростовський уже трохи знав характер цариці Катерини, але постановив не мовчати, щоб не кривити архиерейською совістю і „не бути

двоєдущним". І він послав свого листа до Св. Синоду, — це був акт великого лицарства!

Проф. В. Більбасов високо ставить протест Митрополита Арсенія в ту чорну пору, коли всі по-рабському служили цариці Катерині, і дивується чесній відвазі Митрополита Арсенія.²

Митрополит Арсеній завжди навчав, що основою церковного управління мусить бути Закон Божий, що його дають Святе Писання, Догмати та Канони Святих Отців. А з державних Законів тільки ті, які згідні зо Словом Божим. І навіть т. зв. „Духовного Регламента” Петра I треба приймати постільки, поскільки він згоден зо Словом Божим.³

Так вірував Митрополит Арсеній, і мав лицарську й ісповідницьку сміливість так навчати і так писати! Звичайно, проти цього виступав увесь уряд з царицею Катериною, і Митрополита знищили!

Російська Московська Церква мала тоді багато різних непорядків, які постали найголовніше з часу Петра I, бо це він перший почав душити Православну Церкву, щоб підпорядкувати її цілком цареві. До Петра у Вербну Неділю Патріярх їхав на Богослужбу на коні (на осляті), а московський цар тримав коня за вуздечку, — це всі приймали, що духовна влада вища за світську. Петро I перший відмовився вести Патріярхового коня, і почав творити нову державу, в якій цар став самодержавним, а Церква підкорялася цареві.

З новим устроєм Церкви відкрито не погоджувався Митрополит Арсеній, наслідуючи ідеологію Патріярха Никона. Але, — як упав був Никон, так упав і Арсеній!

² Исторія Екатерини II, т. II, ст. 227 і 231.

³ З Записки до Св. Синоду 1763-го року, 6-го березня л. 1.

„Літописець о Ростовських Архиєреях” (Спб. 1890 р., примітка 48) так пише про Митрополита Арсенія: Владика Арсеній — високо справедливий, він наказуючий і суворий, але він завжди вибачливий. „Суворий він був для тих, хто не виконував своїх обов’язків, а хто був ревний, до тих був радісний. Кажуть, що Арсеній до всіх був милостивий”.

Дослідник життя М. Арсенія твердить, що „це була людина сильних чеснотних основ. Він був наполегливий викорінити пороки, але не відомо випадка, коли він не простив би винному. Він не відмовив у християнському прощенні навіть кату, коли той покаявся”.⁴

Митрополит Арсеній був повний безсрібреник. Йому дозволили забрати з собою з Ростова в Каравельський монастир усі власні гроші, — і їх було 97 р. 90 коп. Зате він мав власну бібліотеку, що складалася з 339 назов: з них 177 назов іншомовних, а 162 — церковнослов’янських, українських і російських. Оце все майно Митрополита Арсенія....

Ше одна риса характеризує Митрополита Арсенія, — відсутність цареславства. Українські духовні вчені, попадаючи на північ, у Росію, часто звертали на себе увагу власне тим, що славили царів чи цариць у своїх проповідях чи в окремих творах, — Владика Арсеній зумів вийти від цього, і цареславством ніколи не займався. З царицею Єлизаветою, за її довгого царювання (25. XI. 1741—24. XII. 1761), він був у добрих стосунках, але публічно ніколи не хвалив її. За цариці Катерини (28. VI. 1762—14. IV. 1763) Митрополит закінчив свою працю, ніколи з нею не погодившись в її руйній церковній політиці.

Оце була церковна ідеологія Святителя Арсенія, і він від неї не відступав усе своє життя. Вінуважав

⁴ М. Попов, ст. 209.

це за Правду Божу, — за неї стояв і її проповідував. Це був останній Божий оборонець прав і чистоти науки Церкви. Це був Никон українського походження!

І власне таким уявляла його вся Росія і вся Україна.

2. Оборона Духовенства.

Починаючи з Петра I в Росії стало ширитись таке, що кожен з письменниківуважав за правило доброго тону писати про Духовенство зле або взагалі недостойно критикувати його. На Духовенство всі нападали, всі підкреслювали його малу освіту, але дати йому добру школу — про це не думали.

Письменник Кантемір у своїх сатирах їдко висміював Духовенство, і писав, що воно „красномовне в шинку, а не на амвоні”.⁵

Образами Священиків було переповнене тодішнє життя, — і Митрополит Арсеній тяжко це сприймав і сильно реагував. Духовенство мусить мати авторитет, тоді і Церква буде в більшій пошані!

То був час жорстокої панщини, і різні пани — велиki й малі — бездушно били, сікли й мордували своїх селян за найменшу провину. Таке саме було поводження і з Духовенством: їх часто тягли на панщину, прилюдно били, знущалися з Духовенства навіть у самому Храмі... А знайти оборону перед такими насильствами не було де...

Де тільки можна було, Митрополит Арсеній сильно боронив своє ростовське Духовенство перед світською владою і не давав його кривдити. Власне, все життя Митрополита Арсенія пройшло в такій обороні, бо кривдам Духовенства тоді кінця не було.

⁵ Пор. С. Соловьев, том VI, ст. 268, 1496.

Поміщики завжди сильно кривдили Духовенство, і Митрополит Арсеній завзято боронив його від цих щоденних насильств, як ми бачили це вище.

Митрополит Арсеній завжди боронив своє Духовенство від кривди уряду, боронив „принципою, — з принципу оборони Церкви”. Завжди ставився дуже недовірливо до доносів на Духовенство від світських, — наперед чув неправду. Напр. року 1742-го йому подано неправдивого доноса на одного Архимандрита, що той ніби п'янствує і кривдить своїх підлеглих, і Митрополит зараз таки зарядив „найперше покарати самого донощикя за те, що доносить про кривди з голих чуток, — не собі, а стороннім йому людям”, а вже по цьому дослідити справу.⁶ Дослід показав, що донос був неправдивий.

Дошкульно кривдили Духовенство дворяні та взагалі сильні світу цього, і Митрополит Арсеній виступав і проти них. Напр. Переславський воєвода князь Щепин так побив одного Священика, що той помер. Слідство мало що дало, і Митрополит Арсеній таки добився перегляду справи і кари на князя.

Тоді скрізь була панщина, і дикі поміщики жорстоко поводилися і з Духовенством. Де міг і коли міг, Митрополит Арсеній сильно боровся з такими панами-самодурами.

Один поміщик змусив свого Священика славити Христа на Свято не в домі, а в його... хліві... Почувши про це, Митрополит Арсеній закликав цього пана до себе, — і наказав висікти його різками...⁷

⁶ М. Попов, ст. 147.

⁷ „День” 1864 р. ч. II. Попов 202.

Ростовський купець Нащокин побив монаха, — з наказу Владики Арсенія купця зловили і вкинули в в'язницю (тоді — яму) ...⁸

Багатий Ярославський фабрикант, майор Лакостов, 14-го листопада 1742-го року, сильно п'янний, явився о годині 3-ї вночі в Церкву, наказав дзвонити і змусив о. Настоятеля правити для нього Св. Літургію вночі... Митрополит Арсеній довів до того, що великого багача таки покарали.

Поваги до Св. Вівтаря часом не було, — в нього входили всі. Митрополит Арсеній наказав нікого у Вівтар не пускати, крім пономарів, які повинні часто сповідатися й причащатися. Він поступав так, як наказувало йому „Ізвістіє Учительне” („Наказ про Св. Літургію”).

Час тоді був такий, що всіх провинників по суду жорстоко карали, щоб застрахати не тільки винного, але й інших. Кара була однакова і для світських, і для Духовенства. Звичайно на винних надягали пута чи кайдани на руки й на ноги, і жорстоко били батогами, шелепами і ін. Це був звичай, і він був і за Митрополита Арсенія.

До всього треба було вмішуватися і невинних боронити.

3. Митрополит Арсеній як проповідник.

Святитель Ростовський Арсеній був видатним проповідником свого часу, — давні відомості звуть його красномовним. У цьому відношенні він продовжував традицію свого славного попередника, Святителя Димитрія Туптала. Проповідувати любив і часто це робив.

Київська Могилянська Академія, яку покінчив Митрополит Арсеній, здавна звернула більшу ува-

⁸ „Русский Архивъ” 1895 р., кн. V, ст. 5.

гу на навчання своїх учнів доброго проповідництва, і цим високо підняла стан його, бодай по більших містах. Добрі проповідники шанувалися в Україні, а в XVIII ст. багато їх попереходили в Росію і сильно вплинули на стан її проповідництва. Таким був і Митрополит Арсеній.

Арсеній Мацієвич, закінчивши Могилянську Колегію, працював як „казнодій” (проповідник) у Києві й Чернігові, а пізніше в Тобольську в Сибірі. На жаль, ці перші його проповіді (1727—1742) не дійшли до нашого часу. В одному акті 1733 р. о. Арсеній підписався, як: „Проповідник Слова Божого”, цебто так, як це робилося в Україні.

Митрополит Арсеній пильно проповідував, і його проповіді за 16 років (1747—1763) склали — 12 грубих томів, що зберігалися в Ярославській Духовній Семінарії. Року 1763-го, коли Митрополит був арештований, у нього забрали проповіді останніх трьох літ (1760—1763), що були при ньому, — вони зберігалися окремо в Архіві Св. Синоду.

Як Митрополит, Арсеній найбільше проповідей виголосив у своєму катедральному місті Ростові, але він проповідував і в Ярославі та в інших містах, а також і по селах. Коли бував у Москві, то проповідував і там.

Ієрархи українці завжди добивалися собі можливості проповідувати в присутності царя чи цариці. Звичайно, до таких проповідей проповідник готувався більше і намагався краще їх виголосити. П'ять раз проповідував у присутності цариці і М. Арсеній, і всі ці його проповіді були видрукувані.

Зміст проповідей М. Арсенія найчастіше характеру доктричного або морального. Багато проповідей — глибоко наукові пояснення на Псалми, науково-богословського характеру. Такі проповіді на Псалми писав М. Арсеній всі 16 літ, від яких маємо

їх. Крім цього, є проповіді проти розколу, а окремі місця проти нього дуже часті. Виступав проти різних народніх забобонів, яких в його Єпархії було аж надто багато. Любив виясняти значення Догмату Воплощення Сина Божого. Взагалі, зміст проповідей різний, але головно — науково-богословський. Простий народ розумів їх мало.

За духом свого часу, усі проповіді М. Арсенія рясно переповнені цитатами з Св. Писання та з творів Св. Отців, — цих цитат часом буває так багато, що ними густо набита вся проповідь, а свого — зовсім мало. Час був такий, що вірні, особливо розкольники, охотніше сприймали власне самі оці цитати, а не вияснення проповідника. В бібліотеці Митрополита Арсенія були добре латинські конкорданції, де на потрібну тему давалися відповідні цитати. Є такі проповіді, в яких ці цитати списані не рукою Митрополита, а якогось його канцеляриста, якому М. Арсеній доручав списати.

Багато цитат із Пролога, багато виписок із українських проповідників: „Обіду душевного”, „Меча Духовного” Арх. Лазаря Барановича, „Ключа Розуміння” 1663 р. Архим. І. Галятовського і ін. Є виписки з книги „Ієтика” 1712 р. У всіх проповідях М. Арсеній виявляв свою глибоку богословську науку, особливо в виясненнях Псалмів.

Через усе це, за духом часу, проповіді М. Арсенія мало живі і з живим життям пов’язані мало. Часто вони такого наукового змісту, що не могли бути зрозумілими для його слухачів, і ті часом виходили з Церкви. Власне час був такий, що про зрозумільність проповіді проповідники мало дбали, — це прийшло значно пізніше, аж у віці XIX. Хіба проповіді морального характеру були трохи живіші.

Ознакою цих проповідей була їх довгота, а часом одна проповідь розкладалась на два-три рази.

Проповідь про покаяння виголошувалась у п'яти бесідах. Тон проповідей часто різкий, особливо коли говорилось про розкольників.

Любив М. Арсеній — за духом часу — подавати грецьку мітологію, любив говорити алегоріями, — усе це ознаки проповіді київської за XVII—XVIII віки.

Проповіді Митрополита Арсенія глибокі змістом й науково богословські, але є їй „схоластичні”, — побудовані по всіх правилах тодішньої київської науки. Зате вони завжди навчальні, завжди мають цінний зміст.

Митрополит Арсеній завжди пильно готувався до своєї проповіді і наперед писав її, а в Церкві — читав. Проповіді ці користалися широкою популярністю, і деякі з них ходили в народі рукописними. Напр. у Бібліотеці гр. Уварова зберігається товстий збірник переписаних проповідей М. Арсенія, — хтось наскладав їх цілий том.⁹

Року 1742—1743-го у Москві вийшла збірка його перших проповідей: „Семь поученій”. Але всіх своїх проповідей він не видав. У бібліотеці Ярославської Духовної Семінарії, яку так любив Святитель, зберігається 12 товстих рукописних томів з проповідями Митрополита Арсенія, — тут їх 217. Цей збірник дуже важливий, але, на жаль, мало досліджений. Думаю, що в цих рукописних проповідях знаходиться багато цінного матеріалу для вивчення світогляду самого Святителя. Де вони тепер?

Взагалі, по архівах і музеях Росії зберігається велике число рукописних проповідей українських Архиереїв, — це часто цінні богословські твори, але вони не видані і не вивчені, бо ми мало цікавимось українським духовим майном! . . .

⁹ Попов, ст. 256.

4. Наукова праця Митрополита Арсенія.

1. Головна тема, над якою багато працював Святитель Арсеній, це був розкол. Розкольників було повно в Ростовській Митрополії.¹⁰ Святитель Арсеній пішов слідами Св. Димитрія, — не тільки боровся з розколом, але й писав проти нього різні богословські вияснення.

Взагалі треба сказати, що протирозкольничу богословську науку зродили в Росії Архиєреї українці, — вони писали проти розколу найбільше, їхні праці проти розколу найсильніші.

Як ми вище розповіли, коли Ієромонах Арсеній служив у Камчатській Експедиції (1734—1736), то зимою він був у Соловецькому монастирі, і там стрівся з старообрядцем, Ігуменом Йоасафом, який був засланий сюди за старообрядство. Ієромонах Арсеній старався навернути Ігумена Йоасафа до чистого Православія, вів з ним палкі дискусії, і з цього склав свою книжку: „Увіщаніє бывшему Монашескому Игумену Ioасафу, за расколъ въ Соловецкомъ заключеніи содержащемуся, мною нижайшимъ въ той же Обители Соловецкой сочиненное”, 1734 року.¹¹

Це „Увіщання” (Уговорення) — це перший науковий твір о. Арсенія. Головний зміст його — наука про Церкву, бо старообрядці стали її не визнавати. Докладно подано і про Христові Таїнства. Взагалі, „Увіщання” — це богословський, сильний і глибокий, трактат. Характером своїм це твір київської

¹⁰ Див. про це в моїй праці: „Святий Димитрій Туптало”, 1960 р., ст. 113—116.

¹¹ Свящ. А. Синайський: Отношеніе русской церковной власти къ расколу старообрядчества, 1895 р., ст. 138. Це „Увіщаніє” свого часу не було видрукуване, — його видрукував „Православный Собесѣдникъ” 1861 р., том III.

школи. Мова сильна, але здержаніва супроти розкольників.

2. Ще року 1722 з наказу царя Петра I Синод послав в м. Олонець Ієромонаха Неофита для дискусії з розкольниками Вигоріцьких Скитів про їхню незгоду з Святою Церквою. Ієромонах Неофит успіху не мав, а подратовані старовіри готували свою відповідь на підняті питання.

Року 1723-го вийшли (в рукопису) „Поморські Отвѣты” на писання православних проти старообрядства. Ці „Поморські Отвѣты” склав відомий, добре освічений Андрей Денисов, запеклий старообрядець. Ця книга була написана спокійно й сильно, і стала ширитися.

„Поморські Отвѣты” Св. Синод зараз таки передав Архиєпископу Тверському Феофилактові Лопатинському († 6. V. 1741), українцеві, глибокому богослову, і доручив йому написати богословську критику на них. Архиєпископ Феофилакт зараз приступив до праці, — це було його „Обличеніє (Виявленія) неправды раскольническія, показанныя въ Отвѣтахъ Выгорѣцкихъ пустосвятовъ, на вопросы честнаго Ієромонаха Неофита, ко увѣщанію и призываюю ихъ ко Святѣй Церкви, отъ Святѣйшаго Правительствующаго Синода къ нимъ посланного”.

Працю доручили Архиєпископу Феофилактові, та про неї й забули. Минуло 10 літ, і про все знову згадали. Архиєпископ дав вияснення, що він не закінчив праці тому, що тепер „на новописанныя книги тяжкія цензуры”.¹² У серпні 1734-го року Арх. Феофилакт передав Св. Синодові своє „Обличеніє” закінченим, Член Св. Синоду Питирим узяв рукописа на перегляд, і він позостався в нього ввесь час суду та страждань Арх. Феофилакта. Мученик упокоївся

¹² Свящ. А. Синайський, ст. 75.

6-го травня року 1741-го, і тепер можна було говорити про його „Обличеніє”, — його передали на розгляд тоді Тобольському (з 1742-го року Ростовському) Митрополитові Арсенію Мацієвичу.

Митрополит Арсеній уважно засів за Феофилактове „Обличеніє неправди”, і повідомив Св. Синод, що „Обличеніє” дуже добре. Тоді Синод 15-го жовтня 1744-го року доручив М. Арсенію приготувати „Обличеніє” до друку і видрукувати його,¹³ і ця виправлена праця була видрукувана в Москві в вересні 1745-го року, зо Вступом М. Арсенія.¹⁴

Митрополит Арсеній багато працював над приготовленням до друку цього „Обличенія”, і цим зв’язав себе з Митрополитом Мучеником Феофилактом Лопатинським.

Отже, „Поморські Отвѣты” Андрея Денисова вийшли 1723-го року, а відповідь на них з'явилася аж через 22 роки. І склали її українські Ієархи, бо свої російські цього зробити не могли!

Виправляючи „Обличеніє”, Митрополит Арсеній визнав його неповним, і року 1744—1745-го написав своє відоме „Дополнительное Обличеніе неправых и лжесловесныхъ Отвѣтовъ раскольническихъ”. Праця цінна в полемічній літературі, хоч автор до неї глибоко підготовлений ще не був. Звичаєм свого часу Митрополит веде полеміку іноді аж надто гостро, переходячи в лайливий тон. Це Доповнення дуже велике, надто розтягнене, торкається воно тільки того, що дане було у Вступі до „Поморских Відповідей”. Це плід великої ревности Митрополита Арсенія!

Митрополит Арсеній довго працював над Відповідями Вигоріцьких розкольників. Але праця спини-

¹³ Постановленія..., том II, № 742.

¹⁴ Роспись россійскими книгами, Смирдина, 1828 р. № 298.

лася, бо треба було дослідити, як зложені пальці для Хресного Знамення в Київських Святих. Митрополит написав про це 1-го грудня 1743-го року Київському Архимандритові Тимофієві Щербацькому, і чекав від нього відповіді.

Про це Митрополит написав і Св. Синодові, на його запитання, репорта про справу. Тоді Синод 15-го березня 1744-го року послав свого наказа в Києвопечерську Лавру Архимандритові Тимофію, щоб „точно і акуратно кожного Святого руку зрисувати”, щоб дізнатися, „Киевопечерських Святих руки, — яким чином склад пальців у них”. І ті малюнки відіслати Преосвященному Ростовському „без всяко-го замедлення, в самой скорости”.¹⁵

Стиль цього „Доповнення” добре характерезує їх автора: гарячий, різкий. Цікаво, що суворі міри уряду проти старообрядців Митрополит Арсеній уважає потрібними та оправданими, — пізніше, глибше переконавшися, що саме робить уряд розкольникам, Митрополит напевне так би не писав.¹⁶ Зрештою, такий тоді був час.

Історик Церкви старшої генерації, славний Архиєпископ Філарет Гумілевський про все це розповідав року 1845-го так: З предложення Св. Синоду „оборонець правди, Ростовський Митрополит Арсеній Мацієвич, разом з тим, як написав своє Обличеніє розкольникам, виправив Феофанове Обличеніє. Св. Синод одобрив виправлене Обличеніє і наказав

¹⁵ Постановленія..., том II, № 574.

¹⁶ Це „Доповнення” свого часу видрукуване не було, а далі Митрополит був ув'язнений. Ця праця частинно була видана в „Описаніє документовъ и дѣль, хранящихся въ Архивѣ Св. Синода”, томи I і III, 1868 р. Повний розгляд праці вміщено в „Правосл. Соб.” 1861 р., ч. III, ст. 350—395, а також у Свящ. А. Синайського ст. 66 і далі.

року 1744-го видати його з передмовою Арсенія, і розіслав його по Церквах. Обидві праці були видані в Москві 1745-го року¹⁷ під назвою: „Обличеніе неправды раскольническія, показанные въ отвѣтакъ Выгоцких пустосвятовъ, на вопросы Іеромонаха Нeofита, ко увѣщанію и призванію ихъ ко Святѣй Церкви”.¹⁸

„Доповнення” місцями дуже різкі, і Митрополит виступає тут проти розкольників уже як проти ворогів Церкви, а не як проти заблудливих, і власне через це цей труд мало досягав своєї мети.¹⁹

3. Писав Митрополит Арсеній і проти лютеран. Твір його: „Возраженіе на пасквиль лютеранскій, называемый Молотокъ”, — це різка критика на протестантів, що виступили проти твору Митрополита Стефана Яворського „Камень Віри”. У своїх Доповненнях до праці Митрополит Арсеній стойть за відновлення Патріяршества і сильно боронить монашество, і подає давню історію його, і тим виступає проти царіці.

4. Митрополит Арсеній написав був „Образ іноческаго житія”, але цей твір загубився.

5. Року 1757-го 9-го квітня Св. Синод доручив Митрополиту Арсенію скласти Службу й Життя новоявленому Святому Димитрю Ростовському.²⁰ Усе було зроблено, але Синод не був задоволений. Тоді Архиєпископ Переяславський Амвросій склав іншу, — Синод її не поблагословив, бо вона

¹⁷ Арх. Филаретъ : Исторія Русской Церкви, М. 1845 р., том V, ст. 145.

¹⁸ „Роспись російскимъ книгамъ” А. Смирдина. Спб. 1828 р. № 298.

¹⁹ Уся справа про виправлення праці Архиєпископа Феофілакта Лопатинського зберігалася в Архіві Св. Синоду 1742 р. під числом 407.

²⁰ Постановленія..., том IV, № 1546.

була „надто високого стилю і алегорична”, простому народові не ясна.²¹ Пізніше, року 1758-го Синод поблагословив Службу, яку перше склав Митрополит Арсеній, з поправками.

Митрополит Арсеній склав і Життя Димитрія Ростовського, яке багато разів друкувалося.²²

Пізніше Службу з Акафистом Св. Димитрію Ростовському склав і в Києвопечерській друкарні видав Митрополит Київський (1757—1770) Арсеній Могилянський.

6. Митрополиту Арсенію часто приписують і написання Катихизиса, але більше доказів на те, що це твір Святителя Димитрія Туптала. Катихизис не був ще видрукуваний, і Митрополит Арсеній вільно користався ним, — робив зміни та доповнення. Катихизис був дуже потрібний, — його переписували і розсылали по Ростовській Єпархії.

7. Усе своє життя М. Арсеній займався виясненням Псалмів, і багато цих вияснень знаходиться в його проповідях. Ці вияснення часто глибокі й цінні.

8. Дуже важлива богословська праця: „О благочинії церковном”, яку Митрополит Арсеній подав 15-го квітня 1742-го року цариці Лісаветі. Головним змістом цієї праці було відновлення Патріархату. Про цю працю і її зміст я вже докладно розповів вище, див. ст. 54. Ця праця ходила між Духовенством у рукописах, і вона позостається цінною й досі.

9. „Інструкція заказнымъ поповскимъ старостамъ”, — про обов’язки Священиків та догляд над ними поповських старост. Видрукувано в „Ярослав. Єпарх. Вѣдом.”. 1868 р., ч. ч. 30—31.

²¹ Постановленія..., том IV, № 1587.

²² М. Іларіон: Святий Димитрій Туптало, ст. 161—162.

Митрополит Арсеній багато писав, і любив писати, але — за умовами свого часу — його праці не друкувалися, але ходили в рукописах. Від М. Арсенія позосталося 14 грубих рукописних томів його праць. Усі ці праці написані за методами київської науки.

Коли Митрополит Арсеній року 1763-го був засуджений і з нього знято й сана, то познікали й праці „розстріженого” Святителя... Здається, їх наказано було понищити, тому й сліду по них нема...²³

Деякі нові праці (напр. проти старообрядців) починав Арсеній писати, але завірюха його власного життя не дала йому змоги закінчiti їх.

Звичайно, Митрополит Арсеній міг би багато дати Святій Церкві своїх творів, але тяжкий час не дав йому змоги виконати це.

Усі праці М. Арсенія належать до т. зв. Київської школи, цебто вони вийшли з церковної ідеології України. Життя Митрополита Арсенія було таке, що він не зміг глибше й більше зайнятися науковими працями, але те, що він позоставив по собі, свідчить, що він був глибокий богослов, достойний представник Української Церкви й науки.

5. Значення Митрополита Арсенія в історії Церкви.

Уся Церква і вся церковна наука високо ставлять Митрополита Ростовського Арсенія, високо ставлять усі його заслуги перед Церквою. Це був сильний подвижник, який — у час великого руйнування Церкви й її навмисного пониження, — голосно й сміло виступив за її права, за її авторитет.

²³ Напр. „Роспісъ россійскимъ книгамъ” 1828 р. Ал. Смирдина, що подає назви 9932 книжок, головно XVIII ст., не має нічого з творів Святителя Арсенія.

Звичайно, маємо не мало і письменників, і істориків, — особливо в перше століття по впокоєнні Митрополита, — які не могли глибше зрозуміти заслуг і чину Святителя Арсенія, бо ці заслуги не є звичайного характеру. Чин Святителя Арсенія є чин правдивого Божого слуги, що за авторитет Церкви готов був життя своє віддати, — і віддав. Не важно, що серед причин, які привели Митрополита до загибелі, була ніби справа й церковних маєтків, — не в маєтках була річ, а в Церковній Правді, в авторитетові Церкви, у Божій Правді, яку життям своїм боронив Митрополит.

Церква зве таких своїх оборонців Ісповідника-ми. А що Митрополит Арсеній і життя своє поклав в обороні Церкви, то він — Мученик.

Чин Митрополита Арсенія можна зрозуміти тільки в обставинах того страшного часу, коли Катерина II, вдаючи з себе „богомольну”, руйнувала Церкву Божу, бо істотно ненавиділа її. Найжорстокіший чекіст в історії, секретар Таємної Канцелярії Катерини, Степан Шешковський, коли — з доручення цариці — катував свої жертви і вони божевільно кричали від мук, то він з насолодою голосно читав Акафиста Ісусу Солодкому...²⁴ Теж був „богомольний”, як і Катерина...

Цариця Катерина і садист С. Шешковський були однаково „релігійні”...

У цей час, коли державні урядники Церкву Божу били і на кожному кроці понижували, треба було мати найбільшу сміливість, щоб крикнути в очі цариці, що вона нищить Церкву так само, як її нищив свого часу Юліян Відступник!...

Коли цариця Катерина послала своїх офіцерів переписувати дороге церковне майно, то ці офіцери

²⁴ Г. Лучинський, „Энц. Слов.” Брокгауз, півтом 78, ст. 547—548.

перебирали Священний Посуд на Престолі, як чарки в себе на столі... І ніде їм спину не було... I тільки Митрополит Арсеній на всю Росію закричав, що світським особам Канони забороняють доторкатися до Престола й до освяченого Посуду...

Митрополит Арсеній — це сміливий борець за авторитет Церкви, за її повагу, за її свободу від втручання світської влади, та ще до того на той час протестантської або протестантствуючої.

Митрополит Арсеній — сміливий оборонець Правди Божої, який ревно боронив її, як свого часу боронив її Святитель Миколай, як боронив її Святитель Іван Золотоустий († 407 р.) перед нечестивою царицею Євдоксією!

Митрополит Арсеній — совість церковна свого часу, і так уся Церква й сприйняла його і його мученицький чин...

Записка Митрополита Арсенія 6-го березня 1763-го року Св. Синодові про переслідування Церкви світською владою скоро стала відома по всій Росії. Тодішнім звичаєм вона ширилася рукописно, — певне, Ростовська Консисторія, а може й Синод її не дуже ховали. Знаємо, що вона з'явилася в багатьох місцях і сильно подобалася Духовенству. Вона й тепер відома в кількох архівах та бібліотеках. Свого часу було кілька процесів за переховування цієї Записки.²⁵

Ця Записка широко спопуляризувала Митрополита Арсенія і його ісповідницький чин.

Безсторонній і спокійний та високоавторитетний Чернігівський Архиєпископ Філарет у своїй „Історії Русской Церкви” пише: „Ростовський Митрополит Арсеній Мацієвич подає Синодові 6-го березня 1763-го року гарячого протеста проти цих за-

²⁵ М. Попов, ст. 534.

ряджень (відібраних церковних маєтків), і за те жорстоко постраждав".²⁶

Він же зве його „оборонцем Правди”.²⁷

Оце Філаретове „оборонець Правди” і пішло за Митрополитом Арсенієм в історію. „Оборонець Правди” — це мусить позостатися назавжди і серед нас!

Славний учений проф. І. М. Снегирев ще року 1857-го сміло написав про Митрополита Арсенія так: „Майже все життя Арсенія є непереривна боротьба то з духовною і світською владою, то з розкольниками та вольнодумцями, то з особистими його ворогами та гонителями”.²⁸ Його вчинки виявляють його твердий аж до впертості характер, який не піддається владі, не вступає силі, коли їхні дії не згідні з його поглядами чи Правилами”.

„Його особистих переконань не захитали ані царський гнів, ані повстання на нього собратів, ані позбавлення Святительського Сану, ані знемога в похмурій та душній тюрмі, ані катування Шешковського, ані загроза смертної кари” . . .

„Віддавши себе на жертву за право на власність Духовенства, Арсеній діяв не таємно, не підступно, але просто, відкрито, писав і говорив сміло з самопосвятою, бо дивився на свою працю як на працю Божу, за яку стояти й жертвувати собою уважав за свій священий обов'язок” . . .

„Народ співчував йому, як нещасному Пастиреві, уважав його праведним, благочестивим, ревним оборонцем Православія”.²⁹

²⁶ Арх. Філарет: Исторія Русской Церкви, Москва, 1848 рік, ст. 16, том V. Перше видання 1847 р.

²⁷ Там само, 1845 р., т. V, ст. 145.

²⁸ Цебто, ворогами як українця.

²⁹ Проф. И. М. Снегиревъ: Жизнь Митрополита Московского Платона, Москва, 1857 рік.

Оця відкрита характеристика славного історика І. Снегирева (1793—1868), що писав ще по свіжих слідах, лягла в основу всіх дальших праць, які вільно писалися про невинного Мученика Арсенія.

Дуже сильно відізвався про царицю Катерину II і Митрополита Арсенія славний російський історик В. О. Ключевський (1841—1911). У V томі своєї праці „Курс русской исторії” він написав: „Поступок Катерини з Арсенієм Мацієвичем або з Новиковим недостойні ні її розуму, ні звання”...³⁰

Згаданого тут Н. І. Новикова (1744—1818), великого освітнього діяча свого часу й письменника, Катерина замкнула на 15 літ (з 1792 року) у Шлісельбурзьку фортецю, і взагалі жорстоко переслідувала його.

А. С. Трачевський (1838—1906), відомий історик, так характеризує Митрополита Арсенія: „Профідником церковників виступив Митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич, другий Никон з характеру й ролі. Це була людина дуже вчена, розумна й красномовна. Але він був надто дратівливий, гордий і надто відвертий аж до зухвальства. Огонь фанатика світився в його очах. Це був великий невгамований борець”.³¹ Забув прибавити історик: за Правду Божу!

Історик Церкви Е. Поселянин пише: „Митрополит Арсеній Мацієвич робив глибоке враження на своїх сучасників. Повага, яку мимо волі викликала до себе його пряма до різкости особа, що завжди без страху боронив те, що вінуважав за Правду, ця повага була сильно збільшена співчуттям,

³⁰ Курс русской исторії, том V, видання 1937, ст. 423, а видання 1958 р., ст. 370.

³¹ А. Трачевский: История России 1895 р., том II, ст. 224.

яке викликане було його безприкладним стражданням".³²

Про оборону Митрополитом Арсенієм прав Церкви та її маєтків відомий проф. К. В. Харлампович (* 1870 р.) висловлюється так: „Уся вина Митрополита Арсенія була тільки в тому, що він „боронив цілість церковних маєтків від посягань на них світської влади, і робив це зо всією гарячністю південного темпераменту, з поденервованістю і жовчністю хворої людини. Але робив він це з силою і рішучістю Святителя Церкви, переконаного, що, захищаючи її власність, він стоїть на твердому ґрунті Канонів і історії".³³

Відомий російський історик Церкви А. В. Карапашев (1875—1960), проф. Духовної Академії в Петербурзі й Парижі, у своїй праці 1960 р. дуже високо ставить Митрополита Мученика. Він пише (II. 479): „Митрополит Арсеній — борець всеросійського значення".

Я вище подав уже свою аналізу, що в Донесеннях Святителя Арсенія Синодові 1763-го року нема нічого такого, за що треба було аж сан здіймати, чи замурувати в каземат.

Так само пізніші вороги Святителя підсовують в його чин завжди одне, — боротьбу за світське, — за церковні маєтки. Але глибше вивчення всієї справи ясно говорить про інше, — Святитель боронив авторитет Церкви взагалі, виступав проти нищення цього авторитету, у чому б він не виявлявся.

І в цьому віковічна заслуга Митрополита Арсенія: він душу свою віддав за Церкву, а цим голосно крикнув, що цариця Катерина нищить Церкву! Це

³² Е. Поселянин, ст. 119, 1905 р.

³³ Малоросійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914 року, том I, ст. 489—490.

багатьом і Ієархам, і Духовенству принесло отверзіння, і вони сміліше ставали на сторожі всього Божого.

І не треба забувати, що то був час, коли сама тільки Церква провадила школи, шпиталі, притулки і т. ін., а на це мала церковні землі. Сам уряд ще не мав своїх шкіл, шпиталів, лікарень, притулків, і не збирався їх мати. Освітня й харитативна робота за довговіковою традицією належала Церкві, і тільки їй.

Ось приклад, — Архиєпископ Новгородський Іов (1697—1716): він засновав у Новгороді добру школу з добрими учителями, а по своїй Єпархії заснував ще 14 шкіл. У своїй Єпархії заснував і утримував три лічниці, великий шпиталь-богодільню. Це Архиєпископ Іов заснував перший в Росії приют для підкидьків та для нешлюбно народжених.³⁴

А на все це потрібні були кошти, усього цього уряд не робив.

Ось тому, коли Митрополит Арсеній протестував проти забрання від Церкви земель та іншого, то не для себе він ці маєтки боронив, а для всенародньої користі!

Коли б цариця Катерина, відібрала церковні й монастирські маєтки, передала була їх селянству, то напевно Митрополит Арсеній і слова не сказав би проти... А ми ж знаємо, що все відіbrane було роздане Катерининим коханкам та її приятелям... Крім цього, роздавалося військовим на виконання імперіялістичних та колоніяльних загарбань.

Митрополит Арсеній був оборонцем усіх прав Церкви, усіх її вікових ідеалів у цьому. Його оборону церковних маєтків цариця Катерина навмисне ви-

³⁴ Е. Поселянинъ : Русские подвижники XVIII в., 1905 р., ст. 30.

ставила, як першу, — вона такою не була. Митрополита Арсенія вся Росія вважала безстрашим оборонцем прав Церкви і Духовенства взагалі.

Митрополит Арсеній — найвидатніша особа свого часу. Час був такий, що світська влада, на чолі з царицями, аж надто сильно руйнували Православну Церкву, наступала Голгота в задуманім знищенні церковної влади. Усьому цьому сильно став на заваді Митрополит Ростовський Арсеній і крикнув на всю Росію: Що ви робите, безумні? ...

Це був другий Никон, Никон український. Він звів сильну боротьбу в обороні Церкви, поклав за неї і життя своє.

Але перемогла атеїстка-німкеня Катерина, і Церкву пхнула на найбільше пониження.

І Церква покотилася, — і докотилася до сучасної комуністичної прірви... Початок цієї прірви — Петро I та Катерина II...

А прозорливий Митрополит Мученик передбачував цей грядучий російський комунізм, і рятував авторитет Церкви, скільки сил мав.

Не врятував фізично, але ідейно дав грядучим поколінням повну церковну ідеологію.

6. Майбутня Канонізація Митрополита Арсенія.

В багатьох Православних Церквах Канонізація Святих робилася й робиться так, що найперше було місцеве почитання упокоєніх у Бозі осіб, яке з бігом часу ширилося все більше та більше, і вкінці приводило до офіційної Канонізації. І знаємо багатьох Святих, яких почитання встановлене було спочатку тільки місцеве. Минав час, і це місцеве почитання переходило в загальне, у всецерковне.³⁵

³⁵ Е. Голубинскій: Исторія канонизації Святихъ Русской Церкви. Видання друге, Москва, 1903 рік.

І це зовсім логічний процес: кому краще знати про побожне життя того чи іншого свого Архиєрея, як не місцевим людям? Людське місцеве око постійне і бачить глибоко. Тому перше Аксіос! при Качонізації Святих належало й належить місцевому народові.

Чутки про жорстоко переслідуваного Митрополита Арсенія швидко розійшлися по всій півночі. Ще від царя Петра І народ гостро поставився до своїх царів, цілковито з ними порвав, і любовно вже ніколи з ними не сходився, не сходився аж до кінця їх у Росії, і тому так легко повалив царя й його чужий народові атеїстичний устрій. Царицю Катеринуувесь народ і все Духовенство просто ненавиділи й прогнали.

Куди вивезли Митрополита Арсенія з Карельського монастиря, докладно ніхто не знав, і скоро серед народу закріилася чутка, що його вивезли ще на більші муки на Сибір, „у Камчедали”. І зараз же стали відвідувати в'язничного каземата, де сидів ув'язнений мученик. З часом це все сильно побільшилося, — народ просто валив на прощу в Карельський монастир, і конче відвідували каземата, молилися за душу Мученика Арсенія, ставили свічки і творили живі легенди. Так народ канонізував до хору Святих Мученика Арсенія зараз по його упокоєнні.

Єпископ Архангельський Нафанаїл Савченко (1860—1871), родом українець, сильно шанував пам'ять Митрополита Мученика Арсенія, і його каземат, де той мучився, обернув у маленьку тісненьку Церковцю, з промовистою колодою посередині і з манюнім віконечком на світ Божий. На жаль, його наслідник, Єпископ Ювеналій Корюков (1871—1876), наказав сильно побільшити це вікно, через що

вся ця тюрма втратила свій первісний правдивий тюремний характер.³⁶

Ростовський Митрополит Арсеній поклав велику працю для Християнізації вірних своєї Ростовської Митрополії, не жаліючи сил своїх. Крім цього це була особа, яка Правду Церкви і Правду Божу ставила найвище, і боронила їх так, що віддала за них і життя своє. Він був Мученик за Божу Правду!

Ніхто з правдолюбців стільки не витерпів, як витерпів тяжких мук Митрополит Арсеній, — це Митрополит Мученик!

Господь ще за життя його наділив його великим Даром прозорливости, — він наперед передрікав долю людини, як і свою власну.

Було й багато різних видінь різним особам, які вказували, що Митрополит Арсеній — Святий Божий.

Так, Архимандрит Новоторзького монастиря Феофилакт розповідав, що в його монастирі одному Дияконові з'явився у сні Св. Димитрій Туптало і сказав:

— „Чи ти знаєш, що ми тепер маємо Божого Угодника, більшого за мене? Це Митрополит Арсеній!”³⁷

Цариця Катерина вважала Митрополита Арсенія своїм сильним особистим ворогом, ворогом принциповим: він рішучий борець проти того, що вона постановила невідмінно зробити: обезсилити Православну Церкву.

І навіть такий ворог Митрополита, чуючи кругом заступства за нього, писала р. 1771-го в Ревель комендантові Тізенгавзену: „Народ його (М. Арсе-

³⁶ М. Попов, ст. 579—580.

³⁷ А. Карташев: Очерки, том II, ст. 471-2. Див. вище ст. ??

нія) дуже поважає здавна і вважає його Святым".³⁸ Це свідчення самої лютої цариці, — і воно має велику ціну.

Російський історик Е. Сумароков твердить, що сучасники свідчили, що „Митрополит Арсеній мав величезну силу особистого впливу, і часто навіть звичайні люди зберігали до нього на все життя почуття глибокої відданості”.³⁹

Багато з тих українських Владик, що працювали в Росії, уславилися своїм великим чеснотним життям, та великою працею, а шестеро з них навіть канонізовані в Святих: Димитрій Ростовський, Інокентій Іркутський, Йоасаф Білгородський, Феодосій Чернігівський, Іван Максимович Тобольський і Софропій Кристалевський Іркутський.

Видатний історик Української Церкви, проф. К. В. Харlamпович пише, що частина українських Владик українізована, „а декільки їх — шановані Святі, Канонізація яких — тільки питання часу”.⁴⁰

Проф. К. В. Харlamпович писав, що деякі українські Архиереї, які працювали на Московії, сильно вславилися своїм чеснотним життям і вважаються в народі Святыми. Це ті Архиереї, яких канонізував сам народ. Проф. І. Ф. Власовський називає таких Архиереїв українців, які правдиво чекають Канонізації: Митрополит Филофей Лещинський, Архиєпископ Феофилакт Лопатинський, Єпископ Симон Тодорський, Митрополит Арсеній Мацієвич і ін.⁴¹

Відомий історик Церкви проф. П. Знаменський навіть у підручнику для Духовних Семінарій подає:

³⁸ А. Карташев, том II, ст. 478.

³⁹ Е. Сумароков: Лекції..., ст. 239, 1945 р.

⁴⁰ Проф. К. В. Харlamповичъ: Малороссийское вліяніє на великорусскую церковную жизнь, Казань, 1914 рік, ст. 505.

⁴¹ Нарис Історії Української Православної Церкви, том III, ст. 94.

,В народі побожно почитали Митрополита Арсенія. Склалося кілька легенд про його чудеса та пророцтва. Глибокою побожністю пізніше була оточена і буцімто його могила в Верхнеудинську, в якій покоїлось тіло засланого монаха”.⁴²

На півночі Росії місцеве почитання Митрополита Арсенія, як Угодника Божого, розпочалося ще з 1667-го року. Коли місцева людність довідалася, що Митрополита Арсенія вивезено з Карельського монастиря насильно й невідомо де подіто, то стала масово відвідувати цей Миколо-Карельський монастир, заходили в бувшу підземну келійку Святителя і там молилися, як у „місці святому”. Це почитання Митрополита Арсенія за Святого Божого дуже сильне, і воно, власне, вже є місцева Канонізація.

Це почитання принесло й реальні наслідки. Появилося сильне оповідання, що Митрополита Арсенія року 1767-го його прихильники викрали й тихо перевезли на Забайкалля. Тут Митрополит Арсеній і проживав, ховаючись, і впокоївся 8-го травня 1771-го року. Поховали його на горі біля Церкви Св. Тройці на Забайкаллі, біля Верхнєудинська.⁴³ І щороку збирається тут народ великими товпами, і молиться Преподобному Арсенію, і творяться чуда. І над могилою стоїть Ікона, а на її звороті написано: „На цьому місці похований 1771-го року смиренний Ієромонах Арсеній, бувший Митрополит Ростовський і Ярославський, позбавлений цього сану”.⁴⁴

Оповідання каже, що коли уряд спохватився, то Арсенія вже не було в Карельському монастирі. Тоді схопили якогось „мужичка” і вивезли в Ревель, і там замурували. Там він і помер . . .

⁴² Руководство къ русской церковной исторії, Казань, 1876 р., ст. 409.

⁴³ Тут справді був похований р. 1773-го якийсь монах.

⁴⁴ А. Карташев, том II, ст. 479.

Це оповідання високо важливе, — народ уже канонізував Митрополита Арсенія і творяться чуда його іменням. І Митрополит навіки вічні увійшов у серце й душу народу.

А „голос народу — то голос Божий!”

Почитання Митрополита Арсенія глибоко пішло навіть до віруючої інтелігенції. Так, І. В. Лопухін (1756—1816), відомий свого часу гуманіст, глибоко релігійний, сильно поважав пам'ять Митрополита Арсенія. Був він високим державним сановником. Року 1813-го він вийшов у відставку, і в своєму кромському маєткові на Орловщині на високому березі над озером побудував копію в'язниці Митрополита Мученика. Ця місцевість названа: „Пустинька на пам'ять нещастя знаного Андрея, знаменитого твердістю духа та своїми стражданнями”. Біля келійки камінь, а на ньому напис: „Священній пам'яті Арсенія — страдника. 1813 рік квітня 14 дня”, — день 50-ліття з дня засудження Митрополита.

На стіні цієї в'язниці намальований Хрест, а на його трьох кінцях — єпископські Митри. По чотирьох кутах цього Хреста вміщені: кайдани, надломане архиєрейське жезло, закрита книга і горячий Трикирій.

А в альтанці біля затоки озера написано було: „Куточок цієї води може гарячій уяві нагадати про ту морську затоку, на березі якої, замуррований у темній в'язниці Арсеній - Мученик провадив останні свої дні”.

А вся ця місцевість звалася „Арсенієва Орлина Пустинь”.⁴⁵

Чин знаного гуманіста й містика І. Лопухіна високо показний: він зве Митрополита Арсенія Муче-

⁴⁵ А. Карташев, том II, ст. 479—480. Див. М. Попов, 1905 року, ст. 261—262.

ником, „знаним твердістю духа та своїми стражданнями”, зве орлом.

Бо тільки духовий орел міг так міцно боронити Правду Божу!⁴⁶

Портретів Митрополита Арсенія нема, — цариця Катерина звеліла все понищити, щоб по Митрополіті жодного сліду не лишилось. Але І. Лопухін замовив портрета, і йому зробили: в кожушку, у в'язниці, і сама в'язниця всередині. Інших портретів позосталося мало, — див. у цій праці, ст. 187.

Глибоко віримо, що на основі всього цього Православна Церква таки канонізує Митрополита Мученика, коли для того настане відповідний час.

А час такий настане!

12. V. 1961.

⁴⁶ Ив. Вл. Лопухинъ: Орлиная Пустынь. Див. „Другъ Юношества” 1814 р., березень.

ЧАСТИНА XIII:

ЛІТЕРАТУРА Й ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ І ПРАЦІ МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ.

1. Література.

Література про життя й діяльність Митрополита Ростовського Арсенія вже зібралася досить велика й поважна, вже є й спеціальна цінна монографія Священика М. Попова 1912-го року. Зібралося про це й багато різних статей, повний список яких (по 1886 рік) свого часу старанно зібрав був Свящ. І. Морошкін. На жаль, поважніших праць українською мовою зовсім ще не було.

Дуже довго уряд сувро забороняв писати про Митрополита-Мученика Арсенія, і ця примушена мовчанка тягнулася аж 100 літ. І тільки з часу визволення селян із рабства-панщини дозволено писати про великого борця за Правду Церкви, головно з 1862-го року. Появилося багато статей і праць, але спочатку мало хто знов правдиву ідеологію діла Митрополита Арсенія. До 1886 р. появилось 25 статей про Арсенія, але тільки 8 з них боронили його.¹

Праці подаються тут в азбучному порядкові авторів. Багато ще іншої літератури подаються тут у самій монографії.

Арсеній Мац'євичъ, див. „Энциклопедический Словарь” Брокгауза и Ефрона, 1890 рік, півтом III, ст. 172—173.

¹ М. Попов, ст. XII.

Д. Б(агал)ій: Розумовскій Алексѣй Григорьевичъ, Див. „Энц. Словарь” Брокгауза, Спб. 1899 рік, півтом 51, ст. 201—202.

Барсовъ Н. И.: Арсеній Мац'євичъ, какъ проповѣдникъ, „Яросл. Еп. Вѣд.” 1864 рік.

Проф. Барсовъ Н. И.: Арсеній Мац'євичъ, див. „Русская Старина” 1876 р., том XV.

Проф. Барсовъ Т. В.: Синодальныя учреждения прежняго времени, Спб. 1897 рік.

Бильбасовъ В.: Исторія Екатерины II, 1900 рік, два томи.

Булашевъ Г. О.: Преосвященный Ириней Фальковскій, Епископъ Чигиринскій, Київ, 1883 р.

Веденяпинъ Н.: Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительно православного Духовенства. „Правосл. Обозрѣніе” 1865 р. ч. 5, 7, 10.

Верховскій П. В.: Населенныя недвижимыя имѣнія Св. Синода, Архиерейскихъ Домовъ и монастырей при ближайшихъ преемникахъ Петра Великаго. Спб. 1909 рік. На матеріалахъ „Коллегії Економії”.

П. В. Верховскій: Учрежденіе Духовной Коллегії и Духовный Регламентъ. Том I-II. Ростов на Дону, 1916 рік.

Веселовскій С. Б.: Монастырское Землевладение в Московской Руси во второй половине XVI в. 1941 р., „Истор. Записки”, том X.

Великовъ В.: Отношеніе государственной власти къ Церкви и Духовенству въ царствованіе Екатерины II. „Чтенія Общ. Люб. Дух. Пр.” 1854—1857.

Проф. Іван Власовський: Нарис історії Української Православної Церкви. Бовид Брук, 1957

рік, том III, ст. 37, 68, 79, 80, 94, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 142, 160, 168, 169.

Горчаковъ М. И.: Монастырскій Приказъ, Спб. 1868 р.

Горчаковъ М. И.: О земельныхъ владѣдіяхъ всероссійскихъ Митрополитовъ, Патріарховъ и Св. Синода, Спб. 1871 рік.

Грековъ Б. Д.: Монастырское хозяйство XVI—XVII веков. Л. 1924 рік.

Митрополитъ Евгений Болховитиновъ: Краткое извѣстіе о жизни Арсенія Мацѣевича, див. „Зритель” 1862 р., ст. 733—738, № 23.

Прот. М. Діевъ: Арсеній Мацѣевичъ, „Чтенія О. Пр. Р.” 1862 р., том II.

А. Діанинъ: Малоросійское Духовенство во второй половинѣ XVIII в. Пункты Кіевскаго Духовенства 1767 г. въ Комиссію „Нового Уложенія”. Київ, „Труды Кіев. Дух. Академіи” 1904 р.

Завяловъ. А. А.: Вопросы о церковныхъ имѣніяхъ въ царствованіе Екатерины II, Спб., 1900 р.

Закревскій: Замѣтка объ А. Мацѣевичѣ, „Чтенія” 1862 р., кн. 2 і кн. 3.

П. В. Знаменскій: Законодательство Петра Великаго относительно Духовенства, „Православный Собесѣдникъ” за 1863 рік.

П. В. Знаменскій: Законодательство Петра Великаго относительно чистоты Вѣры и церковнаго благочинія. „Правос. Собесѣдникъ” за 1864 рік, т. III.

Знаменскій: Очерки XVIII вѣка, „Православный Собесѣдникъ” 1871 рік, кн. I.

П. В. Знаменскій: Приходское Духовенство со времени реформы Петра I. Каазнь, 1873 рік.

П. В. Знаменскій: Чтенія изъ исторіи Русской Церкви за время царствованія Екатерины II. „Прав. Соб.” 1875 рік, томи I-III.

П. Знаменскій: Руководство къ русской церковной исторіи. Видання друге, Казань, 1876 рік, ст. 407—409. Коротке оповідання, але правдиве. Видання перше — 1870 рік. Видання шосте — 1888 р. Року 1896-го це „Руководство” перероблене на „Учебное пособіе исторіи Русской Церкви”, Спб., року 1904-го — видання друге.

Знаменскій П.: Положеніе Духовенства въ царствованіе Екатерины II и Павла I. М. 1880.

П. В. Знаменскій: Духовные школы въ Россіи до реформы 1808 г. Казань, 1881 рік.

Ивановскій Вл.: Русское законодательство XVIII—XIX в. въ своихъ постановленіяхъ относительно монашествующихъ лицъ и монастырей. Харків, 1905 р.

Иконников В., проф.: Арсеній Мац'євичъ, „Русская Старина” 1879 р. томи 24—26. Поважна праця, на матеріалах оперта.

Іерархи Ростовско-Ярославской Епархії, див. „Ярославскія Епархіальныя Вѣдомости” 1862 р., ч. 24, ст. 340—341.

М. Іларіон: Іконоборство. Історично-догматична монографія, Вінніпег, 1953 рік, ст. 186—217: Іконоборче протестанство в Росії.

М. Іларіон: Святий Димитрій Туптало. Його життя й праця. Вінніпег, 1960 рік.

Проф. А. В. Карташев: Очерки по исторії Русской Церкви. Париж, 1959 р., том II, ст. 448—480. Це найширший науковий огляд життя й справи Митрополита Арсенія.

К л ю ч е в с к і й: Боярская Дума Древней Руси.
Москва, 1883 рік.

К р ы ж а н о в с к і й Е. М.: Θ. Прокоповичъ и В.
Вонатовичъ, див. його Сочиненія, том I, Київ, 1890 р.

Проф. О. Лотоцький: Нарис історії Авто-
кефальних Церков. Варшава, 1938 р., ст. 430—431.
Аж надто мало, — тільки у примітці до тексту.

Ив. Вл. Л опухинъ: Орлиная Пустынь,
„Другъ Юношества” 1814 р., березень.

Архим. М е л е т і й : Историческое описание Со-
ловецкаго монастыря. Москва, 1881 рік.

М и л ю т и нъ: О недвижимыхъ имуществахъ
Духовенства въ Россіи, „Чтения въ ОИДР” 1859—
1861 рік.

Свящ. И. М о р о ш к и нъ: Арсеній Мац'євичъ,
Митрополитъ Ростовскій, въ ссылкѣ въ 1767—1772
г., див. „Русская Старина” 1885 р. томи 45—46. Тут
дані акти другого суду над М. Арсенієм.

Свящ. И. Я. М о р о ш к и нъ: Арсеній Мац'є-
вичъ и его дѣло. „Странникъ” 1885 р., том III, книж-
ка за грудень, ст. 667 і далі. Подає головно життя
М. Арсенія на засланні за архівними джерелами.

Свящ. И. Я. М о р о ш к и нъ: Обзоръ литературы объ Арсеніи Мац'євичѣ. „Библіографъ” 1886 р.
числа 2—4.

М с т и с л а в с к і й Г.: Арсеній Мац'євичъ, див.
„Современная Лѣтопись” 1862 р. № 32.

Проф. Іван Огієнко: Українська культура.
Київ, 1918 р., ст. 192—198. Даний і малюнок його
в ревельській в'язниці.

Проф. А. П а в л о въ: Исторический очеркъ се-
куляризациі церковныхъ имуществъ въ Россіи въ
XVI в. Одеса, 1871 рік.

Свящ. М. С. Поповъ: Арсеній Мац'євичъ, Митрополитъ Ростовскій и Ярославскій. Спб., 1905 р. Дано 4 малюнки. Академія Наук відзначила цю книгу почесним відкліком. 264 сторінки, і XXX ст. додатків. Це цінна праця.

Свящ. М. С. Поповъ: Арсеній Мац'євичъ и его дѣло. Спб. 1912 рік. Поважна й цінна монографія, на джерелах оперта. Ст. XX+591+88 (джерела додатки). Це значно поширена попередня праця, але без малюнків. Коли я цитую М. Попов, то цитую цю працю 1912 року. Праця написана з великою любов'ю до Святителя Арсенія, скрізь підкреслюється його велике значення в історії Церкви, як Ісповідника і Мученика.

Е. Поселянинъ: Русская Церковь и russkie подвижники 18 вѣка. Спб., 1905 рік, розділ VII, ст. 101—139. Автор дуже тепло ставиться до М. Арсенія (Пише головно за працею проф. И. Снегирева 1857 року).

Е. В. Путоловъ: Могила Іеромонаха Арсенія, „Исторический Вѣстникъ” 1885 р., кн. 3, березень.

Е. В. Путоловъ: Еще къ вопросу о могилѣ Іеромонаха Арсенія въ Верхнеудинскѣ, „Исторический Вѣстникъ”, XXXV.

Рождественскій С. В.: Служилое землевладѣніе въ Московскомъ государствѣ. Спб. 1897 рік.

Ростиславовъ: Опытъ изслѣдованія обѣ имѣніяхъ нашихъ монастырей, Спб. 1876 р.

Рункевичъ С.: Арсеній Мац'євичъ. Див. „Православная Энциклопедія”, Спб. 1900 рік, том I, ст. 1062—1064. Подає сухі факти життя, явно стримується сказати про Мученика живе слово, бо служив секретарем у Св. Синоді.

А. Рущинскій: Религіозный бытъ russкихъ по свѣдѣніямъ иностранныхъ писателей XVI и XVII

вѣковъ. М. 1871 рік. „Чтенія ОИДР” 1871 рік, кн. 3.

Семевскій В. И.: Крестьяне въ царствованіе императрицы Екатерины II, Спб. 1901—1903 р., томы I-II.

Семевскій В. И.: Крестьяне вотчинъ Духовенства. „Русская Мысль” 1881 р., кн. 9-10.

Свящ. А. Синайскій: Отношеніе русской церковной власти къ расколу старообрядчества въ первые годы синодального управлениія при Петрѣ Великомъ (1721—1725). Спб. 1895 р. На ст. 74—158 дається розгляд і критика праці Митрополита Арсенія: „Дополнительное обличеніе” (до праці Архиєпископа Феофилакта Лопатинського „Обличеніе”), 1745 року.

Г. А. Скворцовъ: Патріархъ Адріанъ. Его жизнь и труды. Казань, 1913 р.

Проф. И. М. Снегиревъ: Жизнь Митрополита Московскаго Платона, Москва, 1857 рік. Багато про Митрополита Арсенія.

Його ж: Арсеній Мацѣевичъ, „Русскія Достопримѣчательности” 1862 р., вип. IV.

Соловьевъ С.: Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, Спб., (1879), том XXV, ст. 1444—1454. Це цінний збір матеріалів, писаний на основі рукописного „Дѣла объ разстрігѣ Арсенія” въ Архивѣ Св. Синода”.

В. Н. Строевъ: Бироновщина, Спб. 1909 рік.

Прот. Сулоцкій: Мнимая могила А. Мацѣевича въ Верхнеудинскѣ. „Чтенія” 1864 р., кн. IV, різне ст. 11—16.

Е. Сумароков: Лекціи по исторії Русской Церкви. Харбин, 1945 рік, том II, ст. 230—242. Не знаю, чому це так зроблено, але в цій праці ст. 230—

242 дослівно списані з праці Е. Поселянина, див. її вище, 1905 рік. І ніде жодної згадки, що це взяте з чужої праці. Так само тут передруковані інші місця з праці Е. Поселянина.

Свящ. Теодоровичъ Н. И.: Владимиръ Волынскій, Почаів, 1843 р.

Титлиновъ Б. В.: Правительство Анны Ioанновны въ его отношеніяхъ къ Духовенству и къ дѣламъ Православной Церкви. Вильна, 1905 рік.

А. А. Титовъ: Св. Димитрій, Митрополитъ Ростовскій, див. „Архивъ Бартенева” за 1895 рік, ст. 9 і далі.

Титовъ А. А.: Митрополитъ Ростовскій Арсеній Мацѣевичъ и его указъ, Ярославль, 1903 р.

Титовъ А. А.: Ярославскій Соборъ при М. Арсеніи, див. „Яросл. Епарх. Вѣдомости” 1874 р., № 46, 1876 р., № 15.

Графъ М. Толстой: Арсеній Мацѣевичъ, див. „Чтениѧ ОИДР” 1862 р., кн. II, ст. 1—44.

Проф. А. Трачевскій: Исторія Россіи, 1895 рік, том II, ст. 212, 223—224, 313—314.

С. Трегубовъ: Религіозный бытъ russкихъ и состояніе Духовенства въ XVIII вѣкѣ по мемуарамъ иностранцевъ. Київ, 1884 р. З „Труды Кіев. Дух. Академії”.

Л. Треполовъ: Ярославль при императрицѣ Елизавете Петровнѣ, „Древняя и новая Россія” 1877 р., I, ст. 255—284.

Троицкій С.: А. Мацѣевичъ на Тобольской и Ростовской Каѳедрахъ, „Русскій Архивъ” 1905 р., ч. 10.

Филаретъ Архіепископъ: Обзоръ russкой духовной литературы, том II.

Ф и л а р е тъ Архіепископъ: Исторія Русской Церкви, том V, ст. 16, 42, 71, 73, 145, 164. Москва, 1848 рік.

Проф. К. В. Х а р л а м п о в и чъ: Малоросійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, Казань, 1914 р., том I (другого не вийшло). Багато дано окремих питань, що торкаються М. А. Мацієвича.

Проф. Ч и с т о в и чъ И. А.: Арсеній Мац'євичъ, див. „День” 1862 р., № 15.

Къ характеристикѣ Арсенія Мац'євича, „Ярославскія Еп. Вѣдомости” 1868 р., число 25.

2. Джерела.

Джерельний матеріал про Митрополита Арсенія вважався пропалим, — його забрала від Синоду цариця Катерина, і не вернула. Думали, що цариця спалила його.

Цариця Катерина пильно сама доглядала, щоб усі сліди про Митрополита Арсенія були понищені. Ті матеріали, що зібралися в Москві в Тайній Канцелярії від другого й третього слідства, попалені. Випадком збереглася головна синодальна справа 1763-го року: „Дѣло о разстрѣгѣ Арсеніи”, — її забрала до себе цариця Катерина і забула спалити. Цю справу року 1827-го знайшов статс-секретар Микола Муравйов у кабінеті царя Олександра I і передав її в Архів Міністерства Закордонних Справ (розділ VI, № 399, на 389 листах). Свого часу це „Діло” було глибоко таємне.

Історик С. Соловйов користався цим ділом і поробив з нього потрібні виписки.

Рукопис із Бібліотеки Б. Л. Модзалевського має титул: „Арсеній Мац'євичъ, б. Митрополитъ Ростовской и Ярославской” (Москва, 1817 р.). Тут уміщені статті: „Краткое извѣстіе объ Арсеніи”, його Доне-

сення в Св. Синод і стаття про Орлину Пустинь. (Див. М. Попов, ст. XVIII).

Архів Соловецького монастиря, — тут листи М. Арсенія до Архимандрита Геннадія.

Життя Св. Димитрія, составленное М. Арсеніемъ. Див. Архів Синода, справа 1752 р. 20 жовтня, № 28.

Справи Комісії про духовні маєтки з 1762 року, зберігалися в Архіві Св. Синоду.

„Дѣло о монахѣ Батоговѣ и прочихъ” зберігалося в Архангело-городській Губернській Канцелярії, — це справа другого суду над Митрополитом Арсеніємъ.

„Дѣло о разстригѣ Арсенію, Іеродіаконѣ Іоасафѣ и прочихъ”, за роки 1767—1772. Зберігалось в Архіві Міністерства Закордонних справ. Багато з них видає І. Морошкин в „Русская Старина” 1885 р.

Два Донесення Митрополита Арсенія, подані Св. Синодові 6 і 15 березня 1763 р., видрукувані в „Чтіннія Моск. Общ. Исторії” 1862 р., томи ІІ і ІІІ. Їх подає і Свящ. М. Попов, 1905 р., ст. I—XIX, Додатки.

Полное собраніе постановлений и распоряженій по Вѣдомству Православнаго Исповѣданія Россійской Имперіи. Видавалося в Петербурзі з 1879-го року, вийшло багато томів. Я мав змогу використати тільки три томи за час царювання Єлизавети Петрівни: за час 1741—1756 роки, том І, вид. 1899 р., ІІ том, 1907 року і ІV том, 1912 року. Тут багато важливих донесень Арсенія Мацієвича Св. Синодові й постанов того. Це джерело цитую скороочено: Постановленія. Це дуже цінне джерело, досі не використане, — я його ясно використав.

Описаніе документовъ и дѣлъ, хранящихся въ Архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго Синода. Починаючи з 1868-го року вийшло більше 30 томів цього видання. Тут багато матеріалів про Митрополита Арсенія Мацієвича. Це дуже цінне джерело, —

я його належно використав, як і попереднє, для цієї монографії.

Оці два видання дають дуже багато джерельного матеріалу для вивчення життя і праці Митрополита Арсенія. Досі вони не були належно використані.

Свого часу були документи про Митрополита Арсенія в Ревелі в фортеці, але Катерина наказала їх спалити.

Проф. Е. Голубинський: Исторія Канонизации Святыхъ въ Русской Церкви, видання друге, Москва, 1903 року, на ст. 475—484 подає Акти про відкриття Мощів Св. Димитрія, Митрополита Ростовського. Ці Акти написав 10-го жовтня 1752-го р. і 1757-го року Митрополит Арсеній. Їх подають і Постановлення том III.

Проф. Н. Заозерський: О церковной власти. Сергіїв Посад, 1894 рік. На ст. 417—431 подає накази Арсенія Мацієвича, Митрополита Ростовського, через його Консисторію. А на ст. 431—433 подає „зразки вінчальних пам'ятей” з тієї ж Консисторії.

Джерельного матеріалу про М. Арсенія по різних Архівах є дуже багато, — його описує М. Попов, ст. XV—XX, тут і докладна література.

Ярославська „Епархіальныя Вѣдомости” дають взагалі багато джерельного матеріалу про М. Арсенія.

I. A. Вахромеев ціле життя своє збирав матеріали про історію свого рідного міста Ярославля. Ці його рукописи описав основник Ярославського музею

A. A. Титов у праці: Рукописи славянськія и русскія, принадлежащія И. А. Вахром'єву, 5 томів, — тут повно матеріалу про М. Арсенія.

Автобіографія о. Арсенія Мацієвича знаходиться в Синодальному Архіві, діло 1738-го року

12-го травня, № 231. Видрукувана вона в „Осьмнадцатий вѣкъ”, том II, вид. П. Бартенева, 1868 р., ст. 361—365. Автобіографія високоцінна. Видрукувана і в „Яросл. Епарх. Вѣд.” 1869 р., ч. 17.

Катихизис Митр. Арсенія, знаходився в Імп. Публ. Бібліотеці, Погодина, № 1178.

„Дополненное Обличеніе”, твір М. Арсенія, рукопис в Академії Наук.

Слідчу справу в м. Архангельську про М. Арсенія видрукував Ів. Морошкін у „Русская Старина”, томи XLV—XLVI 1885 р.

Портрети Митрополита Арсенія в більшості попалені, бо їх невільно було держати. Поширений в'язничний портрет з ревельського часу: Митрополит у „мужицькому” кожусі, на голові „треух”, у вальянках стоїть біля вузенького загратованого вікна, на якому лежить кляп (для затикання рота, коли б в'язень почав кричати). Див. його вище на ст. 187. Вище на ст. 5 поданий один із збережених портретів.

Деякі Архиєрії проте мали портрети Арсенія. Два портрети знаходяться в Ростовському Музеї. А в Ростовській т. зв. Білій Палаті є два олійних портрети Митрополита Арсенія.

Свящ. М. Попов у своїй праці 1905 р. подав чотири малюнки: 1. Митр. Арсеній у Ревельськім казематі, 2. Портрет Митрополита Арсенія, 3. Зовнішній вигляд башти Гросштандпорт, де був ув'язнений М. Арсеній, і 4. Св. Миколаївська Церква, де похований М. Арсеній, Іконостас. Ці чотири малюнки по даються і тут. Портрет на ст. 5-й із Церкви Св. Миколая в м. Ревелі.

ПІСЛЯМОВА.

Найбільший творець світової культури — це Християнська Церква. Християнізація світу, цебто защеплення йому найвищої науки, Науки Христової, розпочалося ще від часу Самого Христа і продовжується без перерви аж до нашого часу, в одних місцях сильніше, в інших слабіше.

Так, Християнізація України-Руси розпочалася дуже рано, за вічно живим місцевим переданням — ще від Апостола Андрея Первозванного, і далі все збільшувалась та яснішала, ніколи не спиняючись. А з початками творення Руси як держави Християнізація України-Руси прийняла вже більші й організовані форми, що й вилились у т. зв. перше Охрещення України-Руси 860-го року за князя Аскольда Михайлова, а охрестив і Митрополита прислав славний Патріарх Царгородський Фотій († 886 р.). Але це Охрещення не вдалося, зате друге Охрещення 988-го року, за Великого Князя Київського Володимира, було вже більше організоване, чому і вважається загальноприйнятим: Україна прийняла Православіє від Візантії.

Християнізація України йшла порівняно легко й глибоко захоплювала народ. Українська Церква рано зміцніла, і відразу понесла Науку Христову й на північ, на всі ті північні землі, на яких пізніше організувалася Московія, а потім Росія.

Християнізацію Московії увесь час провадила Україна, з найдавнішого часу починаючи і до нових

часів. І можна рішуче твердити, що Матір'ю Російської Православної Церкви була Церква Українська, яка для Християнізації Московії-Росії поклала безмежно багато своїх сил. А людських сил у цій Християнізації було завжди аж надто багато, — це головно українці Святителі та Мученики, які віками християнізували північ старої Руси, часто кладучи й життя своє на цій праці.

Київська Християнізація Московії-Росії була правдивим творенням нової культури, і кияни, головно Святителі та монашество, безконечно багато зробили на півночі Руси і в ділянці церковній, і в ділянці духовної культури взагалі, особливо школи. Тут ця українська праця вікопомна і справді велика й велична, і справді реальна.

Православна Церква в рідній Україні, у південній Русі, мала велику пошану і в своєї світської влади, і в самого боголюбного народу. Святителі Київські були найкращими й високошанованими дорадниками своїх князів, і ніколи якогось більшого конфлікту між владою духовною та світською в Україні не було.

Не те було в Московії, — там світська влада завжди ставила себе явно вищою над владу духовну, з чим не погоджувалась вона, рівняючись на ідеологію своєї першої Митрополії „Київської і всієї Русі”. Конфлікт обох влад з бігом віків у Московії назрівав, і закінчився трагедією Патріярха Нікона (народився 1605 року, Патріархом обраний 1652 року, сам зрікся Патріяршества 1658, за це Собор позбавив його сану 1666 року, упокоївся в Бозі року 1681) та знищенням самого Патріяршества в 1721-му році, що грубо зробив московський цар Петро I.

Знищення Патріяршества в Росії тяжко відчула вся Православна Церква на Сході, в тому й Україна,

— вона мусіла відкрито стати під тяжку владу світську. Перед цим, з року 1685-го Українська Церква була неканонічно забрана під юрисдикцію Московського Патріарха, і по знищенні Патріаршества обидві Церкви, і Українська і Московська, опинилися під тяжкою владою московсько-російських царів та імператорів. Церква помалу втрачала свою реальну владу та авторитет, належних шкіл зовсім не було, і Духовенство втрачало на своїй пошані. А Українська Церква, опинившись під Московською — Маті під Дочкою — помалу втрачала свою віковічну ідеологію, хоч тиха боротьба між Церквами ніколи не спинялася і не спиняється.

Але духовна Ієрархія та Духовенство таки не забували і не забули свого віковічного авторитету й своєї пошани в державі, як віковічних реальних творців духової культури, освіти та науки, і таки мріяли про відродження Патріархату, бо світська влада, з царем на чолі, завжди сильно чавили й зневажали Церкву, а до того ще й систематично грабували її, так що Церква й Духовенство сильно обідніли.

Одним із тих світлих Ієрархів, що — за прикладом Патріарха Нікона — повів сильну боротьбу за відновлення віковічної церковної влади й авторитету Церкви, був Митрополит Ростовський Арсеній Мацієвич, родом українець волиняк, який сильно боронив авторитет Православної Церкви в Росії і в Україні.

Митрополита Арсенія (1697—1772) знає вся Росія та вся Україна. Митрополит Арсеній — це знаменитий, сміливий та відкритий оборонець волі та авторитету Церкви супроти утису її російських царів та цариць. Це оборонець усього Духовенства, що сильно стояв за збереження церковної влади та пошани його. Це відважний оборонець повної неза-

лежности Церкви від світської влади, захисник ідеології Української Церкви в Росії, де творилася ідеологія своя, — царської влади над Церквою.

Це був оборонець також і стародавніх прав Церкви на освіту, школи та харитативну опіку над народом, а тому голосно боронив права Церкви на ті подаровані маєтки, які вона вдавнину мала для цього, згідно з волею жертвовавців. Року 1764-го цариця Катерина II грубо відібрала маєтки від монастирів та Церков, і тільки один Митрополит Арсеній мав сміливість і мужність голосно це назвати грабежем і святотатством...

Із того часу Церква була відкинена від освіти народу, а Росія покривалася темнотою.

Україна вже тоді була міцно пов'язана з Росією, і що робила цариця Катерина II своїй Росії, те все великим тягарем спадало і на Україну. І вся лицарська оборона волі Церкви, яку провадив в Російській Церкві Митрополит Арсеній, вся вона боронила й волю України.

Митрополит публічно протестував, а за все це цариця Катерина посадила Митрополита — оборонця прав Церкви — в Ревельську військову в'язницю-каземат, а пізніше замурувала його там, і Митрополит-Ісповідник 28-го лютого року 1772-го Богоїві духа віддав у тяжких муках!...

Це український Нікон, — по ньому вже не було таких відважних оборонців прав Церкви, щоб за це вони клали життя своє...

Церква в Росії на 200 літ (1721—1918) насильно стратила свою соборноправність, — Соборів не скликала, — нею стали керувати московські царі при допомозі своїх Обер-Прокурорів та Св. Синоду, що волі ніколи не мав...

І з того часу Українська Церква похилилася і не могла належно працювати, щоб служити й народові... Бо служити народові — то служити Богові!

Бо то цариця Катерина замурувала на смерть у Ревельському військовому казематі не Митрополита Арсенія, а волю України і Українську Церкву...

Довга низка Святителів українців поклали всі свої сили, а то й життя на Християнізацію Росії і на створення Російської Церкви, часто в таких місцях, як тоді смертоносний Сибір... Зів'яв у Ростові Митрополит Димитрій Туптало († 1709), згинув і Арсеній Мацієвич († 1772), але позоставили по собі віковічну славну пам'ять, і обое ввійшли до Хору Святих (Димитрій 1752 р., а Арсеній 1918 р., хоч Канонізація й не закінчена).

Моя монографія про Митрополита Димитрія Туптала вийшла 1960-го року, а оце виходить і монографія про Митрополита-Мученика Арсенія Мацієвича. Обидві вони — про стан Православної Церкви в XVIII ст. в Росії і в Україні, про те, як українські Святителі та десятки Ігumenів та Архимандритів творили Церкву Російську. Обидві праці — головно з церковної ідеології Української Церкви. Так творили Російську Церкву і десятки інших Святителів, і гинули на своїй праці, не відновивши Патріаршества і не добившись Автокефалії Української Церкви...

Усі вони творили Російську Церкву в глибокому переконанні, що цим самим творять і рятують і свою рідну Церкву Українську. Вийшло не так: обидві Церкві попали в хижачькі лапи московського уряду, що однаково смертельно чавив і ту, і другу!...

Цю свою книжку, написану з гарячою любов'ю до справи, я присвячую всім тим Архиереям і всьому тому Духовенству з України, що тяжко працювали

в Московії і в Росії по холодних Сибірах, християнізуючи їх, і там на Божій Ниві і життя своє склали...

Ця моя монографія вже кілька років лежала в мене нерухомо. „Інститут Дослідів Волині” та його „Видавнича Комісія” тепер видають її, за що складаю їм сердечну подяку. Особливо щиро дякую Достойним Головам цих установ, — п. п. М. Боровсько-му та І. Онуфрійчукові.

Багато людей доброї волі допомогли в виданні цієї праці, — усім їм сердечна подяка!

1964.

† А в т о р .

ЗМІСТ ЦІЄЇ ПРАЦІ.

Сторінки:

ВСТУП	7
-------------	---

ЧАСТИНА I: МОЛОДЕЧІ РОКИ:

1. Початкова наука	12
2. Переїзд в Україну і наука в ній	13

ЧАСТИНА II: НА ПІВНОЧІ:

1. о. Арсеній Мацієвич на півночі Росії	18
2. Ієромонах Арсеній у Тобольську	19
3. Ієромонах Арсеній у Соловецькому монастирі	21
4. Ієромонах Арсеній стає флотським Духівником	21
5. Духовна праця о. Арсенія в Петербурзі	23
6. Тяжкий час для Церкви	26
7. Граф Олексій Розумовський	30

ЧАСТИНА III: МИТРОПОЛИТ ТОБОЛЬСЬКИЙ:

1. Хіротонія Арсенія в Митрополита Тобольського	32
2. Праця в Тобольській Митрополії	36

ЧАСТИНА IV: МИТРОПОЛИТ РОСТОВСЬКИЙ:

1. Митрополит Арсеній стає Митрополитом Ростовським	42
2. Мала християнізація на півночі Росії	44
3. Правний стан українського Духовенства	47
4. Безправ'я московського Духовенства	49
5. Митрополит Арсеній за час цариці Єлизавети	51
6. Справа відновлення Патріярхату	54
7. Записка Митрополита Арсенія про відновлення Патріярхату	57
8. Митрополит Ростовський	65
9. Приїзд до Ростова	69
10. Архиерейський Дім у Ростові	70
11. Стан монастирів	71
12. Церковна адміністративна праця Митрополита Арсенія	72
13. Консисторський Суд	78
14. Розкол чи старовірство	83
15. Освітня праця Митрополита Арсенія в Ростовській Єпархії	85

ЧАСТИНА V: ІДЕОЛОГІЧНІ РОЗХОДЖЕННЯ:

1. Митрополит Арсеній зрікся присягнути	90
2. Непорозуміння Митрополита з Колегією Економії. Виговір Митрополитові	92

Сторінки:

3. Непорозуміння зо Св. Синодом. Виговори...	97
4. Тогочасна церковна ідеологія рос. й українська	101
5. Прохання звільнити „на спокій”	108

ЧАСТИНА VI: КАТЕРИНА ПРОТИ МИТРОПОЛИТА:

1. Цариця Катерина II	112
2. Чому Катерина зненавідла Митрополита Арсенія	115
3. Нарікання цариці Катерини на Митрополита Арсенія	117

ЧАСТИНА VII: ГРАБІЖ ЦЕРКОВНИХ ЗЕМЕЛЬ:

1. Конфіската церковних маєтків	122
2. „Особлива Комісія”	127
3. Митрополит Арсеній боровся за волю та авторитет Церкви	128
4. Відібраних від Церкви земель Катерина селянству не дала	130
5. Поміщики грабували церковні землі	133
6. Селянські повстання	135
7. Пограбована Церква	136

ЧАСТИНА VIII: КРИК РОЗПУКИ:

1. Крик розпуки Митрополита Арсенія	140
2. Донесення Св. Синодові: Рішуча оборона церковного добра	143
3. Перестрах у Митрополічій Консисторії	148
4. Друге Донесення Митрополита Св. Синодові: Оборона Архиерейської чести	149
5. Шукання рятунку	151

ЧАСТИНА IX: ПИЛАТІВ СУД:

1. Катерина передає справу на суд Св. Синодові	155
2. Розбита змова Єпископату	157
3. Арешт і ув'язнення Митрополита	159
4. Синодальний засуд Митрополита Арсенія	161
5. Цариця затвердила синодальний приговір	165
6. Неканонічний суд Св. Синоду	166
7. Акт зняття Митрополичого сану	169

ЧАСТИНА X: НА КАТОРЗІ:

1. На засланні	174
2. Другий суд: Засуд Митрополита на смерть	178
3. Остання спроба знайти вихід	184
4. Військова фортеця-тюрма у Ревелі	185
5. Третій суд і замурування Святителя на смерть	189
6. Упокоєння в Бозі	190
7. Божий суд над нечестивими судядми	193

Сторінки:

ЧАСТИНА XI: ГРАБУВАННЯ УКРАЇНИ:

1. „Комісія Нового Уложення”	200
2. „Пункти Київського Духовенства” 1767-го року	209
3. Конфіската церковних земель в Україні 1786 р.	215

ЧАСТИНА XII: ЗНАЧЕННЯ МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ:

1. Характер і церковна ідеологія Митрополита Арсенія	221
2. Оборона Духовенства	228
3. Митрополит Арсеній як проповідник	230
4. Наукова праця Митрополита Арсенія	234
5. Значення Митрополита Арсенія в історії Церкви	240
6. Майбутня Канонізація Митрополита Арсенія	247

**ЧАСТИНА XIII: ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ
ЖИТТЯ І ПРАЦІ МИТРОПОЛИТА АРСЕНІЯ:**

1. Література	254
2. Джерела	262

СПИСОК ЖЕРТВОДАВЦІВ

на видання творів Митрополита Іларіона.

Тут подається список тільки тих жертводавців, що зложили не менше двох доларів.

По \$110: о. Прот. Горохівський Василь.

По \$35.92: Церковні Громади парафії Гаес, Саск. по збр. листі № 167; надісл. Парох о. С. Греділь.

По \$26.20: Церковні Громади парафії Вайта, Ман., по листі № 420, надісл. Парох о. Пр. Куліш.

По \$25: п. Кушнір Сд.

По \$22.60: п. Босий Гордій.

По \$21: Церковні Громади парафії Йорктон, Саск., по листі № 152, надісл. Парох о. Бойчук.

По \$20: інж. Огієнко Анатолій.

По \$15: п. Забитовський Д.

По \$11.30: п. Дорощук Нікодим, п. Ледвій Л., п. Карташевський Анат.

По \$10: п. Бачинський, п. Бояр Т., п. Божик П., п. Ваноф М., п. Вечера Іван, п. Веселовський, п-і Волошук Марія, п. Гетманьчук М., п. Галябар М., п. Гуменюк Т., п. Горецький Зидор, п. Гурський Яків, п. Гуцуляк Іван, п. Гельмич І., п. Довгаль І., п. Данилко Петро, п. Древецовський Миколай, п. Заболотний Микола, п. Зaborський Микола, п. Залозецький Микола, п. Кіріченко Володимир, п. Клепачевський Кость, Др. Костів К., п. Кревецовський Микола, о. Кропельницький О., п. Купер Василь., п. Лібацький А., п. Марцинюк Йосиф, п-і Мільчинська Галина, п. Олекший Орест, п. Олексій Стефан, п-і Островська Евдокія, п. Тричула Н. Григорій, п. Родак П., п. Родкевич І., п. Редчук А., Др. Розгін Іван, о. Семенець П., п. Сакалюк Н., п. Силос І., п. Ситник К., п. Сорочинський Стефан, п. Стогрин Н., п. Стогун П., п. Татарин Богдан, о. Ткачук Іван, о. Прот. Фотій Дмитро, п. Худий А., п. Чумак Л., п. Шихта П., п-і Яремій Марія.

По \$9.50: п. Біллер М., п. Пугач Ф., п. Сергіенко В.

По \$9.09: п. Кравець А, о. Семенчук.

По \$6.06: п. Васько К.

По \$5.65: п. Гура І.

По \$5: п. Бадз Пилип, п. Бартошук Д., п. Бігдай Феодосій, о. Прот. Білецький Федір, п. Безрук В., п. Бондарчук А., п. Булавка Василь, п. Бурдейний Іван, п. Бабяк Г., п. Біловол П., Др. Верхомлин І., п. Гаранчук Євган, п. Герасименко Борис, п. Головатий М., о. Горгіца Богдан, п-і Гордієнко Неоніла, п. Григорчук Н. А., п. Григоряк В., п. Гуlevський Анатолій, п. Гадун Олександер, п. Гаврилюк Н., п. Гуцуляк П., п. Дармоід С., п. Довбенко К., о. Дяконов І., п. Дідов Н., п. Загарук, Др. Зайцев В., п. Звака

рич Петро, п. Корінь Микола, о. Квартирук Л., о. Прот. Кvasницький К., п. Козак Михайло, п. Костенко Павло, п. Костюк Василь, о. Кравченко Олег, п. Кравчук К., п. Кравченко Олександер, п. Крещук Павло, п. Корніenko Артем, п. Криворучко А., п. Крокош Г., о. Кудакович Михайло, о. Кульчицький Іван, п. Лавренюк Ф., п. Лазарович С., о. Легенюк Федір, о. Прот. Лібацкій С., п. Ліків Михайло, п. Лозовий Федір, п. Лящук Павло, п. Маказій В., о. Мельничук Володимир, п. Моргун О., п. Мамчур Дмитро, п. Нагірний Якір, п. Нестеренко Дмитро, п. Норіс Володимир, Др. Олесюки Тамара і Тиміш, Мгр. Олесницький Г., о. Прот. Олійник Василь, п. Олійник Д., п. Олійник М., п. Онуфрічук І., п. Павлюк І., п. Палюга З., п. Панченко Олеся, п. Перепелюк Василь, п. Понеділок Микола, п. Правдюк Ігор, п. Процай Евген, п. Прихотко П., п. Реутський М., п-і Савченко Наталка, о. Савчук Іван, п. Сахневич П., о. Святослав — ігумен, п-і Сімянцева Софія, о. Прот. Сікорський Юрій п. Симаненко Петро, п. Скібінецький Олекса, п. Сичило Йосиф, о. Стус Іван; п. Токарик Іван, п. Трембач Яків, о. Пр. Тріска Йосиф, п. Труч Сл.; п. Уманець О.; п. Федорів Олекса, о. Фінь Т.; п. Хомяк О.; п. Цвіркун М.; п. Шеремета Роберт, п. Шешута В.; о. Пр. Яковкевич Тит, о. Пр. Яковкевич Борис, п. Ярмусь Г., о. Ярмусь С.

По \$4.52: п. Гук К., о. Грушевський Петро, п. Гречуха; п. Сацюк Л.

По \$4: о. Пук Ярослав.

По \$3.03: п. Данченко З., п. Дружнак, п. Дурдик, п-і Наталя Л., п. Черкаський.

По \$3: п-і Данчук Ніна, п. Горобей С., п. Котраніс И., п. Краєвець А., п. Карпінський Б., п. Кушнір Іван, п. Пилипюк Б., о. Пр. Форостівський Л., п. Якимчук В.

По \$2.50: о. Прокопенко Прокіп, п. Лантух Іван.

По \$2.26: п. Денисенко Дмитро, п. Денкевич В., п. Кащенко З., п. Тригна І.

По \$2: п. Азарапский І., п. Білон Миколай, о. Бойчук Василь, п. Бистрич В., п. Босний С., п. Буреш Ж., п. Брик Г., о. Верещака Панас, п. Гайчук І., п. Гарбуз М., о. Греділь Стефан, п. Грицак І., п. Грицак П., п. Дарлович В., п. Драган М., п. Довbenko Р., п. Дудка М., о. Душко М., п. Дудар В., п. Загайкевич Б., п. Запаринюк А., п. Заутко Михайло, п. Заблуда М., п. Ільченко О., п. Козак Г., п. Карпенко Н., п. Ковалік Г., п. Козачок І., п. Костюк О., п. Краснов Г., п. Красноват Евген, о. Пр. Критюк, п. Курилюк Теодор, п. Кущ Григорій, п. Каптій Ярослав, п. Маланчук Д., п. Матух Ол., п. Михальчук І., п. Морчуг Микола, п. Міславчук М., п. Масник В., п. Муренко А., о. Нарушевич, п. Носяра Дмитро, п. Остапчук П., п. Пасіка Ю., п. Передерій С., п. Повх С., п. Поліщук Ю., п. Пелешок М., п. Погайдак І., п. Райчук І., п. Рибалка Константин, п. Романів О., п. Романишин М., п. Савицький М., п. Сергійчук М., п. Свора Іван, п. Слюсаренко Іван, п. Скрилюк М., п. Стадник Василь, п. Старовий Микола, п. Стейник Андрій, п. Стрілецький О. М., п. Терещник Олекса, п. Турман Василь, п. Уманець Іван, п. Филипчук П., п. Фотій Ю., п. Філл І., п. Шевель О., п. Ямняк Петро, п. Ящун М.

(Далі в слід. книзі).

Багато було жертвовавців, що зложили менші пожертви.
Усім жертвовавцям сердечна подяка.

ІНІЦІАТИВНИЙ КОМІТЕТ
ПРИ ІНСТИТУТИ ДОСЛІДІВ ВОЛІНІ В ВІННІПЕЗІ:

Голова — **о. Іван Стус** Секретар — Агр. **I. Онуфрійчук**
Скарбник — ліц. **I. Похильчук.**

ЧЛЕНИ ІНІЦІАТИВНОГО КОМІТЕТУ:

Суддя І. Соломон, о. С. Ярмусь, Др. П. Кондра, Др. В. Чевревик, Інж. М. Боровський, Др. В. Зайцев, Др. Ф. Тижук, мистець Л. Молодожанин, ред. М. Подворняк, адв. І. Каравесич, адв. С. Радчук, І. Боднарчук, Н. Шаварська, В. Савчук, інж. М. Климчук, П. Стогун, О. Олекшій, І. Павлюк, П. Крищук.